

Φύλο και Μετανάστευση

ΤΟΜΟΣ II

Η καθημερινή ζωή των μεταναστών
από την Αλβανία και την Ουκρανία

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ – GUTENBERG

Επιστημονικός Σύμβουλος: Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ
Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
(ΚΕΚΜΟΚΟΠ)

Φύλο και μετανάστευση

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών
από την Αλβανία και την Ουκρανία

ΕΛΕΝΗ ΚΑΜΠΟΥΡΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

GUTENBERG • ΑΘΗΝΑ

ΕΛΕΝΗ ΚΑΜΠΟΥΡΗ
Φύλο και Μετανάστευση
ΤΟΜΟΣ ΙΙ
Η καθημερινή ζωή των μεταναστών
από την Αλβανία και την Ουκρανία

---

261 σσ. (14×20,5 εκ.), 16,5 δεκαεξασέλιδα
Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2007
Αριθμός έκδοσης 2446
Κωδικός Καταλόγου 9551257
ISBN 978-960-01-1178-1

Copyright © *GUTENBERG*
© *ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ*
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ (ΚΕΚΜΟΚΟΠ)

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ *GUTENBERG* ΔΙΔΟΤΟΥ 37, 106 80, ΑΘΗΝΑ
Τηλ.: 210.3642003 - 210.3641996 - 210.361404 - Fax: 210.3642030
www.dardanosnet.gr - e-mail: info@dardanosnet.gr

Μορφολογία - Τεχνική επιμέλεια:
ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
Επεξεργασία κειμένου - Σελιδοποίηση:
Μ. ΚΑΠΕΝΗ (Υπεύθυνη: *Ι. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ*) (210.3301607)
Διορθώσεις:
ΧΑΡΗΣ ΤΟΜΠΑΖΟΣ
Ηλεκτρονικό μοντάζ - Φίλμ:
ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΑΓΓΟΣ (210.3833595)
Στήσιμο εξωφύλλου:
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ - ΕΛΕΝΗ ΓΡΑΤΣΟΥ

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική ανα-
παραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά
παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτο-
τυπικό κ.λπ. - Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημό-
σιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώ-
κονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυ-
ρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το βιβλίο αυτό δεν θα μπορούσε να γραφτεί ποτέ χωρίς την ανεκτίμητη συμβολή της Μαργαρίτας Καζί και της Γιωζέφας Stawianska που δουλεύοντας στο σπίτι μου μου προσέφεραν χρόνο και ιδέες για όσα περιέχονται σε αυτό το βιβλίο.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	
Φύλο και θεωρία της μετανάστευσης	11
Πρώτη ενότητα	
Το φύλο στις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση στην Ελλάδα	21
Ενσωμάτωση του φύλου στην πολιτική	21
Α. Οικογενειακή συνένωση, δημογραφικό στη μεταναστευτική πολιτική	28
Β. Παράνομη διακίνηση προσώπων, εγκληματικότητα και θυματοποίηση	46
Δεύτερη ενότητα	
Φύλο, μετανάστευση και η καθημερινή ζωή της οικιακής εργασίας στην Αθήνα	75
Οικιακή εργασία και μετανάστευση	75
Καθημερινή ζωή, φύλο και μετανάστευση	81
Μεθοδολογία των ομάδων εστιασμένης συζήτησης	96
Γενικά χαρακτηριστικά όσων συμμετείχαν στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης	100
Α. Ομάδες εργοδοτριών	100
Ομάδες μεταναστριών	102
Β. Ομάδες εργαζομένων	103
Πρόσληψη	104
Οι περιγραφές των «οικιακών βοηθών» από τις εργοδότες	109
Σχέσεις φύλου στο χώρο της οικιακής εργασίας	114
Υποχρεώσεις «οικιακών βοηθών»	118
Αμοιβή – Τερματισμός εργασίας	123

Επαφές με μετανάστριες εκτός του χωροχρόνου της οικιακής εργασίας	125
Φιλικές σχέσεις	129
Οι περιγραφές των εργοδοτριών για το ρόλο τους	134
Ομάδες εργαζομένων	137
Καθημερινή ζωή και φύλο στηνΑλβανία: πριν τον ερχομό στην Ελλάδα	138
Η περίοδος «Χότζα»	139
Μετακομμουνιστική Αλβανία	147
Καθημερινή ζωή και φύλο στην Ουκρανία: πριν τον ερχομό στην Ελλάδα	150
Το ταξίδι και οι πρώτες εντυπώσεις	155
Κατάληψη της καθημερινής ζωής από το χρόνο και το χώρο της εργασίας	164
Οι υποχρεώσεις των οικιακών εργαζομένων όπως περιγράφονται από τις ίδιες	168
Καθαρισμός: επαφές μέσα από ίχνη	172
Φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων	178
Αμοιβές-ένσημα-τερματισμός εργασίας	181
Περιγραφές εργοδοτριών από τις οικιακές εργαζόμενες	187
Αλλαγή Εργασίας	195
Ο χώρος και ο χρόνος των μεταναστριών εκτός εργασίας	197
Η φροντίδα του σπιτιού	197
Φιλικές σχέσεις	206
Γειτονιά: Φιλοξενία και κοινωνικές πιέσεις	211
Εκκλησία/Θρησκεία	216
Προσωπική και οικογενειακή ζωή	225
Παιδιά: Φόβοι και επιθυμίες	229
Παιδικοί σταθμοί-σχολεία	230
Το «εκεί» και το «εδώ»	241
Επίλογος	
Το έμφυλο υποκείμενο της μετανάστευσης	249
Βιβλιογραφία	257

Εισαγωγή

Φύλο και θεωρία της μετανάστευσης

Η θεωρία της μετανάστευσης γνωρίζει σημαντική άνθηση στη μεταψυχροπολεμική περίοδο κυρίως λόγω της ποιοτικής και ποσοτικής έντασης που χαρακτηρίζουν τις μετακινήσεις πληθυσμών στην περίοδο αυτή. Η άνθηση αυτή έχει οδηγήσει σε μια πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων και μεθοδολογιών προκειμένου να μελετηθούν τα φαινόμενα της σύγχρονης μετανάστευσης.¹ Παρά την άνθηση αυτή, όμως, το ζήτημα του φύλου παραμένει συχνά στο περιθώριο των σύγχρονων θεωρητικών αναλύσεων και ερευνητικών προγραμμάτων ανεξάρτητα από το βαθμό στον οποίο οι μεθοδολογίες που χρησιμοποιούνται έχουν ποσοτικό ή ποιοτικό χαρακτήρα. Η περιθωριοποίηση αυτή έχει δύο διαστάσεις:

Πρώτον, η παρουσία και συμμετοχή γυναικών στις μετα-

---

1. Nikos PAPASTERGIADIS, 2000, *The Turbulence of Migration* (Cambridge: Polity Press).

ναστευτικές διαδικασίες είτε αγνοείται εντελώς, είτε υποβαθμίζεται. Οι δύο κλασικές προσεγγίσεις, η «νεο-κλασική», που εστιάζει στα κίνητρα που οδηγούν το άτομο στη μετανάστευση, και η «στρουκτουραλιστική», που εστιάζει στους δομικούς παράγοντες που οδηγούν στη μετανάστευση, αγνόησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τη συμμετοχή των γυναικών στις διαδικασίες αυτές.² Από τη δεκαετία του 1970, όμως, με τη «θηλυκοποίηση» της παγκόσμιας μετανάστευσης,³ την ποσοτική αύξηση του αριθμού των γυναικών στις μεταναστευτικές διαδικασίες, την αυξανόμενη συμμετοχή μεταναστριών στην αγορά εργασίας, αλλά και την ισχυροποίηση των φεμινιστικών σπουδών και των σπουδών του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες, η έρευνα άρχισε σταδιακά να στρέφεται και προς τη γυναικεία μετανάστευση (που για κάποιες χώρες προέλευσης αποτελεί πλειοψηφία).⁴ Η στροφή αυτή, όμως, δεν σημαίνει απαραίτητα την εστίαση στις σχέσεις του φύλου: η προσθήκη των γυναικών στην έρευνα δεν εμποδίζει τη θεωρία της μετανάστευσης από να παραμένει αγκιστρωμένη σε έμφυλες προκαταλήψεις.

Δεύτερον, η διάσταση του φύλου αποσιωπάται συστη-

---

2. Caroline WRIGHT, 1995, «Gender Awareness in Migration Theory: Synthesizing Actor and Structure in Southern Africa», in Katie WILLIS και Brenda YEOH (eds.), *Gender and Migration* (Cheltham: The International Library of Studies on Migration).

3. Stephen CASTLES and Mark J. MILLER, 1993, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (London: The Macmillan Press).

4. Mirjana MOROKVASIK, 1993, «“In and out” of the Labour Market: Immigrant and Minority Women in Europe», in Katie WILLIS and Brenda YEOH (eds.), *Gender and Migration* (Cheltham: The International Library of Studies on Migration).

ματικά, ως κοινωνικοπολιτική σχέση βάσει της οποίας διαμορφώνονται οι ανισότητες που καθορίζουν τις μεταναστευτικές διαδικασίες. Αν δεχτούμε ότι δεν θα πρέπει να συγχέουμε την έννοια του φύλου με αυτή της γυναίκας, δεν αρκεί να «προσθέσουμε» απλώς τις γυναίκες μετανάστριες στις ήδη υπάρχουσες θεωρίες για τη μετανάστευση αλλά είναι απαραίτητο να θέσουμε σε αμφισβήτηση βασικές αρχές των θεωριών για τη μετανάστευση στο βαθμό που αγνοούν τη διάσταση του φύλου και θεωρούν ως δεδομένη την αρσενική ταυτότητα του υποκειμένου της μετανάστευσης. Ένα σημαντικό ζήτημα που προκύπτει είναι, επομένως, η ταυτότητα της γυναίκας μετανάστριας ως πολιτικού υποκειμένου και ως αντικειμένου της έρευνας.

Στη θεωρία της μετανάστευσης, η ταυτότητα της μετανάστριας έχει ταυτιστεί με το «συμπλήρωμα» του αρσενικού μετανάστη, που θεωρείται ότι αποτελεί τον κανόνα. Στη νεο-κλασική θεωρία, κατά κανόνα οι γυναίκες μελετούνται μόνο σε σχέση με το ζήτημα της οικογενειακής επανένωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις σχετικές αναλύσεις επικρατούσε μέχρι πρόσφατα η αντίληψη ότι η πλειοψηφία των γυναικών που μεταναστεύουν δεν το κάνουν με εργασιακά κίνητρα (*push factors*) και ότι κατά συνέπεια δεν υπήρχε λόγος να ερευνηθεί η συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας των χωρών υποδοχής (*pull factors*). Η αντίληψη, όμως, αυτή στηριζόταν κατά κύριο λόγο στις επίσημες στατιστικές της νόμιμης μετανάστευσης, όπου η διαδικασία της οικογενειακής επανένωσης αποτελούσε ελκυστικό μηχανισμό ένταξης για πολλές γυναίκες που εν συνεχεία εργάζονταν (συνήθως άτυπα) στη χώρα υποδοχής.⁵ Με άλλα λόγια, οι γυ-

---

5. Annie PHIZACKLEA, 1998, «Migration and Globalization: A Feminist

ναίκες μετανάστριες δεν αντιμετωπίζονταν ως ενεργά υποκείμενα που παίρνουν συνειδητές και έλλογες αποφάσεις σχετικά με τη μετακίνησή τους, αλλά ως αντικείμενα που ακολουθούν το δρόμο των ανδρών της οικογένειάς τους.⁶ Στη στρουκτουραλιστική προσέγγιση αντιστοίχως, παρόλο που έγιναν σημαντικές πρόοδοι στο ζήτημα του φύλου ως προς τις ανισότητες της παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας που οδηγούν τις γυναίκες του αναπτυσσόμενου κόσμου στην ανεργία και τη μετανάστευση, οι γυναίκες εντάχθηκαν στην ανάλυση περισσότερο ως ένα «συμπλήρωμα» στις ήδη υπάρχουσες ταξικές δομές του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και λιγότερο ως έναν καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης των μεταναστευτικών διαδικασιών.⁷

Στις πιο σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, η ίδια αυτή προκατάληψη παίρνει τη μορφή της «θυματοποίησης» της γυναικείας μετανάστευσης.⁸ Η τάση αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη στις μεταναστευτικές προσεγγίσεις και πολιτικές που εστιάζουν στην έννοια της παράνομης διακίνησης προ-

---

Perspective», in Khalid KOZER and Helma LUTZ (eds.), *The New migration in Europe* (London: Macmillan Press), σ. 23.

6. Eleonore KOFMAN, Annie PHIZACKLEA, Parvati RAGHURAM and Rosemary SALES, 2000, *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare and Politics* (London: Routledge).

7. Βλέπε για παράδειγμα την ανάλυση του Βαλλερστάιν αναφορικά με τη σχέση ρατσισμού και σεξισμού: Ιμμανουέλ ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ, 1991, «Οικουμενισμός, Ρατσισμός, Σεξισμός: Οι Ιδεολογικές Εντάσεις του Καπιταλισμού», στο Ετιέν ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ και Ιμμανουέλ ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ, *Φυλή, Έθνος, Τάξη: Οι Διφορούμενες Ταυτότητες* (Αθήνα: Πολίτης).

8. Laura AUGUSTIN, 2003, «Forget Victimization: Granting Agency to Migrants», *Development*, No. 46, Vol. 3, σσ. 30-36.

σώπων (*trafficking*).⁹ Παρουσιάζεται έτσι το παράδοξο ότι, σε μια εποχή όπου η μετανάστευση ως κοινωνική διαδικασία ολοένα και περισσότερο αντιμετωπίζεται ως «απειλή» για την κοινωνική συνοχή και την ασφάλεια του έθνους-κράτους και των περιφερειακών διακρατικών συνασπισμών,¹⁰ η αυξανόμενη γυναικεία μετανάστευση μετατρέπεται σε αντικείμενο φιλανθρωπικής πολιτικής. Επομένως, το πρόβλημα σε αυτήν την περίπτωση δεν είναι τόσο η απουσία των γυναικών ως αντικειμένων έρευνας, αλλά το γεγονός ότι το υποκείμενο της μετανάστριας-θύμα αντιπαραβάλλεται συστηματικά στο υποκείμενο του αρσενικού παράνομου μετανάστη-θύτη. Η σύγχρονη θεωρία της μετανάστευσης τείνει να εδραιωθεί με βάση αυτό το έμφυλο δίπολο: δεν αγνοεί τη μετανάστρια εν γένει αλλά τη μετανάστρια ως ενεργό πολιτικό υποκείμενο. Από τη σκοπιά αυτή δεν αρκεί να ενσωματωθούν στην ερευνητική προσπάθεια οι γυναίκες-μετανάστριες, αλλά να τους δοθεί η δυνατότητα να εκφέρουν τον δικό τους λόγο για τη μετανάστευση.¹¹

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με το φύλο και τη

---

9. Rudvica ANDRISAJEVIC, 2003, «The Difference Borders Make: (Il)legality, Migration and Trafficking in Italy among eastern European Women in Prostitution», in CASTAÑEDA, FORTIER and SHELLER, 2003 (eds.), *Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration* (Oxford: Berg) and Nicola PIPER, 2005, «Gender and Migration», paper prepared for the policy analysis and research program of the Global Commission on International Migration.

10. Ole WAEVER, 1993, «Societal Security: The Concept», in Ole WAEVER, Barry BUZAN, Martin KELSTRUP and Pierre LEMAITRE (eds.), *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe* (London: Pinter Publishers).

11. KOFMAN et al., 2000.

μετανάστευση έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην καταγραφή και ανάλυση των αφηγήσεων των ίδιων των μεταναστριών με αποτέλεσμα να υπάρχει πλούσιο υλικό που αναδεικνύει το λόγο τους.¹² Κατά κανόνα, όμως, τα ίδια τα ερωτήματα που τίθενται αλλά και η επιλογή των αποσπασμάτων που προβάλλονται στις σχετικές αναλύσεις έχουν κύριο στόχο την ανάδειξη μορφών περιθωριοποίησης και εξαναγκασμού που υφίστανται οι μετανάστριες λόγω του φύλου, της καταγωγής και της ιδιότητάς τους. Αντίθετα οι πιθανότητες έμφυλης χειραφέτησης και κοινωνικής ανόδου μέσω της μετανάστευσης έχουν διερευνηθεί πολύ λιγότερο στη σχετική βιβλιογραφία με αποτέλεσμα να παραμένουν ανοιχτά πολυποίκιλα ερωτήματα γύρω από τη μετανάστευση ως διαδικασία ενδυνάμωσης ατόμων και ομάδων. Ελλοχεύει, επομένως, ο κίνδυνος, παρά τις θετικές προθέσεις των ερευνητών, το βήμα που έχει δοθεί στις μετανάστριες να εκφράσουν τον δικό τους λόγο στις σχετικές αναλύσεις να περιορίζεται από την υιοθέτηση προτύπων θυματοποίησης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποσιωπάται η πολυμορφία ταυτοτήτων και υποκειμενικών θέσεων που χαρακτηρίζουν την κατηγορία «γυναίκες μετανάστριες».

Στο πλαίσιο αυτό το ερευνητικό εγχείρημα εντάσσεται σε μια σειρά μελετών που προσπαθούν να αμφισβητήσουν τις έμφυλες προκαταλήψεις οι οποίες επικρατούν στο χώρο της θεωρίας και των πολιτικών της μετανάστευσης. Ξεκινάει έτσι με το επιχείρημα ότι «οι κατηγορίες “μετανάστευση” και “μετανάστες/μετανάστριες” δεν είναι κενές περιεχομέ-

---

12. K.M DONATO, D. GABACCIA, J. HOLDAWAY, M. MANALANSAN, P. PESSAR, 2006, «A Glass Half Full? Gender in Migration Studies», *International Migration Review*, No. 1, Vol. 40 (Spring 2006): σσ. 3-26.

νου αλλά εκφράζουν, σε γενικό και αφηρημένο επίπεδο, την οργάνωση ενός κοινωνικού συστήματος χωρίς όμως να είναι προκαθορισμένο το νόημά τους και τα στοιχεία συγκρότησής τους».¹³ Κάθε προσπάθεια να προσδώσουμε συγκεκριμένα, θετικά ή αρνητικά χαρακτηριστικά σε κοινωνικές ομάδες, όπως αυτή των «γυναικών» ή των «μεταναστριών», ή σε διαδικασίες όπως αυτή της «γυναικείας μετανάστευσης» προϋποθέτει την αποδοχή συγκεκριμένων και στερεότυπων ρόλων στο υποκείμενο «γυναίκα» και «μετανάστρια». Αντίθετα επιβάλλεται η αποδοχή της πολυπλοκότητας και της πολυμορφίας των υποκειμένων που κατατάσσονται στις κατηγορίες αυτές καθώς και της διαρκούς ανασυγκρότησής τους: τόσο η ομάδα «γυναίκες» διαμορφώνεται με βάση τη δυναμική των σχέσεων του φύλου, όσο και η ομάδα «μετανάστες/τριες» με βάση τη δυναμική των σχέσεων μετανάστη-πολίτη.

Από τη μια πλευρά, αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να αγνοούνται οι παγκόσμιες ανισότητες που καθορίζουν την κατώτερη θέση των γυναικών στη μετανάστευση τόσο στις χώρες υποδοχής όσο και στις χώρες καταγωγής. Ιδιαίτερη σημασία έχει η άμεση σχέση μεταξύ ρατσισμού και σεξισμού, όπως διαμορφώνεται στην παγκόσμια πολιτική οικονομία, κάνοντας τις γυναίκες πιο ευάλωτες στην ανεργία που προκύπτει από τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό την «ανάπτυξη» και που οδηγεί στη μετανάστευση.¹⁴ Συγ-

---

13. Ηλέκτρα ΠΕΤΡΑΚΟΥ, 2001, «Η Κατασκευή της Μετανάστευσης στην Ελληνική Κοινωνία», στο Αθ. ΜΑΡΙΒΑΚΗΣ, Δ. ΠΑΡΣΑΝΟΓΛΟΥ, και Μ. ΠΑΥΛΟΥ (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα), σ. 46.

14. ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ, 1991.

χρόνως, η θέση των μεταναστών και των δύο φύλων στην πολιτική οικονομία της χώρας προορισμού, που συνδέεται με την άτυπη, χαμηλού επιπέδου εργασία, καθιστά τις γυναίκες διπλά ευάλωτες λόγω των έμφυλων προτύπων και των πολλαπλών πιέσεων που συχνά δέχονται τόσο από την τοπική κοινωνία όσο και από τις ίδιες τις κοινότητες στις οποίες ανήκουν.¹⁵ Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν μπορεί να αγνοείται και η ίδια η μετανάστευση ως διαδικασία που οδηγεί σε πιθανές ανατροπές των εδραιωμένων σχέσεων του φύλου, μια πιθανή «έξοδος» διαφυγής από κυρίαρχες δομές.¹⁶ Ακόμα και όταν χάνονται σημαντικά προνόμια και δικαιώματα με την απώλεια της ιδιότητας του πολίτη, υπάρχει πάντοτε η πιθανότητα αλλαγών (είτε αυτό εκφράζεται με τη μορφή της κοινωνικής ανόδου, είτε με την πολιτική χειραφέτηση και την οικονομική ανεξαρτησία). Κατά συνέπεια, απαραίτητη προϋπόθεση για να προσεγγίσουμε τη γυναίκα μετανάστρια ως ενεργό πολιτικό υποκείμενο είναι να λάβουμε εξαρχής υπόψη τη διττή αυτή διάσταση της μετανάστευσης.

Το βιβλίο αυτό αποτελείται από δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα εστιάζεται στο φύλο στις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση από το 1991 έως και το 2006. Μέσα από την ανάλυση λόγου των κυριότερων νομοθετημάτων αλλά και των σχετικών συζητήσεων στη Βουλή αναδεικνύονται οι κυρίαρχες πρακτικές όσον αφορά στις σχέσεις του φύλου, που αγχιστρώνουν το υποκείμενο γυναίκα-μετανάστρια σε

---

15. Gabriella LAZARIDIS, 2000, «Filipino and Albanian Women: Multiple Layers of Oppression», in Floya ANTHIAS and Gabriella LAZARIDIS, (eds.), *Migration and Exclusion in Southern Europe* (Aldershot: Ashgate).

16. PHIZACKLEA, 1998.

δύο έμφυλα πρότυπα: της μετανάστριας ως «συμπλήρωμα» του αρσενικού μετανάστη και της μετανάστριας ως «θύμα» των παρανόμων κυκλωμάτων διακίνησης προσώπων. Και από τα δύο αυτά πρότυπα απουσιάζουν οι μετανάστριες που εργάζονται άτυπα ή νόμιμα σε άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας, όπως στη φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων ή στον καθαρισμό, παρόλο που αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι του συνόλου των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα. Η δεύτερη ενότητα εστιάζεται στο λόγο μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία καθώς και ορισμένων εργοδοτριών σχετικά με την καθημερινή ζωή της οικιακής εργασίας στην Αθήνα, έναν τομέα που έως το 2006 παρέμεινε εκτός των επίσημων πολιτικών για τη μετανάστευση. Η προσέγγιση της καθημερινής ζωής αναδεικνύει την ποικιλομορφία και πολυπλοκότητα των μεταναστριών ως υποκειμένων¹⁷ που δεν συμβιβάζονται με τις ταυτότητες του «συμπληρώματος» ή του «θύματος» που στερεοτυπικά τους προσδίδονται στον επίσημο πολιτικό λόγο. Αντίθετα στην εμπειρία της καθημερινής ζωής, δημιουργούνται οι συνθήκες εκείνες για την αμφισβήτηση των κυρίαρχων έμφυλων προτύπων και σχέσεων του φύλου τόσο στις χώρες καταγωγής όσο και στη χώρα μετανάστευσης.

---

17. Floya ANTHIAS, 2000.

Πρώτη ενότητα

Το φύλο στις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση στην Ελλάδα

Ενσωμάτωση του φύλου στην πολιτική

Το πρωτογενές υλικό σε αυτή την ενότητα αποτελείται από τριών ειδών έγγραφα της περιόδου 1991-2006: την επίσημη νομοθεσία για τη μετανάστευση, τις συζητήσεις στην ολομέλεια της Βουλής σχετικά με τα νομοσχέδια για τη μετανάστευση και την κοινή συνεδρίαση τριών ειδικών επιτροπών με θέμα: «Γυναίκες και Μετανάστευση, εμπορία ανθρώπων και καταναγκαστική πορνεία». Η προσέγγιση που ακολουθήθηκε για την ανάλυση του πρωτογενούς υλικού είναι αυτή της ένταξης της ισότητας των φύλων στην πολιτική (*mainstreaming gender equality*). Όπως υποστηρίζει η Verloo, πρόκειται για μια στρατηγική που συμπεριλαμβάνει πολλά επίπεδα διακυβέρνησης (από το ατομικό στο συλλογικό, από το διεθνές στο τοπικό), πολλούς φορείς εντός και εκτός κράτους (το κράτος, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, τις πολυεθνικές, την κοινωνία των πολιτών), καθώς και πολ-

λους διαφορετικούς τομείς (οικονομία, κοινωνία, πολιτική, επιστήμη κ.λπ.). Στο πλαίσιο αυτής της πολυεπίπεδης πολιτικής προσέγγισης δημιουργείται και η ανάγκη για πολυεπίπεδες στρατηγικές έρευνας.¹⁸ Όπως προκύπτει από τις σχετικές αναλύσεις, παρά τις προσπάθειες για την αναγνώριση του φύλου ως ένα κεντρικό ζήτημα σε όλα τα στάδια της χάραξης πολιτικής και σε όλων των ειδών τις πολιτικές, υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις στο «πλαίσιο πολιτικής» (*policy frame*) τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Διαπιστώνεται ποικιλομορφία στο περιεχόμενο που δίνεται στον όρο «ισότητα των φύλων» από διαφορετικούς διεθνείς οργανισμούς και εθνικές κυβερνήσεις.¹⁹ Ιδιαίτερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι αποκλίσεις αυτές οδηγούν σε πολλές περιπτώσεις στην υιοθέτηση από τις εθνικές κυβερνήσεις ευνοϊκών μέτρων που δεν θέτουν σε αμφισβήτηση τις έμφυλες πολιτικές δομές αλλά απλώς «προσθέτουν» τις γυναίκες στο εκάστοτε πολιτικό πλαίσιο. Η προσέγγιση της ένταξης της ισότητας των φύλων, όμως, δεν αφορά απλώς την προώθηση μέτρων για την αρωγή των γυναικών, αλλά κυρίως την αναγνώριση των άνισων επιπτώσεων που έχουν οι επίσημες πολιτικές σε άνδρες και γυναίκες από τα πρώτα ήδη στάδια του σχεδιασμού τους.²⁰

18. Mieke VERLOO, 2005, «Mainstreaming Gender Equality in Europe: A Critical Frame Analysis Approach», *The Greek Review of Social Research*, 117, Β, σσ. 11-34.

19. Verloo, 2005.

20. Petra MEIER, Emanuela LOMBARDO, Maria BUSTELO και Maro PANTELIDOU MALOUTAS, 2005, «Gender Mainstreaming and the Benchmarking Fallacy of Women in Political Decision Making», *The Greek Review of Social Research*, 117, Β, σσ. 35-61.

Σύμφωνα με την Carol Bacci, η έννοια της ένταξης του φύλου (*gender mainstreaming*) θα πρέπει να εστιάζεται στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ένα ζήτημα πολιτικής διαμορφώνεται με γνώμονα το φύλο μέσα από τη μελέτη κειμένων που μαρτυρούν τις διαδικασίες διαμόρφωσής του ως προβλήματος.²¹ Η προσέγγιση της ένταξης της ισότητας του φύλου είναι, κατά συνέπεια, μια ποιοτική προσέγγιση που συνδυάζει τη θεωρία του φύλου και την ανάλυση λόγου, ενώ εμπεριέχει στοιχεία και από τη θεωρία των κοινωνικών κινήματων. Η μεθοδολογία δεν εξετάζει τόσο το βαθμό στον οποίο οι πολιτικές είναι αποτελεσματικές ως προς το στόχο τους, όσο τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται στα διαφορετικά στάδια της χάραξης πολιτικής συγκεκριμένα προβλήματα που κυριαρχούν στον επίσημο πολιτικό λόγο. Υπό αυτή την έννοια εκείνο που προέχει είναι η «αναπαράσταση» τόσο του προβλήματος όσο και των προτεινομένων μέτρων για τη λύση του στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο. Ποια είναι η αναπαράσταση του προβλήματος; Με ποιο τρόπο οι σχέσεις του φύλου εμπεριέχονται και διαμορφώνουν αυτό το πρόβλημα; Ποιοι είναι εκείνοι που ορίζουν ποιο θα είναι το συγκεκριμένο πρόβλημα; Από ποια υποκειμενική θέση μιλούν; Ποιους φορείς εκπροσωπούν; Η προσέγγιση αυτή μας επιτρέπει να μελετήσουμε το θέμα του φύλου ως κοινωνικοπολιτική σχέση που ξεκινά από τα πρώτα στάδια της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και φτάνει έως και την εφαρμογή. Έτσι είναι ιδιαίτερα σημαντικό να δίνεται σημασία όχι μόνο στα προγράμματα που προωθούνται

---

21. Carol BACCI, 1999, *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems* (London: Sage).

ρητά αλλά και στις σιωπές, στις απουσίες ή στην ιεράρχηση θεμάτων σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας που κυριαρχούν στην υπάρχουσα πολιτική ατζέντα.

Η υιοθέτηση της ένταξης του φύλου στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης επέτρεψε τη διεύρυνση των πολιτικών στις οποίες θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται η διάσταση του φύλου. Δεν επέφερε, όμως, τα αναμενόμενα αποτελέσματα σε όλους τους τομείς πολιτικής, αλλά σε πολλές περιπτώσεις οδήγησε στον περιορισμό των πολιτικών προώθησης της ισότητας μέσω θετικών δράσεων (*positive action*), ιδιαίτερα εκεί όπου οι εδραιωμένες πατριαρχικές δομές των ευρωπαϊκών θεσμών αλλά και οι προτεραιότητες που έρχονται σε αντίθεση με την προώθηση της ισότητας των φύλων κυριαρχούν.²² Στα θέματα της μετανάστευσης σημειώθηκε σημαντική πρόοδος μετά την υιοθέτηση του ζητήματος της παράνομης διακίνησης προσώπων ως βασικού άξονα πολιτικής και έρευνας με την πρωτοβουλία DAPHNE το 1997.²³ Αλλά το πλαίσιο πολιτικής δεν διευρύνθηκε τόσο ώστε να συμπεριλάβει και άλλες εκφάνσεις του φύλου και της μετανάστευσης, όπως αυτή της οικιακής εργασίας, της οικογενειακής συνένωσης ή των έμφυλων διαστάσεων της διαπολιτισμικότητας. Οι πολιτικές για τη μετανάστευση στην Ελλάδα αντικατοπτρίζουν ως ένα βαθμό τη δυναμική αυτή, καθώς στα σχετικά κείμενα η παράνομη διακίνηση προσώπων κατέχει, ιδιαίτερα μετά την ψήφιση του Ν. 3064/2002,

---

22. Maria STRATIGAKI, 2005, «Gender Mainstreaming Versus Positive Action: An Ongoing Conflict in EU Gender and Equality Policy», *European Journal of Women's Studies*, Vol. 12 (2), σσ. 165-186.

23. STRATIGAKI, 2005.

προνομακή θέση σε σχέση με τη ρύθμιση των ζητημάτων ισότητας στην εργασία, την ασφάλιση, την υγεία ή την κουλτούρα των μεταναστριών.

Παράλληλα, όμως, σχετική έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος MAGEEQ κατέδειξε τη γενικότερη αδυναμία του ελληνικού πολιτικού συστήματος να ενσωματώσει τη διάσταση αυτή σε πολιτικές που δεν αφορούν άμεσα, στην ισότητα των φύλων. Έτσι οι Θανοπούλου και Τσιγκάνου κατέληξαν σε δύο βασικά συμπεράσματα: Πρώτον, στην Ελλάδα ο δημόσιος λόγος για τη μετανάστευση, ενώ παρουσιάζεται ως φαινομενικά ουδέτερος, εμπεριέχει «έμφυλες διαστάσεις, κοινωνικά στερεότυπα και αναπαραστάσεις» τα οποία βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση και δεν αποτελούν αντικείμενο άμεσου προβληματισμού ή διαλόγου. Και δεύτερον, ο δημόσιος λόγος για τη μετανάστευση ξεδιπλώνεται σταδιακά μέσα από συζητισμούς που γίνονται ασυνείδητα από τους ομιλητές και αποτελούν κοινό τόπο ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης.²⁴

Στην παρούσα έρευνα προσπαθήσαμε να διευρύνουμε την ανάλυση εστιάζοντας στη νομοθεσία αλλά και στη διαμόρφωση των πολιτικών κατά τη διαδικασία της ψήφισης των βασικών νομοσχεδίων για τη μετανάστευση από το 1991 έως το 2006.²⁵ Επίσης συμπεριλάβαμε και μια ειδική

---

24. Maria THANOPOULOU and Joanna TSIGANOU, 2005, «Representations of Gender in Public Rhetoric. The Case of Law Making in Immigration in the Greek Parliament», *The Greek Review of Social Research*, 117, B, σσ. 169-187.

25. Τα παραπάνω συμπεράσματα βασίστηκαν στην ανάλυση της ένταξης του φύλου στις συζητήσεις στη Βουλή του νομοσχεδίου 2910/2001 και κυρίως της συζήτησης που αφορούσε τον όρο «αλλοδαπός καλλιτέχνης» και τη σταδιακή σύνδεσή του με τη γυναικεία πορνεία.

συζήτηση που πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα με θέμα «Γυναίκες και Μετανάστευση», η οποία αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά στην παράνομη διακίνηση προσώπων. Έγινε έτσι μια προσπάθεια να αναλύσουμε το βαθμό στον οποίο το φύλο αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης κοινωνικών πολιτικών στα θέματα της μετανάστευσης. Το πρωτογενές υλικό, αν και καλύπτει μια μακρά χρονική περίοδο, περιορίζεται σε συγκεκριμένα κείμενα που εντάσσονται κυρίως σε αυτό που στη σχετική βιβλιογραφία έχει ονομαστεί «διάγνωση» του προβλήματος (*diagnosis*) και αφορά στις κοινωνικές αναπαραστάσεις του προβλήματος, στους λόγους για τους οποίους θεωρείται πρόβλημα και στις αιτίες του προβλήματος. Δεν αναλύεται, όμως, το δεύτερο επίπεδο, αυτό της «πρόγνωσης» (*prognosis*) που απαντά σε ερωτήσεις όπως: Τι πρέπει να γίνει; Ποιοι είναι οι στόχοι της πολιτικής; Πώς θα πραγματοποιηθούν;²⁶ Αυτό συμβαίνει επειδή η απουσία του φύλου στο πρώτο επίπεδο, αυτό της διάγνωσης, εμποδίζει την υιοθέτησή του και στο δεύτερο επίπεδο, αυτό της πρόγνωσης.

Από τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού προκύπτει ότι η διάσταση του φύλου δεν αποτελεί κεντρικό πρόβλημα στις διαδικασίες διαμόρφωσης της μεταναστευτικής πολιτικής καθώς:

1. Το ζήτημα της γυναικείας μετανάστευσης δεν καταλαμβάνει σημαντικό κομμάτι των σχετικών ρυθμίσεων αλλά ούτε και απασχολεί το κοινοβούλιο για σημαντικό χρόνο. Πρόκειται δηλαδή κατά κανόνα για αποσπασματικές

---

26. VERLOO, 2005.

- αναφορές στις γυναίκες μετανάστριες και όχι στο φύλο ως κοινωνικοπολιτική σχέση.
2. Τόσο όσον αφορά στις γενικές διατάξεις του νόμου, όσο και στις συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στη Βουλή, το υποκείμενο της μετανάστευσης που εγκλείται είναι ουδέτερο. Αντίθετα, όταν η συζήτηση αφορά στα γυναικεία υποκείμενα, υιοθετούνται κατά κόρον έμφυλα στερεότυπα.
  3. Το θέμα του φύλου δεν αποτελεί αντικείμενο διακομματικών αντιπαραθέσεων. Αντίθετα, παρά τις διακομματικές διαφωνίες, τα έμφυλα στερεότυπα είναι κοινά αποδεκτά από ομιλητές διαφορετικών κομματικών αποχρώσεων και φύλων.
  4. Η εκπροσώπηση των γυναικών βουλευτών στις συζητήσεις δεν είναι υψηλή, με εξαίρεση το νόμο για την παράνομη διακίνηση προσώπων, ένα ζήτημα που σταδιακά αναγνωρίζεται, όπως δείχνει και η τελική συζήτηση, ως κατ' εξοχήν «γυναικείο».
  5. Οι πολιτικές για τη μετανάστευση καθορίζονται από τη σταδιακή εδραίωση έμφυλων προτύπων.

Πιο συγκεκριμένα, η γυναίκα μετανάστρια σταδιακά κατασκευάζεται ως αντικείμενο της μεταναστευτικής πολιτικής:

- A. Ως «συμπλήρωμα» του αρσενικού μετανάστη στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης/επανένωσης, όπου καθορίζονται οι όροι (εισόδημα, χρόνος παραμονής στην Ελλάδα, με βάση τους οποίους σύζυγος και τέκνα μπορούν να έρθουν στην Ελλάδα).
- B. Ως «θύμα» των κυκλωμάτων παράνομης διακίνησης προ-

σώπων (που αποτελούνται από άρρενες εγκληματίες, Έλληνες και ξένους) με ιδιαίτερη έμφαση στην εγκληματικότητα και την πορνεία.

A. Οικογενειακή συνένωση, δημογραφικό στη μεταναστευτική πολιτική

Ο νόμος 1975/1991

Ο πρώτος αυτός νόμος για τη μετανάστευση στην Ελλάδα αναγνωρίζει το δικαίωμα των αλλοδαπών στην οικογενειακή συνένωση με το άρθρο 14. Το κείμενο του νόμου, όπως δημοσιεύεται στην Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως δεν αναφέρεται στο φύλο των ατόμων που συνενώνονται, τους αποδίδει, όμως, καθαρά χαρακτηριστικά συμπληρώματος του άρρενος μετανάστη. Ο νόμος προβλέπει πέντε χρόνια παραμονή στην Ελλάδα για τον αλλοδαπό που διαμένει στη χώρα και επιθυμεί να συνενωθεί με τα μέλη της οικογένειάς του που ζουν εκτός της χώρας. Τα υποκείμενα που εγκαλούνται είναι ουδέτερα με αποτέλεσμα να αγνοούνται οι άνισες επιπτώσεις που μπορεί ενδεχομένως να έχουν οι διατάξεις του νόμου σε γυναίκες και άντρες αντίστοιχα.

Στις συζητήσεις στη Βουλή για το πρώτο αυτό νομοσχέδιο για τη μετανάστευση πραγματοποιείται μια διαδικασία αποσαφήνισης των βασικών όρων που κυριαρχούν στη μεταναστευτική πολιτική. Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο μέρος των συζητήσεων, αφιερώνεται στη διαφοροποίηση μεταξύ των υποκειμένων που εντάσσονται στην κατηγορία αλλοδαπός: τον πολιτικό πρόσφυγα και τον οικονομικό μετανάστη, τον τουρίστα και το λαθρομετανάστη, τον Ευρωπαίο και τον μη-Ευρωπαίο. Οι έννοιες αυτές συχνά συγχέονται

στο λόγο των ομιλητών ανεξάρτητα από το κόμμα στο οποίο ανήκουν. Στο πλαίσιο αυτά υιοθετούνται κατ' εξοχήν πατερναλιστικές εκφράσεις για να δηλώσουν τη σχέση του ελληνικού κράτους με τους μετανάστες. Ο εκπρόσωπος της Ν.Δ., που την περίοδο εκείνη βρισκόταν στην Κυβέρνηση, λέει:

Μα νόμο κάνουμε. Και οι νόμοι πολλές φορές είναι σκληροί. Σε κανέναν δεν αρέσει να κάνει σκληρούς νόμους. Άμα κάνουμε λογοτεχνία και λογοτεχνίζουμε, τότε θα εκτονώνουμε το ταλέντο μας, τις ευαισθησίες μας, τα πάντα. Αλλά εδώ αντιμετωπίζουμε ένα σοβαρό πρόβλημα, δημιουργώντας νομοθετικό πλαίσιο. Πώς εκφράζεται αυτή η ευαισθησία; Η ευαισθησία εκφράζεται στην περίπτωση ενός γονιού προς το παιδί. Αναγκάζεται να γίνει δυσάρεστος, κάτι που δεν αρέσει στον *πατέρα*, που είναι πολύ ευαίσθητος. Δεν μπορεί, όμως, να κάνει αλλιώς. Και σε μερικές εκδηλώσεις της ζωής μας, επιδεικνύουμε μια συμπεριφορά η οποία δείχνει την ευαισθησία μας (Θεόδωρος Αναγνωστόπουλος, 16 Οκτωβρίου 1991).

Οι έμφυλες μεταφορές είναι εμφανείς καθώς το ελληνικό κράτος αποκτά χαρακτηριστικά παντοδύναμου αρσενικού που δικαιούται να επιβάλει την ισχύ του πάνω στις μεταναστευτικές ομάδες (είτε με αστυνομικά, είτε με προστατευτικά μέτρα). Οι μετανάστες αντίθετα εμφανίζονται σαν «παιδιά» που χρήζουν πειθαρχίας, ελέγχου και αρωγής. Το πρόβλημα των πολιτικών για τη μετανάστευση, όπως τίθεται προς συζήτηση αφορά στο αν και με ποιους όρους οι μεταναστευτικές ομάδες θα ενταχθούν στην «οικογένεια» που μεταφορικά αποτελεί το ελληνικό έθνος.

Έτσι, οι αντιθέσεις των δύο μεγάλων κομμάτων εντοπίζονται κυρίως στη σχέση μετανάστευσης και δημογραφι-

κού. Οι ομιλητές της Ν.Δ. τονίζουν τους κινδύνους που εγκυμονούν για τη δημογραφική ισορροπία του έθνους η έλευση και η διακονή των μεταναστών σε περιοχές με μειωμένο πληθυσμό. Οι ομιλητές του ΠΑ.ΣΟ.Κ., αντίθετα, κατηγορούν την κυβέρνηση ότι «αγνοεί το σοβαρότατο δημογραφικό πρόβλημα της χώρας» και προτείνουν την ενίσχυση των μέτρων για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές και εγγραφή στα συνδικάτα και σωματεία των αλλοδαπών εργατών. Ένας βουλευτής λέει αναφερόμενος στο θέμα της «δημογραφικής ανισορροπίας», ιδιαίτερα σε κάποιους νομούς, ότι το έλλειμμα θα μπορούσε «να αντιμετωπιστεί όχι μόνο από τους Έλληνες πρόσφυγες που έρχονται στη χώρα μας, αλλά γιατί όχι και από αλλοδαπούς, αν υπάρξει μια σωστή πολιτική και σωστή, αν θέλετε, επιλογή των κατηγοριών που θα μπορέσουν να βοηθήσουν σ' αυτήν ακριβώς τη δημογραφική εξισορρόπηση πολλών περιοχών στη χώρα μας, ώστε να υπάρξει μια ουσιαστική αναπτυξιακή πορεία και αυτών των περιοχών» (Γιώργος Παπανδρέου, 10 Οκτωβρίου 1991).

Καθώς οι μετανάστες στο σύνολό τους παρουσιάζονται ως «παιδιά» ενός παντοδύναμου πατέρα, οι πολιτικές για τη μετανάστευση παρουσιάζουν φαινομενική ουδετερότητα. Οι επιμέρους αναφορές στα έμφυλα πρότυπα είναι αποσπασματικές και επεξηγούν σχεδόν αποκλειστικά τις διαδικασίες της οικογενειακής συνένωσης. Το θέμα αυτό, όμως, δεν κυριαρχεί στη συζήτηση. Επίσης δεν διαφαίνονται ξεκάθαρα έμφυλα στερεότυπα καθώς οι περισσότερες αναφορές γίνονται στις λέξεις «πρόσφυγας», «αλλοδαπός» ή «μετανάστης», που χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες. Στην πρώτη αυτή προσπάθεια σκιαγράφησης της μεταναστευτι-

κής πολιτικής, το φύλο δεν εντάσσεται άμεσα και συνειδητά στον δημόσιο λόγο αλλά υποβόσκει ως μια δυναμική που αφορά στο δημογραφικό ζήτημα. Ήδη, όμως, από αυτό το αρχικό στάδιο, όπου τα έμφυλα πρότυπα για τη μετανάστευση δεν έχουν ακόμα παγιωθεί το πρόβλημα της μετανάστευσης κατασκευάζεται ως ένα θέμα, από το οποίο εξαρτάται η συνέχεια του έθνους και είναι άρα άμεσα συνδεδεμένο με την οικογένεια και την αναπαραγωγή. Δημιουργείται έτσι ένα καθαρά εθνικιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι πλέον δυνατό να εδραιωθούν και τα έμφυλα πρότυπα στις πολιτικές για τη μετανάστευση.

Ο νόμος 2910/01

Με το νόμο αυτό εγκαινιάζεται ουσιαστικά η διαδικασία νομιμοποίησης των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα καθώς προβλέπεται η έκδοση λευκής και πράσινης κάρτας (άδειας διαμονής και εργασίας). Αν και η διαδικασία αυτή είχε ξεκινήσει με δύο προηγούμενα προεδρικά διατάγματα που εισήγαγαν ένα πιλοτικό πρόγραμμα νομιμοποίησης, είναι η πρώτη φορά που στην Ελλάδα δίνεται αυτή η δυνατότητα σε αλλοδαπούς. Στα άρθρα του νόμου που αναφέρονται στο ζήτημα της οικογενειακής συνένωσης καθορίζονται οι όροι για την έκδοση άδειας παραμονής και εργασίας για λόγους οικογενειακής συνένωσης. Το υποκείμενο που εγκαλείται είναι είτε αρσενικό (ο αλλοδαπός, ο σύζυγος) είτε περιλαμβάνει και τα δύο φύλα (ο/η σύζυγος) σε ορισμένες περιπτώσεις που γίνεται αναφορά στα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας. Το κείμενο του νόμου, επομένως, χαρακτηρίζεται από φαινομενική ουδετερότητα.

Ο νόμος ορίζει ότι ο αλλοδαπός μπορεί να ξεκινήσει τις

διαδικασίες συνένωσης μόνο μετά από δύο –όχι πλέον πέντε– χρόνια μόνιμης διαμονής στην Ελλάδα με δύο προϋποθέσεις: «α. τα μέλη της οικογένειάς του πρόκειται να κατοικήσουν μαζί του, β. ο αιτών αλλοδαπός αποδεικνύει ότι διαθέτει προσωπικό εισόδημα σταθερό και επαρκές για τις ανάγκες της οικογένειάς του, που δεν μπορεί να είναι μικρότερο από το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη, καθώς και κατάλληλο κατάλυμα και ασφάλιση υγειονομικής περίθαλψης, που μπορεί να καλύψει και τα μέλη της οικογένειάς του που θα συντηρούνται από αυτόν». Στα απαιτούμενα δικαιολογητικά συμπεριλαμβάνεται εκτός της άδειας παραμονής και το εκκαθαριστικό της εφορίας. Η διαδικασία της οικογενειακής συνένωσης, όπως και στον προηγούμενο νόμο, προϋποθέτει ότι τα μέλη της οικογένειας που εισέρχονται στην Ελλάδα θα πρέπει να βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης με τον αλλοδαπό που κατέχει την άδεια εργασίας και παραμονής.

Η μετανάστευση των μελών της οικογένειας «συμπληρώνει» τη μετανάστευση όσων έχουν ήδη καταφέρει να εγκατασταθούν στη χώρα υποδοχής και να εξασφαλίσουν επαρκές εισόδημα για τη διαβίωση και των εξαρτημένων μελών (άρθρο 30). Μόνο μετά την είσοδο στην Ελλάδα, «τα πρόσωπα που γίνονται δεκτά για λόγους οικογενειακής συνένωσης επιτρέπεται να εργάζονται με σχέση εξαρτημένης εργασίας ή να παρέχουν ανεξάρτητες υπηρεσίες ή έργο ή να ασκούν ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα». Επιτρέπεται δε να λάβουν «αυτοτελή άδεια παραμονής» εφόσον: «α. ενηλικιωθούν, β. αποβιώσει ο αλλοδαπός, γ. ο αλλοδαπός ασκεί βία στα πρόσωπα αυτά, δ. εκδοθεί απόφαση διαζυγίου του αλλοδαπού». Η αυτοτελής αυτή άδεια παραμονής «δεν μπορεί να υπερβαίνει το ένα έτος και μπορεί να ανα-

νεώνεται μόνο για ένα συν ένα έτος». Κατά συνέπεια, ο συγκεκριμένος νόμος προσδίδει στα πρόσωπα που γίνονται δεκτά για λόγους οικογενειακής συνένωσης χαρακτηριστικά «συμπληρώματος» του αλλοδαπού που κατέχει την άδεια παραμονής και όχι ενός ανεξαρτήτου μεταναστευτικού υποκειμένου παρόλο που τους δίνεται η δυνατότητα νόμιμης παραμονής και εργασίας. Αντίθετα, όταν πρόκειται για μεικτούς γάμους με Έλληνες πολίτες ή πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης «χορηγείται άδεια παραμονής, διάρκειας τουλάχιστον πέντε (5) ετών, χωρίς να απαιτείται άδεια εργασίας. Η άδεια αυτή ανανεώνεται, αυτοδικαίως, για χρονικό διάστημα τουλάχιστον πέντε (5) ετών». Επίσης δεν απαιτείται εκκαθαριστικό της εφορίας. Και σε αυτήν την περίπτωση τα πρόσωπα που υπόκεινται στο νόμο παίρνουν χαρακτηριστικά «συμπληρώματος» του προσώπου που κατοικεί στην Ελλάδα. Επειδή, όμως, το πρόσωπο αυτό είναι «πολίτης» και όχι «αλλοδαπός» διευκολύνονται οι διαδικασίες. Με αυτές τις ρυθμίσεις ενδυναμώνεται το εθνικιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχουν ήδη εδραιωθεί τα έμφυλα πρότυπα στις πολιτικές για τη μετανάστευση.

Στη σχετική συζήτηση, το θέμα του φύλου δεν αποτελεί το πρόβλημα που τίθεται προς συζήτηση, ούτε και εντάσσεται ως κυρίαρχο στοιχείο στις συζητήσεις περί οικογενειακής συνένωσης. Το πρόβλημα ορίζεται, όπως και στη συζήτηση του προηγούμενου νομοσχεδίου, ως προς τη σχέση δημογραφικού ελλείμματος και μετανάστευσης. Η αντιπαράθεση των δύο μεγάλων κομμάτων εστιάζει σε αυτό το θέμα. Η επίσημη θέση της κυβέρνησης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. είναι ότι οι νόμιμοι μετανάστες, ιδίως όταν συνοδεύονται από τις οικογένειές τους, πρέπει να θεωρούνται θετικός παράγοντας για την εξισορρόπηση του δημογραφικού προβλήματος της Ελλάδας:

Εγώ θέλω να πω ότι μια χώρα σαν τη δική μας, που έχει δημογραφικό πρόβλημα και μας και δεν μπορώ να φανταστώ ότι υπάρχει κανείς εδώ μέσα, που και μετά την επιστημονική βεβαίωση ότι καμία διαφορά δεν υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους όλων των φυλών, δεν μπορώ να διανοηθώ, γιατί θα πρέπει να είμαστε «τσιγκούνηδες» στη χορήγηση ιθαγένειας... να την αποκτήσουν την ιθαγένεια γιατί θα βοηθηθεί έτσι και ο τόπος μας και ο λαός μας στο να ανανεωθεί και ξέρετε πολύ καλά ότι αυτό που λέμε εμείς επιμειξία των λαών, έχει δώσει πάντοτε αγαθά αποτελέσματα... (Φοίβος Ιωαννίδης, 6 Μαρτίου 2001).

Το πρόβλημα της οικογενειακής συνένωσης, επομένως, τίθεται με αυστηρά εθνικιστικούς όρους στις πολιτικές νομιμοποίησης και ένταξης των μεταναστών. Η υπουργός υποστηρίζει για το άρθρο 31 που αφορά στην «άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας από μέλη οικογένειας αλλοδαπού»: «επειδή προτιμότερο είναι να έχουμε οικογένειες στη χώρα μας για διάφορους λόγους, νομίζω ότι είναι καλό να τους δώσουμε τη δυνατότητα να εργάζονται» (Βάσω Παπανδρέου, 20 Μαρτίου 2001). Η οικογενειακή συνένωση αντιμετωπίζεται ως μια παραχώρηση του Ελληνικού κράτους προς τους μετανάστες, που αντιμετωπίζονται με πατερνλιστικό τρόπο, σαν «παιδιά» που στο μέλλον ενδέχεται να ανανεώσουν την ελληνική κοινωνία και οικονομία.

Οι βουλευτές της Ν.Δ., αντίθετα, σε όλη τη διάρκεια της συζήτησης, ασκούν κριτική ενάντια στη διαδικασία νομιμοποίησης με βάση το επιχείρημα ότι η κυβέρνηση αγνοεί τον αριθμό των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα και επομένως και τις επιπτώσεις που μια τέτοια νομιμοποίηση θα έχει στο δημογραφικό. Η διαδικασία της οικογενειακής συνένωσης αυξάνει τον αριθμό των αλλοδαπών που εισέρχονται

παράνομα στη χώρα δημιουργώντας αβεβαιότητα και ανασφάλεια. Όπως υποστηρίζει ένας βουλευτής: «με τη δυνατότητα του άρθρου περί συνενώσεως οικογενειών να έρθουν για καθένα ο οποίος θα νομιμοποιείται και άλλοι πέντε-έξι καταλαβαίνετε ότι αμέσως-αμέσως φθάνουμε σε δυσθεώρητα ύψη αλλοδαπών...» (Ευγένιος Χαϊτίδης, 20 Μαρτίου 2001). Οι απρόβλεπτες συνέπειες καθιστούν τη νομιμοποίηση επικίνδυνη για τη συνέχεια του έθνους:

Πιστεύω ότι με το νομοσχέδιο αυτό συντάσσουμε τον μελλοντικό πληθυσμιακό χάρτη της πατρίδας μας... το περιεχόμενό του μου δίνει την εντύπωση ότι μας κούρασε κάπως η μοναξιά εκείνου του 97%. Μας κούρασε ίσως η ιστορία την οποία έχει γράψει, ο πολιτισμός τον οποίο ανέπτυξε, και η παρουσία την οποία είχε στα παγκόσμια δρώμενα (Νικόλαος Κατσαρός, 6 Μαρτίου 2001).

Και ένας άλλος βουλευτής του ίδιου κόμματος προσθέτει:

Θεωρώ απαράδεκτο αυτό το οποίο δήλωσε... ο συνάδελφος... ότι δηλαδή με τους Αλβανούς και τους λοιπούς μη Έλληνες θα λύσουμε το δημογραφικό μας πρόβλημα. Εμείς είμαστε Έλληνες και θα διατηρηθούμε Έλληνες. Και αν μερικοί έχουν άλλους σχεδιασμούς, δικούς τους ή καθ' ύποδειξη απ' έξω, αυτούς εμείς όσο περνάει νόμιμα και δημοκρατικά από το χέρι μας δεν θα επιτρέψουμε να τους εφαρμόσετε (Ευγένιος Χαϊτίδης, 13 Μαρτίου 2001).

Παρόλο που τόσο στο κείμενο του νόμου, όσο και στη συζήτηση του νομοσχεδίου, το υποκείμενο που εγκαλείται είναι ουδέτερο, αρχίζουν και διαφαίνονται ορισμένες περιπτώσεις όπου προσδίδεται τόσο στις έννοιες «αλλοδαπός» ή «πολίτης» όσο και στα πρόσωπα που γίνονται δεκτά για λόγους οικογενειακής συνένωσης έμφυλα χαρακτηριστικά.

Επιπλέον, επειδή το νομοσχέδιο, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, προσδίδει στα υποκείμενα αυτά χαρακτηριστικά ενεργού ατόμου και συμπληρώματος αντίστοιχα υπερτονίζονται οι έμφυλες προκαταλήψεις ακόμα και όταν το φύλο δεν προσδιορίζεται. Παρατηρούμε δηλαδή τη χρήση του θηλυκού για τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας και του αρσενικού για τους «πολίτες» ή τους «κατόχους άδειας παραμονής». Ακόμα και ένας βουλευτής που ασκεί κριτική σε αυτούς του περιορισμούς, λέει: «τα μέλη της οικογένειας δυστυχώς εδώ, κύριε υπουργέ, περιορίζονται μόνο στη γυναίκα και στα παιδιά». Δεν αναφέρεται, όμως, στην απουσία των ανδρών-συζύγων, αλλά στην απουσία των ηλικιωμένων παππούδων και γιαγιάδων (Νικόλαος Γκάτζης, 20 Μαρτίου 2001).

Ο νόμος 3386/2005

Ο συγκεκριμένος νόμος εισάγει για πρώτη φορά την υποχρέωση του Ελληνικού κράτους να υιοθετήσει πολιτικές για την «κοινωνική ένταξη των μεταναστών». Αν και οι συγκεκριμένες διατάξεις είναι πολύ περιορισμένες, αναγνωρίζεται η ανάγκη αντιμετώπισης των μεταναστών ως ατόμων που παραμένουν στην Ελλάδα μόνιμα ή για μακρά χρονικά διαστήματα. Το κεφάλαιο I που αφορά στη «χορήγηση και ανανέωση άδειας διαμονής για οικογενειακή επανένωση» με το άρθρο 53 ορίζει ως «προϋποθέσεις για την επανένωση υπηκόου τρίτης χώρας που κατοικεί μόνιμα στην Ελλάδα επί δύο τουλάχιστον έτη να: α. αποδεικνύει την ύπαρξη οικογενειακής σχέσης, β. αποδεικνύει ότι τα μέλη της οικογένειάς του πρόκειται να κατοικήσουν μαζί του, γ. αποδεικνύεται ότι διαθέτει ετήσιο προσωπικό εισόδημα σταθερό και τακτι-

κό, επαρκές για τις ανάγκες της οικογένειάς του, το οποίο δεν προέρχεται από προσφυγή στο σύστημα κοινωνικής αρωγής της χώρας. Το εισόδημα αυτό δεν μπορεί να είναι μικρότερο από τις ετήσιες αποδοχές του ανειδίκευτου εργάτη, προσαυξημένο κατά 20% για τη σύζυγο και κατά 15% για κάθε τέκνο, και δ. διαθέτει πλήρη ασφάλιση ασθενείας ως προς το σύνολο των κινδύνων που καλύπτονται για τους ημεδαπούς, η οποία να μπορεί να καλύψει τα μέλη της οικογένειάς του». Το άρθρο 59 δίνει το δικαίωμα στα μέλη της οικογένειας να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην εργασία. Τέλος το άρθρο 60 παρέχει τη δυνατότητα έκδοσης αυτοτελούς άδειας διαμονής ενός χρόνου, μετά από μια πενταετία ή σε περίπτωση θανάτου, διαζυγίου, ακύρωσης του γάμου, ή αποδεδειγμένης διακοπής της έγγαμης συμβίωσης για τρία χρόνια ή λόγω άσκησης ενδοοικογενειακής βίας.

Βλέπουμε δηλαδή ότι και σε αυτήν την περίπτωση ο νόμος ορίζει το μεταναστευτικό υποκείμενο της επανένωσης ως «συμπλήρωμα» του/της μετανάστη/μετανάστριας που ήδη κατοικεί στην Ελλάδα και έχει άδεια διαμονής εδώ, καθώς απαιτείται να μπορεί να αναλάβει τα έξοδα συντήρησης όχι μόνο των παιδιών αλλά και του/της συζύγου. Μόνο κατά τη διάρκεια της ανανέωσης μπορεί να προσμετρηθεί και η συνεισφορά των άλλων μελών της οικογένειας. Η δυνατότητα έκδοσης αυτοτελούς άδειας διαμονής προσφέρεται μόνον εφόσον πληρούν τις βασικές προϋποθέσεις που ορίζουν την αρχική εξάρτηση από το άτομο που ήδη διαμένει στην Ελλάδα. Οι έμφυλες διαστάσεις του νόμου, όμως, δεν είναι πλέον σε λανθάνουσα μορφή. Είναι χαρακτηριστικό ότι για πρώτη φορά στο ίδιο το κείμενο του νόμου, όπως δημοσιεύεται στην Εφημερίδα Της Κυβερνήσεως, χρησιμοποιείται ο όρος «ο συντηρών» για το άτομο που είναι κάτοχος της

άδειας διαμονής και το θηλυκό «η σύζυγος» για το άτομο που επανενώνεται. Σε νομικό επίπεδο η συγκεκριμένη διάκριση αντιβαίνει στην αρχή της ισότητας των φύλων. Με αυτό τον τρόπο, όμως, γίνεται κατανοητό ότι έμφυλες ταυτότητες αγκιστρώνονται στα μεταναστευτικά υποκείμενα χωρίς να γίνεται εύκολα και άμεσα αντιληπτό.

Σε αντίθεση με τις συζητήσεις των προηγούμενων νομοσχεδίων, οι βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος της Ν.Δ. τονίζουν τη σημασία της οικογενειακής επανένωσης για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών:

Ένα σημαντικό μέρος του νομοσχεδίου είναι η κοινωνική ένταξη, ένταξη η οποία ως πολιτική έλειψε από τον τόπο όλα αυτά τα χρόνια... αυτή η κοινωνική ένταξη αφορά κυρίως τις οικογένειές τους γι' αυτό υπάρχουν ειδικές ρυθμίσεις για την οικογενειακή συνένωση και τη διευκόλυνση των παιδιών των οικογενειών αυτών να πάνε σχολείο, να έχουν την παιδεία που πρέπει και εν γένει να μπορούν οι μετανάστες να ζουν την οικογενειακή ζωή, την οποία θα μπορούσαν να ζήσουν και στις χώρες τους (Κωσταντίνος Αγοραστός, 3 Αυγούστου 2005, *Πρωινή*).

Το Ελληνικό κράτος αναλαμβάνει για άλλη μια φορά πατερνλιστικό ρόλο απέναντι στους μετανάστες προκειμένου να τους παρέχει προστασία αλλά και να πατάξει όσους προσπαθούν να εκμεταλλευτούν την εύνοιά του. Στο πλαίσιο αυτό ένας άλλος βουλευτής του ίδιου κόμματος καλεί τον υπουργό να κάνει τις διατάξεις του νόμου ακόμα πιο ευνοϊκές: «Κύριε υπουργέ...για την έννοια της ενώσεως των οικογενειών θέλω να είστε πιο γενναιόδωροι...δηλαδή αντί για ένα έτος να δώσουμε περισσότερες ευχέρειες και δυνατότητες» (Βύρων Πολύδωρας, 3 Αυγούστου 2005, *Πρωινή*). Η ανάγκη προστασίας της ελληνικής κοινωνίας, όμως, από

όσους προσπαθούν να «εκμεταλλευτούν τις διατάξεις αυτές» προκειμένου να τις αξιοποιήσουν «για να εξυπηρετήσουν άλλους στόχους» επιβάλλει επίσης «αυστηρότητα» και «συνεχείς ελέγχους» (Ανδρέας Λυκουρέντζος, 4 Αυγούστου 2005). Και οι βουλευτές της αντιπολίτευσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. τονίζουν τη σημασία της οικογενειακής επανένωσης: «ίσως είναι η κυριότερη προϋπόθεση για την ομαλή συμβίωση των αλλοδαπών μέσα στην ελληνική κοινωνία» (Ιωάννη Βλαττής, 4 Αυγούστου 2005). Με εξαίρεση την ακόλουθη παρατήρηση του εκπροσώπου του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. ως προς τους ελέγχους που επιβάλλονται στη διάρκεια της διαδικασίας επανένωσης που κάνουν τις οικογένειες των μεταναστών «να μπαίνουν σε μια διαρκή και περίεργη επιτήρηση από ομάδες δημοσίων υπαλλήλων», δεν σχολιάζονται αρνητικά οι διατάξεις που αποβλέπουν στην προστασία της ελληνικής κοινωνίας από μετανάστες που προσπαθούν να τις εκμεταλλευτούν (Αθανάσιος Λεβέντης, 4 Αυγούστου 2005).

Αντίθετα η κομματική αντιπαράθεση εστιάζει στις ιδιαίτερα αυστηρές προϋποθέσεις που καθιστούν την οικογενειακή επανένωση σχεδόν ανέφικτη για τους περισσότερους μετανάστες. Όπως επισημαίνει ένας βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ., «το κόστος ορισμένων διαδικασιών είναι πάρα πολύ υψηλό. Το κόστος, για παράδειγμα, των παράβολων για ένα μετανάστη που αμείβεται με χαμηλότερο μεροκάματο ακόμη και από την *Εθνική Συλλογική Σύμβαση*, είναι πολύ υψηλό. Στη διετή ανανέωση απαιτούνται 1200 ευρώ για ένα άτομο ενώ 3600 ευρώ απαιτούνται για μια οικογένεια» (Δημήτριος Κουτσέλας, 3 Αυγούστου 2005, *Πρωινή*). Και ο αγορίτης του Κ.Κ.Ε. θεωρεί ότι οι διατάξεις για την οικογενειακή επανένωση πρέπει να απλοποιηθούν και επικρίνει τις ιδιαίτερα αυστηρές προϋποθέσεις που επιβάλλονται για την έναρξη

της διαδικασίας οικογενειακής επανένωσης ως προς την οικονομική κατάσταση του «συντηρούντος». Αντίστοιχα, ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. παρατηρεί ότι: «Και αυτό είναι αδύνατον να το εξασφαλίσει ο μετανάστης. Μπορεί να το εξασφαλίσει ο Έλληνας εργαζόμενος, ο ανειδίκευτος εργάτης αυτό; Έχει προσαύξηση 20% για τη σύζυγο και 15% για κάθε τέκνο; Πώς θα το εξασφαλίσει ο μετανάστης; Γι' αυτό νομίζουμε ότι πρέπει να απαλειφθεί». Και επισημαίνει, σχετικά με τη διαδικασία ανανέωσης της άδειας παραμονής: «κάθε φορά που υποβάλλει ο μετανάστης αίτηση ανανέωσης άδειας διαμονής θα πρέπει να αποδεικνύει ότι έχει εισόδημα προσαυξημένο κατά 20% και πλέον...; Ειδαλλιώς η οικογένειά του πρέπει να φύγει; Η γέννηση ενός παιδιού προϋποθέτει αύξηση εισοδήματος κατά 15%; Τι θα συμβεί ένα έχουμε ένα επιπλέον παιδί που θα γεννηθεί μάλιστα εδώ; Εκδιώκεται το παιδί ή η μητέρα εάν τυχόν δεν μπορεί να ανταποκριθεί;» (Αθανάσιος Λεβέντης, 4 Αυγούστου 2005).

Βλέπουμε δηλαδή ότι παρά την ιδεολογική αντιπαράθεση, ως προς το ζήτημα των έμφυλων προτύπων υπάρχει ένας κοινός τόπος ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης. Η οικογενειακή επανένωση εξαρτάται από τη δυνατότητα του (αρσενικού) μετανάστη να παρέχει τα απαραίτητα για τη διαβίωση των μελών της οικογένειας. Κατά παράδοξο τρόπο, ο ρόλος του «συντηρούντος» που αποδίδεται αποκλειστικά στον αρσενικό μετανάστη ενισχύεται και από μια ευνοϊκή ρύθμιση: την κατάργηση, δηλαδή, της προσαύξησης 15% για κάθε τέκνο εφόσον και οι δύο γονείς διαμένουν στην Ελλάδα. Η γυναίκα στη μετανάστευση «συμπληρώνει» τον άνδρα κυρίως ως σύζυγος και μητέρα, και όχι ως εργαζόμενη που συμβάλλει στα οικονομικά του σπιτιού. Εκείνος

έχει ξεκινήσει τη μεταναστευτική διαδικασία και εκείνος έχει εγκατασταθεί στη χώρα. Εκείνη «συμπληρώνει» την παρουσία του στην Ελλάδα προσφέροντάς του μονιμότητα και διευκολύνοντας την κοινωνική του ένταξη. Παρά τη διάταξη που προβλέπει ότι η άδεια διαμονής δίνει και δικαίωμα εργασίας στις συζύγους, μόνο μία βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. προτείνει να «συνυπολογιστούν τυχόν εισοδήματα και της συζύγου ή και επιδόματα ακόμη» (Αγγελική Γκερέκου, 4 Αυγούστου 2005). Γενικά, όμως, οι επικρίσεις δεν εντοπίζουν την απουσία έμφυλων διαστάσεων στην πολιτική αλλά την έλλειψη προστασίας «των αδυνάτων» που συνθέτουν τη μεταναστευτική οικογένεια: τα παιδιά και τις μητέρες δηλαδή. Όπως επισημαίνει μια βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. καταγγέλλοντας την απουσία «οράματος» στη μεταναστευτική πολιτική: «Πού είναι λοιπόν στο παρόν νομοσχέδιο...η προστασία της μητρότητας και των παιδιών, η αποφυγή απέλασης των παιδιών, οι ρυθμίσεις περί σωματεμπορίας;» (Χρύσα Αράπογλου, 3 Αυγούστου 2005, *Πρωινή*).

Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης για το νομοσχέδιο του 3386/2005 έρχεται στο προσκήνιο από τους βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ. η ιστορία μιας Πακιστανής μετανάστριας, μητέρας ενός ανηλίκου κοριτσιού, που την περίοδο εκείνη βρισκόταν προς απέλαση στο κέντρο κράτησης της Αμυγδαλέζας. Η συγκεκριμένη μετανάστρια κατοικούσε στην Ελλάδα 25 χρόνια. Η σύλληψη έγινε μετά από ενέργειες του συζύγου της και η απέλασή της διατάχθηκε παρόλο που είχε πρόσφατα υποστεί μαστεκτομή. Ο υπουργός στη διάρκεια της συζήτησης εγκαταλείπει την αίθουσα προκειμένου να δώσει εντολή ανάκλησης της απέλασης και παροχής άδειας διαμονής για ανθρωπιστικούς λόγους. Όπως δηλώνει ο ίδιος, όμως, «ήταν ένα ενδοοικογενειακό πρόβλημα», ενώ γενικά

στα θέματα της οικογενειακής επανένωσης «οι ρυθμίσεις είναι ιδιαίτερα ευνοϊκές» (Προκόπης Παυλόπουλος, 3 Αυγούστου 2005, *Πρωινή*).

Ένας βουλευτής της αντιπολίτευσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. αντίθετα, σχολιάζει:

Νομίζω ότι είναι ένα τραγικό παράδειγμα για το μέγεθος της δυσαρμονίας που χαρακτηρίζει το δικό μας νομικό πλαίσιο για τη διαμονή και την προοπτική ενσωμάτωσης των μεταναστών στη χώρα μας, τη δυσαρμονία με το ευρωπαϊκό και το σύγχρονο διεθνές περιβάλλον. Και είναι και μια απτή απόδειξη γιατί εμείς καταψηφίζουμε αυτό που έχετε φέρει προς συζήτηση στη Βουλή...μια Πακιστανή λοιπόν μετά από είκοσι πέντε χρόνια παραμονής στην Ελλάδα, συλλαμβάνεται με την ανήλικη κόρη της και ανοίγει μέσω της αστυνομίας αλλοδαπών η διαδικασία απελάσεώς της. Και χρειάζεται να παρέμβει για ανθρωπιστικούς λόγους, όπως είπε ο κύριος υφυπουργός, ο ίδιος ο υπουργός εσωτερικών, να παρέμβει ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑ.ΣΟ.Κ., το τονίζω, για ανθρωπιστικούς λόγους κατ' εξαίρεση, γι' αυτή την *επί εικοσιπενταετία παραμένουσα αλλοδαπή*, που ουσιαστικά έχει ήδη αποκτήσει χαρακτηριστικά μόνιμου κατοίκου και γιατί όχι η ίδια να θέλει να ενσωματώνει τον εαυτό της στο ελληνικό πολιτιστικό και εθνικό περιβάλλον και εμείς συμπεριφερόμεθα με αυτό το τραυματικό τρόπο (Γρηγόρης Νιώτης, 3 Αυγούστου 2005, *Πρωινή*).

Η Πακιστανή αυτή μετανάστρια γίνεται παραδειγματική των έμφυλων προτύπων που αρχίζουν να χρησιμοποιούνται κατά κόρον στον δημόσιο λόγο περί μετανάστευσης. Τα έμφυλα αυτά πρότυπα αφορούν, από τη μια πλευρά, ενεργά «ανδρικά» υποκείμενα και από την άλλη τα «γυναι-

κεία» μέλη της οικογένειας που τους «συμπληρώνουν» επιτρέποντας την ομαλή ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Τα κριτήρια, όμως, γι' αυτήν την ένταξη είναι αυστηρά εθνικιστικά: οι γυναίκες-μετανάστριες γίνονται δεκτές (ή όχι) στην ελληνική κοινωνία στο βαθμό που αποτελούν «συμπληρώματα» των αρσενικών μεταναστών αλλά και στο βαθμό που οι ίδιες θέλουν να ενσωματώνουν τους εαυτούς τους «στο ελληνικό πολιτιστικό και εθνικό περιβάλλον».

Η διάσταση αυτή της μεταναστευτικής πολιτικής αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τις κυρίαρχες προσλήψεις για την οικογένεια στον επίσημο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα. Η ένταξη του φύλου παραμένει ατελής κυρίως διότι η οικογενειακή πολιτική είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το δημογραφικό έλλειμμα και την ανάγκη αύξησης του ελληνικού πληθυσμού.²⁷ Αν και υπάρχουν διατάξεις που αφορούν στην εργασία και στην οικογενειακή ζωή (όπως η προστασία της μητρότητας στην εργασία ή τα ολόήμερα σχολεία), αγνοούνται οι μεταβολές που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη οικογένεια: συρρίκνωση του μεγέθους της, περιορισμός των οικονομικών λειτουργιών της, αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, αύξηση των μονογονεϊκών και διαπολιτισμικών οικογενειών.²⁸ Παράλληλα αναπαράγονται πρότυπα που αποδίδουν στις γυναίκες παραδοσιακούς κοι-

---

27. Mieke VERLOO, Laura MARATOU ALIPRANTI, Karin TERTINEGG, Jacintha VAN BEVEREN, 2005, «Framing the Organization of Intimacy as a Policy problem across Europe», *The Greek Review of Social Research*, 117, Β, σσ. 119-147.

28. Λουκία ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ και Μαρία ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, 2004, *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής: Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις* (Αθήνα: Gutenberg).

νωνικούς ρόλους που συνδέονται με τη μητρότητα και τη συμπληρωματικότητα. Το αποτέλεσμα είναι ότι το θέμα του φύλου ως κοινωνικοπολιτική σχέση παραμένει στο περιθώριο των κρατικών οικογενειακών πολιτικών, αλλά και του δημοσίου διαλόγου. Το δημογραφικό ως απειλή αντίθετα παραμένει το κυρίαρχο πλαίσιο της οικογενειακής πολιτικής (policy frame),²⁹ αποτέλεσμα και αυτό της παρατεινόμενης ηθικής κρίσης που αιωρείται διαρκώς πάνω από το Ελληνικό έθνος.

Στο πλαίσιο αυτό, το πρόβλημα της οικογένειας στη μεταναστευτική πολιτική αναπαρίσταται ως μια παράμετρος του δημογραφικού ελλείμματος και της συνέχειας του έθνους, μόνο που εδώ διαφαίνονται πολύ πιο ξεκάθαρα οι έμφυλες διαστάσεις του. Η αναπαραγωγική ιδιότητα των οικογενειών γενικά, και των γυναικών-μεταναστριών ιδιαίτερα, παρέχει το κλειδί (τη λύση ή την επιδείνωση) του δημογραφικού ελλείμματος, μόνο όμως στο βαθμό που η αναπαραγωγή αυτή διαμορφώνεται μέσα από τη δυνητική υιοθέτηση της ελληνικής ταυτότητας. Ενδεικτικό αυτής της τάσης είναι ότι οι οικογένειες εξαιρούνται από τα επιδόματα πολυτέκνων, όταν η μητέρα είναι αλλοδαπή, ακόμα δηλαδή και όταν ο πατέρας είναι ελληνικής καταγωγής ή προέρχεται από κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³⁰ Είτε, λοιπόν, η οικογενειακή συνένωση αντιμετωπίζεται ως θετικός παράγοντας για την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος (από το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και τα κόμματα της αριστεράς), είτε ως αρνητι-

---

29. VERLOO et al., 2005.

30. ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, 2003, «Επέκταση της καταβολής του πολυτεχνικού επιδόματος σε αλλοδαπές πολύτεχνες μητέρες τέκνων εχόντων την ελληνική υπηκοότητα», πόρισμα.

κός παράγοντας που εντείνει το πρόβλημα (από τη Ν.Δ.), και στις δύο περιπτώσεις, η γυναίκα μετανάστρια αποτελεί «συμπλήρωμα» του αρσενικού μετανάστη.

Η είσοδος και η παραμονή των γυναικών-μεταναστριών για λόγους οικογενειακής συνένωσης στην Ελλάδα γίνεται αντικείμενο των μεταναστευτικών πολιτικών (θετικών ή αρνητικών) με όρους που τις καθιστούν δέσμες των έμφυλων προτύπων –ως μητέρες αλλά και ως σύζυγοι– επειδή ακριβώς σχετίζονται με την αναπαραγωγή και τη συνέχεια του Ελληνικού έθνους. Σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες η ελληνική νομοθεσία για την οικογενειακή συνένωση μπορεί να θεωρηθεί αρκετά φιλελεύθερη.³¹ Το γεγονός, όμως, ότι απαιτείται από τον/τη σύζυγο να μπορεί αν αναλάβει τη συντήρηση των μελών που συνενώνονται είναι ενδεικτικό αυτής της αγκίστρωσης στο πρότυπο της μετανάστριας ως συμπλήρωμα του αρσενικού μετανάστη. Συνέπεια αυτής της τάσης είναι, από τη μία πλευρά, να αγνοείται η αυτόνομη γυναικεία μετανάστευση που για κάποιες εθνικές κοινότητες

---

31. Για παράδειγμα η Δανία, η Αγγλία και η Ιρλανδία δεν έχουν αποδεχτεί τη σχετική ευρωπαϊκή οδηγία και έχουν επιβάλει σημαντικούς περιορισμούς στην είσοδο των μελών της οικογένειας μεταναστών, όπως τα 24 χρόνια ως όριο ηλικίας στη Δανία, το δικαίωμα αυτόνομης παραμονής μόνο ύστερα από 5 χρόνια στην Αυστρία ή η πρόταση στο σχέδιο νόμου στη Γερμανία να γνωρίζουν γερμανικά οι «νύφες» πριν την είσοδο στη χώρα. Παρόλο που αυτές οι διατάξεις θεσπίζονται με σκοπό να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα των εξαναγκαστικών γάμων και ιδιαίτερα με κορίτσια ανήλικα στην ουσία οδηγούν στον περιορισμό της μετανάστευσης. Moira DUSTIN, 2006, «Gender Equality, Cultural Diversity: European Comparisons and Lessons», Report, GENDER Institute, LSE and Nuffield Foundation (London: LSE).

είναι κυρίαρχο στοιχείο.³² Από την άλλη πλευρά, όμως, αγνοούνται και κάποιες μορφές εξαναγκασμού και άνισης μεταχείρισης των γυναικών εντός του γάμου που επιτείνονται με την εδραίωση και διαδεδομένη χρήση αυτών των έμφυλων προτύπων. Πάνω από όλα η ένταξη της διάστασης του φύλου στην ανάλυση των μεταναστευτικών πολιτικών καταδεικνύει τις σιωπές τόσο των κειμένων του νόμου όσο και των σχετικών συζητήσεων σχετικά με την ποικιλομορφία των έμφυλων και μεταναστευτικών ταυτοτήτων.

Β. Παράνομη διακίνηση προσώπων, εγκληματικότητα και θυματοποίηση

Ο νόμος 1975/1991

Ο συγκεκριμένος νόμος δεν περιλαμβάνει άρθρα που να αφορούν στην παράνομη διακίνηση προσώπων. Στη συζήτηση στη Βουλή για το σχετικό νομοσχέδιο, δεν κυριαρχούν τα έμφυλα πρότυπα γύρω από την παράνομη διακίνηση προσώπων. Αντίθετα η κριτική που ασκείται αφορά στην ανεπάρκεια του νόμου να «πατάξει το σύγχρονο δουλεμπόριο». Στο πλαίσιο αυτό γίνονται αναφορές τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες θύματα κυκλωμάτων εμπορίας ανθρώπων κυρίως από τον εισηγητή του Κ.Κ.Ε., ο οποίος αφού καταδικάζει την επιβολή τιμωρίας σε αλλοδαπούς-θύματα

---

32. Ο αριθμός των γυναικών μεταναστριών από τη Βουλγαρία, τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και τις Φιλιππίνες που ήρθαν μόνες τους στην Ελλάδα, συχνά για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους στη χώρα αποστολής είναι πολύ μεγάλος με αποτέλεσμα να αποτελούν γυναικοκρατούμενες κοινότητες.

που εργάζονται παράνομα, σχολιάζει τους ελλειπείς ελέγχους και ποινές για τους παράνομους εργοδότες:

Με θράσος, χωρίς καμία επιφύλαξη δημοσιεύουν στις εφημερίδες – υπάρχουν παρόμοιες αγγελίες και μπορούμε αν ο κύριος υπουργός το αμφισβητεί, να τις καταθέσουμε – όπου παραχωρούνται Φιλιππινέζες, Πολωνέζες κ.λπ. Και αν κανείς τηλεφωνήσει εκεί θα του πουν και φυσικά χωρίς άδεια, αλλά πρέπει κανείς να αναλάβει το ρίσκο. Γιατί λόγω της φθηνής αμοιβής που θα δώσει, αξίζει τον κόπο (Στρατής Κόρακας, 10 Οκτωβρίου 1991).

Η απουσία έμφυλων προτύπων σε σχέση με την εμπορία ανθρώπων σχετίζεται άμεσα με την έμφαση που δίνεται από το Κ.Κ.Ε. στον εξαναγκασμό στη μεταναστευτική εργασία γενικά και όχι αποκλειστικά στον εξαναγκασμό στη σεξουαλική εργασία. Δεν είναι επομένως προϊόν της ένταξης του φύλου στις πολιτικές δηλώσεις του συγκεκριμένου κόμματος. Έρχεται, όμως, σε πλήρη αντίθεση με τις επερχόμενες συζητήσεις νομοσχεδίων για τη μετανάστευση, όπου ακόμα και όταν δεν θεσπίζονται συγκεκριμένες διατάξεις για το θέμα αυτό, τα έμφυλα πρότυπα κυριαρχούν.

ο νόμος 2910/2001

Παρόλο που το νομοσχέδιο δεν εμπεριέχει διατάξεις για τα θύματα παράνομης διακίνησης προσώπων, η συζήτηση στη Βουλή στρέφεται στη σχέση πορνείας και μετανάστευσης και ιδιαίτερα στις αναφορές που γίνονται στο άρθρο 36 του νομοσχεδίου με τίτλο: «Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών πνευματικών δημιουργών και μελών καλλιτεχνικών συγκροτημάτων και τσίρκων». Στο κείμενο του νόμου δεν εγγαλούνται έμφυλα υποκείμενα αλλά «πνευματικοί δημιουργοί»

ανεξαρτήτως φύλου, «όπως συγγραφείς, λογοτέχνες, σκηνοθέτες, ζωγράφοι, γλύπτες, ηθοποιοί, χορογράφοι, σκηνογράφοι, καθώς και μέλη καλλιτεχνικών συγκροτημάτων και τσίρκων και οι εργαζόμενοι σε αυτά επιτρέπεται να εισέλθουν στη χώρα, εφόσον αποδεικνύουν τη συγκεκριμένη δραστηριότητά τους και αφού λάβουν θεώρηση εισόδου στην Ελλάδα». Το άρθρο ορίζει μεταξύ άλλων ότι οι εν λόγω αλλοδαποί πρέπει να πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις προκειμένου να λάβουν άδεια παραμονής: «α. να είναι υγιείς και ασφαλισμένοι για την κάλυψη εξόδων νοσηλείας, ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης, και β. να έχουν εξασφαλίσει κατάλυμα και διαθέτουν τα οικονομικά μέσα για τη διαβίωσή τους». Παρόλο, όμως, που το άρθρο αυτό εμφανίζει ουδετερότητα καθώς δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο φύλο, η συζήτηση στρέφεται αποκλειστικά στην αναγκαστική πορνεία γυναικών, ενώ αγνοείται τόσο η πιθανότητα εθελούσιας απασχόλησης στο χώρο της σεξουαλικής εργασίας, όσο και η πιθανότητα ανδρών που να εργάζονται στους αντίστοιχους τομείς.

Το πρόβλημα που αναδεικνύεται μέσα από αυτή τη συζήτηση δεν είναι το φύλο, αλλά η πάταξη των παράνομων δραστηριοτήτων των κυκλωμάτων διακίνησης προσώπων που καθιστούν τη γυναίκα-μετανάστρια πόρνη και θύμα. Στην περίπτωση αυτήν το φύλο δεν εντάσσεται στην πολιτική για τη μετανάστευση ούτε καν ως «γυναικείο ζήτημα». Η σιωπή αυτή, όμως, γίνεται αφορμή για την αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτύπων στη διάρκεια της συζήτησης του νομοσχεδίου. Η κριτική της αντιπολίτευσης εστιάζει στο ότι το άρθρο 36 ανοίγει δυνητικά μια δίοδο νομιμοποίησης παράνομων κυκλωμάτων μαστροπείας. Έτσι παρατηρούμε ότι ενώ στη νομοθεσία το υποκείμενο που εγκυβύσσεται είναι αρ-

σενικό («ο καλλιτέχνης», «πνευματικός δημιουργός»), στις παρεμβάσεις των βουλευτών και των τεσσάρων κομμάτων που εκπροσωπούνται στη Βουλή γίνεται σχεδόν αυτόματη χρήση του θηλυκού. Όπως λέει στην εισήγησή του ένας βουλευτής του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.:

Κύριε υπουργέ, πώς ορίζεται η έννοια του καλλιτέχνη με το νομοσχέδιό σας; Ποιος είναι εκείνος ο οποίος θα παρέχει βεβαίωση και πιστοποίηση ότι η *εισερχόμενη στην Ελλάδα αλλοδαπή* είναι όντως καλλιτέχνης και δεν είναι *θύμα κάποιων μαστροπών και εκμεταλλευτών γυναικών*; ...Αντιλαμβάνεστε ότι έτσι προσχηματικά νομοθετείτε, για το λόγο ότι θέλετε να καλύψετε όλες εκείνες τις περιπτώσεις των *γυναικών*, επαναλαμβάνω, που υπό τον τίτλο και το ένδυμα «καλλιτέχνες» έρχονται στην Ελλάδα και γίνονται αντικείμενο εμπορίας σαρκός; (Φώτης Κουβέλης, 20 Μαρτίου 2001).

Το απόσπασμα αυτό αναδεικνύει την έμφυλη θυματοποίηση που παράγεται από την αυτόματη χρήση του θηλυκού: τη μετανάστρια που είναι απαραίτητως γένους θηλυκού («εισερχόμενη στην Ελλάδα αλλοδαπή»), καθιστούν θύμα «κάποιοι μαστροποί και εκμεταλλευτές γυναικών», που είναι πάντοτε γένους αρσενικού, όπως και ο νομοθέτης («Ποιος είναι εκείνος ο οποίος») που εγκυβεύεται να «παρέχει βεβαίωση και πιστοποίηση». Όπως παρατηρεί και ένας βουλευτής της Ν.Δ.:

Έτσι όπως αναφέρεται στο άρθρο 34 ο όρος «αλλοδαποί καλλιτέχνες» νομίζω ότι είναι πολύ αόριστος υπό την έννοια ότι σ' αυτήν τη λέξη «καλλιτέχνες» δεν ξέρουμε ποιοι περιλαμβάνονται. Περιλαμβάνονται και οι *μπαργούμαν* και οι *κονσοματρίς*; ...Το άρθρο 34...ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου (Αλέξανδρος Ακριβάκης, 20 Μαρτίου 2001).

Η πιθανότητα να εμπεριέχει η κατηγορία αυτή καλλιτέχνες και καλλιτέχνιδες ή ακόμα και ανδρικά θύματα της διακίνησης προσώπων δεν συμπεριλαμβάνεται στις φράσεις αυτές. Αντίθετα σε πολλές περιπτώσεις οι μετανάστριες-θύματα παρομοιάζονται με προϊόντα. Αν και οι χαρακτηρισμοί αυτοί είναι επικριτικοί, προάγουν την εικόνα των γυναικών μεταναστριών ως θύματα. Ένας άλλος βουλευτής του ίδιου κόμματος προσθέτει:

Όμως τώρα ανοίγουμε τη φάμπρικα της διά νόμου σωματεμπορίας. Μέχρι τώρα ήταν μισάνοιχτη και τώρα την ανοίγουμε διάπλατα. Γραφεία υπήρχαν πάντοτε μετακλήσεως «καλλιτεχνών», όπως ελέγοντο. Τώρα θα γίνουν γραφεία εισαγωγής, με *proforma invoice*, που λέτε και εσείς των οικονομικών και θα παραγγέλλουν: «Στείλτε μου ένα φορτίο εικοσί πέντε κοριτσιών για την τάδε επιχείρηση». Μην έχετε καμία αμφιβολία γι' αυτό. Ούτε πουριτανισμός είναι ούτε άλλο τι, είναι πραγματικότητα (Αριστοτέλης Παυλίδης, 20 Μαρτίου 2001).

Ένας βουλευτής της Ν.Δ. σχολιάζει:

Ας υποθέσουμε ότι δεν υποκρύπτεται πορνεία και έχουμε πραγματική καλλιτεχνία. Ξέρετε πόσο καλλιτεχνικό προσωπικό έχουμε άνεργο στην Ελλάδα; Μιλώ για ντόπιο προσωπικό. Θέλετε να σας πω και κάτι άλλο; Και πόρνες έχουμε εν αφθονία. Δεν καταλαβαίνω. Δηλαδή βοηθάμε αυτή την επιχειρηματικότητα αυτών που έχουν τα κέντρα διασκέδασης, ώστε να φέρνουν *φθηνό πράγμα*; Είναι ντροπή... Είναι ντροπή να νομοθετούμε έτσι» (Απόστολος Ανδρεουλάκος, 20 Μαρτίου 2001).

Στην απαίτηση των κομμάτων της αντιπολίτευσης να αποσυρθούν τα συγκεκριμένα άρθρα, η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. υποστηρίζει ότι σκοπό έχουν ακριβώς να αντιμετωπίσουν τα

θύματα με ανθρωπιστική ευαισθησία. «Επίδειξη ευαισθησίας γύρω από ένα θέμα που αποδείξαμε ότι είμαστε ευαίσθητοι δεν δέχομαι», δηλώνει ο υφυπουργός Εξωτερικών (Λεωνίδας Τζανής 20 Μαρτίου 2001). Η υπουργός απαντά αφού αποδέχεται την απόσυρση ορισμένων άρθρων:

Σε καμία περίπτωση δεν δέχομαι να έρχονται εδώ τα κόμματα να κάνουν κριτική, να μην κάνουν προτάσεις για βελτίωση και να κατηγορούν την κυβέρνηση και εμένα ότι θέλω να προάγω την πορνεία, ενώ είναι το ακριβώς αντίθετο. Οι διατάξεις που έχω βάλει είναι πάρα πολύ αυστηρές για περίπτωση που κάποιος εργοδότης αξιοποιεί τη δυνατότητα που έχει, λόγω της άδειας που έχει για *καλλιτέχνιδες*... φοβάμαι λοιπόν ότι με την απόσυρση αυτών τώρα θα έχουν τη δυνατότητα να φέρουν διάφορες *γυναίκες ως υπαλλήλους, ως γκαρσόνες ή δεν ξέρω πώς αλλιώς και θα πηγαίνουν με τη διαδικασία την κανονική που είναι πιο ελαστική* (Βάσω Παπανδρέου, 28 Μαρτίου 2001).

Από το φαινομενικά ουδέτερο «αλλοδαπός καλλιτέχνης» του νόμου κατασκευάζεται, όπως εξηγούν οι Θανοπούλου και Τσιγγάνου, σταδιακά μέσα από μεταθέσεις που συχνά γίνονται ασυνείδητα στο λόγο των βουλευτών η «μετανάστρια-πόρνη-θύμα» ως παραδειγματικό αντικείμενο της μεταναστευτικής πολιτικής. Η «αλλοδαπή καλλιτέχνης» ταυτίζεται αρχικά με τη «μετανάστρια», και ιδιαίτερα τη μετανάστρια από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Παράλληλα η «αλλοδαπή καλλιτέχνης» ταυτίζεται με τη «γυναίκα». Και οι δύο αυτές ταυτότητες υποδηλώνουν την υποδεέστερη θέση του υποκειμένου: ως μετανάστρια και ως γυναίκα η «αλλοδαπή καλλιτέχνης» είναι καταδικασμένη στον δημόσιο λόγο να ερμηνεύεται σε κατώτερα επαγγέλματα (ως μπαργούμαν, κονσοματρίς ή πόρνη). Αυτόματα σχεδόν η θέση αυτή την καθιστά

αντικείμενο των μεταναστευτικών διαδικασιών και πολιτικών: «πόρνες εν αφθονία», «φθηνό πράγμα».³³ Τα δρώντα υποκείμενα (οι διακινητές, μαστροποί, αστυνομικοί, πολιτικοί) που εμπλέκονται στις διαδικασίες αυτές αποκτούν επίσης αρσενικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά.

Εν τέλει η θυματοποίηση της αλλοδαπής μετανάστριας θεμελιώνει τη νομοθεσία για την παράνομη διακίνηση προσώπων, επιτρέποντας στους βουλευτές –εκπροσώπους του Ελληνικού κράτους– να υιοθετήσουν έναν πατερναλιστικό ρόλο είτε ως προστάτες των (θηλυκών) θυμάτων, είτε ως τιμωροί των (αρσενικών) θυτών. Όπως και στην περίπτωση της οικογενειακής συνένωσης, τα έμφυλα πρότυπα υποβόσκουν σε αυτές τις μεταφορές: το Ελληνικό κράτος χαρακτηρίζεται από την «ευαισθησία που αναγκάζει τον πατέρα να γίνει δυσάρεστος ενώ δεν του αρέσει». Στο λόγο για την παράνομη διακίνηση προσώπων, προκύπτει ένα έμφυλο δίπολο που επιτρέπει να εκφραστεί η διττή αυτή υπόσταση ελληνικού εθνικισμού, που λειτουργεί συγχρόνως και ως ευαίσθητος πατέρας που προστατεύει τη «γυναίκα-μετανάστρια-πόρνη» και ως παντοδύναμος πατέρας που τιμωρεί τον «αρσενικό-μετανάστη-μαστροπό». Το δίπολο αυτό κυριαρχεί στη νομοθεσία για την παράνομη διακίνηση προσώπων που υιοθετείται από τις επόμενες κυβερνήσεις.

3064/2002

Ο όρος «εμπορία ανθρώπων» ενσωματώνεται στην ελληνική νομοθεσία με το Ν. 2605/1998, δεν προβλέπεται όμως η ποινικοποίηση της εμπορίας ανθρώπων ούτε και η αρωγή

---

33. THANOPOULOU and TSIGANOU, 2005, σσ. 176-180.

στα θύματα που εισάγονται μόνο με το 3064/2002. Ο νόμος χωρίζεται σε δύο μέρη που αφορούν στην ποινική δίωξη των εγκλημάτων και την προστασία των θυμάτων της εμπορίας ανθρώπων. Αντιστοιχούν δηλαδή στο έμφυλο δίπολο που αναπαριστά το ελληνικό κράτος ως τιμωρό του «αρσενικού-μετανάστη-μαστροπού» και προστάτη της «γυναίκας-μετανάστριας-πόρνης» – ένα δίπολο που έχει εδραιωθεί στον δημόσιο λόγο πολύ πριν υιοθετηθούν οι συγκεκριμένες νομοθετικές διατάξεις.

Το πρώτο μέρος του νόμου καλύπτει τις αναθεωρήσεις του ποινικού κώδικα, σύμφωνα με τις οποίες ως θύτης ορίζεται: «όποιος με τη χρήση βίας, απειλής ή άλλου εξαναγκαστικού μέσου ή την επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας προσλαμβάνει, μεταφέρει ή προωθεί εντός ή εκτός της επικράτειας, κατακρατεί υποθάλπει, παραδίδει με ή χωρίς αντάλλαγμα σε άλλον ή παραλαμβάνει από άλλο πρόσωπο με σκοπό την αφαίρεση οργάνων σώματός του ή για να εκμεταλλευτεί ο ίδιος ή άλλος την εργασία του». Το δεύτερο μέρος του νόμου αφορά στην αρωγή στα θύματα εγκαινιάζοντας την υποχρέωση του ελληνικού κράτους να προσφέρει «προστασία, ιδίως την προστασία της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας και της προσωπικής και γενετησίας ελευθερίας τους» καθώς και αρωγή για «τη στέγαση, τη διατροφή, την περίθαλψη, και την ψυχολογική στήριξή τους» και «την εξασφάλιση νομικού προστάτη και διερμηνέα».

Όπως φαίνεται από το κείμενο που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, οι διατάξεις του νόμου δεν αφορούν αποκλειστικά γυναίκες ή μετανάστριες αλλά τα άτομα ανεξαρτήτως φύλου που πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης των δικτύων παράνομης διακίνησης προσώπων. Τα υποκείμενα που εγκαλούνται είναι επομένως ουδέτερα.

Επιπλέον στο κείμενο του νόμου δεν εγκαλούνται καν αλλοδαποί μετανάστες ή μετανάστριες, αλλά «θύματα». Όπως επισημαίνει, όμως, η εισηγητική έκθεση, ο εκσυγχρονισμός του ποινικού κώδικα είναι απαραίτητος διότι οι «σύγχρονες μορφές δουλεμπορίου» στρέφονται ιδιαίτερα εναντίον τριών *ευάλωτων* ομάδων: των γυναικών, των παιδιών και των μεταναστών». Επιπλέον, «η εμπορία ανθρώπων πέρα από τον καθεαυτό απεχθή της χαρακτήρα επιφέρει ευρύτατες και συχνά βαριές ψυχικές και σωματικές βλάβες στα θύματα, ιδίως μάλιστα σε εκείνα των οποίων η κοινωνική κατάσταση είναι ευάλωτη, όπως λ.χ. συμβαίνει στις περιπτώσεις των ανηλίκων, των γυναικών και των αλλοδαπών».

Μπορεί έτσι να γίνει κατανοητό γιατί οι γυναίκες μετανάστριες (και τα παιδιά μετανάστες) κατέχουν τόσο προνομιακή θέση στο λόγο περί μετανάστευσης γενικά και περί παράνομης διακίνησης προσώπων ειδικότερα: εντάσσονται στην κατηγορία των θυμάτων διπλά και λόγω του φύλου τους και λόγω της μεταναστευτικής τους ιδιότητας. Αντίθετα οι άνδρες μετανάστες που είναι θύματα των δικτύων παράνομης διακίνησης προσώπων παραμένουν στην αφάνεια, ακριβώς επειδή τα αρσενικά χαρακτηριστικά σχετίζονται με την εγκληματικότητα. Αλλά κι οι γυναίκες μετανάστριες που δεν εντάσσονται στην κατηγορία των θυμάτων αλλά εργάζονται στο χώρο της σεξουαλικής εργασίας χωρίς εξαναγκασμό είναι αόρατες στις πολιτικές για την παράνομη διακίνηση προσώπων.³⁴ Επομένως, παρά τη φαινομενική ουδετερότητα του νομοσχεδίου τα έμφυλα πρότυπα κυριαρχούν.

---

34. Βλέπε Laura AGUSTÍN, 2006, «The Disappearing of a Migration Category: Migrants Who Sell Sex» *Journal of Ethnic and Migration Studies*, No. 1, Vol. 32, σσ. 29-47.

Η συζήτηση του νομοσχεδίου έχει δύο ιδιαιτερότητες:

Πρώτον σε αντίθεση με τις συζητήσεις των νομοσχεδίων που αφορούν στη μετανάστευση γενικότερα, η συζήτηση για το συγκεκριμένο νομοσχέδιο δεν χαρακτηρίζεται από έντονες κομματικές αντιπαράθεσεις. Όλα τα κόμματα υπερψηφίζουν το νόμο παρά τις επιμέρους διαφωνίες. Δεύτερον, στη συζήτηση συμμετέχουν αναλογικά περισσότερες γυναίκες βουλευτές, οι οποίες ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης τονίζουν, στις ομιλίες τους, τη σημασία της αυξημένης προστασίας και αρωγής των θυμάτων. Βλέπουμε δηλαδή μια διαφοροποίηση με τους άνδρες βουλευτές που επιμένουν στις στρατηγικές αστυνόμευσης.

Εντούτοις το «πλαίσιο πολιτικής» (*policy frame*) αποτελεί κοινό τόπο για όλους τους ομιλητές ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης και υποβόσκει στις περισσότερες ομιλίες ανεξαρτήτως φύλου. Αυτό συμβαίνει κυρίως διότι τα φαινόμενα της διακίνησης αλλοδαπών γυναικών για σεξουαλική εκμετάλλευση φέρνουν στην επιφάνεια το πρόβλημα της χαλάρωσης των ηθών. Όλοι συμφωνούν ότι πρόκειται για ένα ηθικό πρόβλημα που αφορά στην ελληνική κοινωνία στο σύνολό της και όχι απλά μια συγκεκριμένη κατηγορία μεταναστριών. Όπως υποστηρίζει ένας βουλευτής της Ν.Δ.: «Οι προηγμένες κοινωνίες είναι μια εκτεταμένη αφανής έκθεση πορνείας. Η διδασκαλία για τη *θηλυκότητα του σώματος*, η διδασκαλία για την *ομοφυλοφιλία*, εν ονόματι της αρετής της γενετησίας ελευθερίας, η διδασκαλία για το πώς θα είναι το *φόρεμα πάνω στο σώμα αντικείμενο* συμβάλλουν στην υπόθεση της πορνικής εξοικείωσης ή της γενετησιακής παιδείας, για να μιλάμε τελικά για τη μαφία σε παγκόσμιο επίπεδο της βιομηχανίας του σεξ» (Βύρων Πολύδωρας, 2 Οκτωβρίου 2002).

Η χαλάρωση των σεξουαλικών ηθών και η εγκληματικότητα στην ελληνική κοινωνία αποτελούν το πλαίσιο (*policy frame*) για τις συγκεκριμένες πολιτικές. Όπως ακριβώς το θέμα της οικογενειακής συνένωσης αναδεικνύεται ως πρόβλημα σε σχέση με το δημογραφικό έλλειμμα, έτσι και το πρόβλημα της παράνομης διακίνησης προσώπων αναδεικνύεται ως πρόβλημα σε σχέση με την ηθική κατάπτωση του Ελληνικού έθνους. Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, το φύλο δεν εντάσσεται στην πολιτική διάγνωση, γεγονός που επιτρέπει την ενδυνάμωση και κυριαρχία των έμφυλων προτύπων και στερεοτύπων γύρω από τη μετανάστευση. Στο πλαίσιο της ηθικής παρακμής του έθνους, οι γυναίκες μετανάστριες παίζουν το ρόλο των θυμάτων που πρέπει να σωθούν. Στο ξεκίνημα της συζήτησης στη Βουλή, ο εισηγητής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. που ήταν στην κυβέρνηση τότε, διαπιστώνοντας την έξαρση του φαινομένου στην Ελλάδα, παρατηρεί:

Στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης η παράνομη διακίνηση και εμπορία ανθρώπων είναι στενά συνδεδεμένη με τη σεξουαλική εκμετάλλευση. Τα δεκάδες χιλιάδες διακινούμενα άτομα, *ιδίως γυναίκες* μεταξύ των οποίων και πολλές ανήλικες, ζουν σε συνθήκες σύγχρονης δουλείας... το μέχρι τώρα νομοθετικό πλαίσιο...εμφάνιζε κενά και ατέλειες...Ο κατασταλτικός χαρακτήρας στην πολιτική που ακολουθείται, όπως και η αντιμετώπιση του φαινομένου στο πλαίσιο της παράνομης μετανάστευσης είχε ως αποτέλεσμα πρώτον την περαιτέρω *θυματοποίηση των διακινούμενων γυναικών*, οι οποίες από την μια τιμωρούνται ποινικά και από την άλλη απελευθύνονται, δεύτερον την εμπλοκή και την κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους των αστυνομικών αρχών και τρίτον, την «άνθιση» των κυκλωμάτων διακινητών, τα οποία στην ουσία παραμένουν άθικτα...*Οι γυναίκες και τα παιδιά, που αποτελούν και την πλειοψηφία*

των θυμάτων του εμπορίου του ανθρωπίνου σώματος, είναι εξ αντικειμένου θύματα βίας και εγκληματικότητας... (Λεωνίδας Γρηγοράκος, 2 Οκτωβρίου 2002).

Το πρόβλημα της κοινωνικής πολιτικής και εδώ δεν είναι το φύλο. Εκφράζεται, όμως, ως έμφυλο δίπολο: από τη μία, η προστασία του θύματος (της «γυναίκας-αλλοδαπής-πόρνης» δηλαδή) και από την άλλη, η πάταξη των μαστροπών που την οδήγησαν εκεί (των ανδρών-αλλοδαπών-διακινητών). Το δίπολο αυτό αποκτά χαρακτηριστικά στερεοτύπου που δικαιολογεί την πρόγνωση: από τη μια πλευρά, την υιοθέτηση αστυνομικών μέτρων ελέγχου, ειδικά σχεδιασμένων για τις γυναίκες μετανάστριες και από την άλλη πλευρά, την υιοθέτηση μέτρων προστασίας και αρωγής των θυμάτων. Επιπλέον, το πρόβλημα πρέπει να αντιμετωπιστεί συνολικότερα ως ζήτημα ηθικής παρακμής της Ελληνικής κοινωνίας. Όπως επισημαίνει ο εισηγητής του ΠΑ.ΣΟ.Κ., προκειμένου να καταπολεμηθεί το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων δεν αρκεί η κινητοποίηση αστυνομικών, αλλά απαιτείται η ευαισθητοποίηση του κοινού, αλλά και η αρωγή της κοινωνίας των πολιτών και ιδιαίτερα των μη-κυβερνητικών οργανώσεων (Λεωνίδας Γρηγοράκος, 2 Οκτωβρίου 2002). Κατ' αναλογία, η ηθική αυτή στάση οδηγεί στην αντιμετώπιση όλων των γυναικών μεταναστριών ως εν δυνάμει πόρνες-θύματα. Ένας βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ., αφού παραθέτει στατιστικά στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία 75000 περίπου γυναίκες και κορίτσια προωθήθηκαν στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία, δηλώνει ότι «θα πρέπει αρχικά να αποτραπεί η παράνομη είσοδος στη χώρα μας αλλοδαπών γυναικών» μέσω της δημιουργίας ειδικών δυνάμεων από γυναίκες αστυνομικούς (που «εμφανίζουν λιγότερους κινδύνους άμεσης διαφθοράς από τους άνδρες συναδέλφους»), βελτίωση

της εκπαίδευσης των αστυνομικών και την ενεργοποίηση δικτύου πληροφόρησης και ευαισθητοποίησης. Θα πρέπει, όμως, να γίνει διάκριση μεταξύ εξαναγκαστικής και εθελούσιας πορνείας διότι, «κατ' εμέ η νόμιμη πορνεία είναι επάγγελμα και μάλιστα το αρχαιότερο γι' αυτό θα πρέπει να προστατευτούν αυτές οι γυναίκες, να έχουν ασφάλιση Ι.Κ.Α., να έχουν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Αυτό που πρέπει πάση θυσία να πατάξουμε είναι ο εξαναγκασμός και τα βαθύτερα αίτιά του» (Θοδωρής Κοτσώνης, 2 Οκτωβρίου 2002).³⁵

Το ελληνικό κράτος καλείται για άλλη μια φορά να αναλάβει τον πατερνλιστικό του ρόλο ως προστάτης όμως αυτή τη φορά. Η εκπρόσωπος του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. διαπιστώνει, όμως, ότι ο νόμος είναι ανεπαρκής καθώς το κεφάλαιο που αφορά την αρωγή είναι ελλιπές: δεν προβλέπει υποδομές και προϋπολογισμό για τη στήριξη των θυμάτων στην Ελλάδα αλλά αποβλέπει κατά κύριο λόγο στον επαναπατρισμό τους, που «μερικές φορές παραδίδει πάλι τα θύματά του στα ίδια κυκλώματα» (Ασημίνα Ευροτύρη-Αικατερινάρη, 2 Οκτωβρίου 2002). Και μια βουλευτής της Ν.Δ. προσθέτει: «Σας παρακαλώ κύριε υπουργέ ή μάλλον σας κάνω έκκληση να νομοθετήσουμε και να θεσμοθετήσουμε την έννοια του καταφυγίου. Όλη η Ευρώπη σήμερα αυτό συζητάει...Από τη στιγμή, λοιπόν που ξέρουμε ότι, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ότι οι γυναίκες αυτές, γυρίζοντας πίσω ή σκοτώνονται ή πηγαίνουν σε άλλες χώ-

---

35. Αυτή είναι ίσως η μοναδική αναφορά που γίνεται σε όλη την πορεία των δημοσίων συζητήσεων στη Βουλή για την αναγνώριση των δικαιωμάτων των εκδιδόμενων γυναικών.

ρες, θα πρέπει να υπάρξει κάποια μέριμνα» (Φάνη Πάλη Πετραλιά, 2 Οκτωβρίου 2002).

Ένας άλλος βουλευτής του ίδιου κόμματος, όμως, παρατηρεί, ότι τα φαινόμενα της παρακμής μπορούν να επηρεάσουν περιοχές ολόκληρες αν δεν υπάρχει έλεγχος: «Άκουσα μια πρόταση που με πανικόβαλε, να κάνουμε καταφύγιο για τη Θεσσαλονίκη. Όχι κύριε υπουργέ, να μην γίνουν αυτά τα κέντρα, γιατί θα μεταβληθούν σε κρατικά πορνεία. Να κάνουμε κέντρα στις χώρες αποστολής και όχι στις χώρες υποδοχής» (Γιάννης Καψής, 2 Οκτωβρίου 2002). Και ο υπουργός Δικαιοσύνης απαντά:

Εκτιμώ ότι αν συμπεριλαμβάναμε κάτι τέτοιο στο νομοσχέδιο, θα δίναμε ένα λάθος μήνυμα προς όλες τις χώρες όχι μόνο του άμεσα γεωγραφικού μας περιγύρου αλλά γενικώς προς κάθε κατεύθυνση. Ότι στην Ελλάδα όχι μόνο στις περιπτώσεις που είναι *πραγματικά θύματα* αλλά και στις άλλες περιπτώσεις που θα ήταν *εικονικά θύματα*, αλλά δεν θα μπορούσαμε να το διαπιστώσουμε, μπορείτε να χρησιμοποιείτε μια τέτοια μέθοδο για να παραμείνετε και να μην έχετε κίνδυνο επιστροφής στη χώρα σας...αλλά να μην δώσουμε την εντύπωση ότι η Ελλάδα μπορεί στην πράξη να αποτελέσει ένα «καταφύγιο» για όποιον θα θέλει μέσω δικτύων να φθάσει στη χώρα *ως παράνομος μετανάστης* και να μείνει εδώ» (Φίλιππος Πετσάλνικος, 2 Οκτωβρίου 2002).

Η διάκριση μεταξύ πραγματικών και εικονικών θυμάτων παραπέμπει αυτόματα σχεδόν στο έμφυλο δίπολο που επιτρέπει στο ελληνικό κράτος να λειτουργεί συγχρόνως και σαν ευαίσθητος πατέρας που προστατεύει τη «γυναίκα-μετανάστρια-πόρνη» και σαν παντοδύναμος πατέρας που τιμωρεί τον «αρσενικό-μετανάστη-μαστροπό». Για το λόγο αυτόν, ενώ σε όλες τις προηγούμενες αναφορές το θύμα είναι

γένους θηλυκού, το θύμα που εξαπατά γίνεται γένους αρσενικού (ο παράνομος μετανάστης). Τη διάκριση αυτή ακολουθούν ως ένα βαθμό και οι διαφοροποιήσεις στις ομιλίες των βουλευτών ανάλογα με το φύλο ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης. Ενώ οι άνδρες τονίζουν την ανάγκη πάταξης των κυκλωμάτων παράνομης διακίνησης προσώπων, οι γυναίκες βουλευτές επικεντρώνονται στην ανάγκη αρωγής προς τα θύματα. Μέσα από την πιθανότητα ύπαρξης εικονικών θυμάτων αρχίζει να γίνεται ορατή και η συμπληρωματικότητα των έμφυλων προτύπων που θεσμοθετείται με τον επόμενο νόμο. Τα έμφυλα πρότυπα είναι αλληλένδετα: η «γυναίκα-μετανάστρια-πόρνη» προϋποθέτει τον «άνδρα-μετανάστη-εγκληματία».

Ο νόμος 3386/2005

Με τον πιο πρόσφατο αυτό νόμο οι διατάξεις για την παράνομη διακίνηση προσώπων γίνονται πιο συγκεκριμένες καθώς συσχετίζεται άμεσα η παροχή προστασίας και αρωγής στα θύματα με την αντιμετώπιση των εγκληματιών που εμπλέκονται στα παράνομα κυκλώματα. Και στο νόμο αυτό, τα υποκείμενα που εγκυβιβάονται είναι ουδέτερα. Σύμφωνα με το κεφάλαιο -Θ- κάθε άτομο που έχει χαρακτηριστεί ως «θύμα εμπορίας ανθρώπων» με εισαγγελική πράξη δικαιούται να του χορηγηθεί άδεια διαμονής χωρίς να χρειαστεί να καταβάλει παράβολο. Η άδεια, όμως, αυτή είναι περιορισμένης ισχύος και χορηγείται μόνο εφόσον το θύμα συνεργάζεται με τις αστυνομικές αρχές στην καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων.

Στα συγκεκριμένα πρόσωπα «παρέχεται, με πράξη της αρμόδιας εισαγγελικής αρχής, προθεσμία περίσκεψης, ώστε

να συνέλθουν και να είναι σε θέση να διαφύγουν από την επιρροή των δραστών των σχετικών αδικημάτων, για να μπορούν να λάβουν ανεπηρέαστα απόφαση σχετικά με τη συνεργασία τους με τις διωκτικές αρχές». Η προθεσμία αυτή, που δεν μπορεί να υπερβαίνει τον ένα μήνα και παρατείνεται για έναν ακόμη μήνα μόνο για τα ανήλικα θύματα, δεν «θεμελιώνει δικαίωμα διαμονής στη χώρα» αλλά τα συγκεκριμένα πρόσωπα δεν απελαύνονται ακόμα και όταν υπάρχει απόφαση απέλασης. Στα θύματα κατά τη διάρκεια της προθεσμίας παρέχεται περίθαλψη και παροχές, όπως διασφάλιση ικανών συνθηκών διαβίωσής τους, υπηρεσίες μετάφρασης και διερμηνείας, καθώς και νομική βοήθεια. Η άδεια διαμονής στα θύματα εμπορίας ανθρώπων παρέχεται μόνο για 12 μήνες εφόσον πληρεί μια από τις παρακάτω προϋποθέσεις: «α. εάν κρίνεται σκόπιμη η παράταση της διαμονής του εν λόγω προσώπου στην ελληνική επικράτεια προς διευκόλυνση της διενεργούμενης έρευνας ή της ποινικής διαδικασίας, β. εάν το ανωτέρω πρόσωπο έχει επιδείξει σαφή βούληση συνεργασίας, γ. εάν το ίδιο πρόσωπο έχει διακόψει κάθε σχέση με τους φερόμενους ως δράστες των αδικημάτων».

Όπως είδαμε και παραπάνω, οι γυναίκες μετανάστριες εντάσσονται στην κατηγορία των θυμάτων διπλά, και λόγω του φύλου τους και λόγω της μεταναστευτικής τους ιδιότητας, ενώ οι άνδρες μετανάστες σχετίζονται κατά κύριο λόγο με την εγκληματικότητα. Οι διατάξεις του νόμου αυτού ουσιαστικά επιβάλλουν τη συνεργασία των «θυμάτων» με τις αστυνομικές αρχές στην καταπολέμηση των παράνομων δικτύων διακίνησης προσώπων ως προϋπόθεση για την παροχή προστασίας και αρωγής. Επομένως, και σε αυτό το τομέα πολιτικής, οι «γυναίκες-μετανάστριες» (που στον δημόσιο

λόγο ταυτίζονται με τα θύματα) είναι ευπρόσδεκτες στο βαθμό που καλούνται να επιλύσουν το πρόβλημα της χαλάρωσης των ηθών της ελληνικής κοινωνίας. Οι γυναίκες μετανάστριες (και οι άνδρες μετανάστες) που δεν εντάσσονται στην κατηγορία των θυμάτων ή που δεν είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν την Ελληνική Αστυνομία αποκλείονται αυτόματα από τις πολιτικές για την παράνομη διακίνηση προσώπων. Το πρόβλημα, λοιπόν, της μετανάστευσης τίθεται και σε αυτόν τον τομέα με αυστηρά εθνικιστικά κριτήρια ενώ η διάσταση του φύλου αποσιωπάται στρατηγικά.

Στη σχετική συζήτηση στη Βουλή για το συγκεκριμένο νομοσχέδιο κυριαρχεί ένας λόγος ανθρωπιστικός στο πλαίσιο του οποίου ολοένα και περισσότερο χρησιμοποιείται η λέξη «θύματα» (και όχι πλέον η λέξη «γυναίκες»). Στο γενικότερο πλαίσιο, όμως, κυριαρχούν έμφυλα πρότυπα που αφορούν τη σεξουαλική εργασία και παραπέμπουν στην ηθική παρακμή του Ελληνικού έθνους. Έτσι ούτε και εδώ δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έννοια του φύλου εντάσσεται στον τρόπο με τον οποίο η παράνομη διακίνηση προσώπων ορίζεται ως πρόβλημα. Αντίθετα η διαδεδομένη χρήση της λέξης «θύμα» καταδεικνύει την εδραίωση των έμφυλων προτύπων. Σε αντίθεση με τον προηγούμενο νόμο, υπάρχει έντονη αντιπαράθεση των δύο κομμάτων ως προς τη σύνδεση των μέτρων προστασίας και αρωγής του θύματος με το βαθμό συνεργασίας με την αστυνομία. Ο εισηγητής της αντιπολίτευσης του ΠΑ.ΣΟ.Κ. χαρακτηρίζει το μέτρο «πολύ σκληρό» και «αναποτελεσματικό» διότι είναι τόσο έντονη η ψυχολογική κατάστασή τους και η πίεση των κυκλωμάτων ώστε τα θύματα να νοιώθουν τρομοκρατημένα και αδύναμα και η συνεργασία με τις αρχές να είναι σχεδόν ανέφικτη (Ιωάννης Βλατής, 4 Αυγούστου 2005). Μια

άλλη βουλευτίνα του ίδιου κόμματος λέει ότι «είναι αδύνατον να ανταποκριθούν σε αυτό που τους ζητάει ο νόμος και μάλιστα στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα» και προσθέτει:

Είμαι της γνώμης ότι θα πρέπει να αποσυνδεθεί η αναγνώριση της ιδιότητας του θύματος και η παροχή προστασίας από την προϋπόθεση συνεργασίας με τις αρχές. Τα θύματα του *trafficking* πραγματικά χρειάζονται προστασία, πέρα από κάθε προϋπόθεση. Είναι άνθρωποι με ύψιστη ανάγκη και ύψιστη προτεραιότητα (Αγγελική Γκερέκου, 4 Αυγούστου 2005).

Και ο εισηγητής του Κ.Κ.Ε. χαρακτηρίζει τα όσα δηλώνονται στα άρθρα αυτά «εκβιαστικά προς τα θύματα» δημιουργώντας «μηχανισμούς χαφιεδισμού» (Σταύρος Σοπελίτης, 4 Αυγούστου 2005). Και ένας άλλος βουλευτής του ίδιου κόμματος προσθέτει:

Το στίγμα δεν είναι να βοηθήσουμε τα θύματα, αλλά να αξιοποιήσουμε τα θύματα για να μπορέσουμε να χτυπήσουμε τους παράνομους μηχανισμούς που εκμεταλλεύονται τα θύματα. Πάμε να αξιοποιήσουμε την κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα θύματα για να τα αναγκάσουμε κάτω από την απειλή της απέλασης να συνεργαστούν με τις διωκτικές αρχές (Ορέστης Κολαζώφ, Αυγούστου 2005).

Στις επικρίσεις των βουλευτών της αντιπολίτευσης ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης δικαιολογεί το συγκεκριμένο μέτρο με τον ακόλουθο τρόπο: «Μπορεί να προχωρήσουμε μετά σε εκμετάλλευση αυτών των διατάξεων και αντί να επιτυγχάνεται ο σκοπός της δίωξης των εγκληματιών, να χρησιμοποιούνται αυτές οι ευεργετικές διατάξεις για να εκμεταλλεύονται τελικώς τα πρόσωπα αυτά, τα κυκλώματα». Χα-

ρακτηρίζει δε την «προθεσμία περίσκεψης καινοτόμο θεσμό καθώς προστατεύεται το θύμα σωματεμπορίας ούτως ώστε να μπορέσει να σκεφτεί με ηρεμία και να αποφασίσει εκουσίως τη συνεργασία με τις αρχές» (Ανδρέας Λυκουρέντζος, 4 Αυγούστου 2005). Όπως δηλώνει και ο υπουργός: «Τα πρόσωπα αυτά πρέπει να παίρνουν γρήγορα την απόφαση. Αλλιώς αν τους αφήσεις ατέρμονο χρόνο υπάρχει πρόβλημα. Προστατευτική είναι αυτή η ρύθμιση που κάναμε» (Προκόπης Παυλόπουλος, 4 Αυγούστου 2005).

Είναι χαρακτηριστικό της γενικής αποδοχής που χαίρει η παράνομη διακίνηση προσώπων ως πρόβλημα ηθικής τάξης ότι στις συζητήσεις των επιμέρους άρθρων του συγκεκριμένου νομοσχεδίου τονίζεται από όλους σχεδόν τους ομιλητές η ανάγκη προστασίας και αρωγής των *πραγματικών* θυμάτων. Είναι μόνο η πιθανότητα εκμετάλλευσης των ευνοϊκών διατάξεων του νόμου από *εικονικά* θύματα που δικαιολογεί τη σκληρότητα των κυβερνητικών μέτρων. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας της Ν.Δ., αναφέρει:

Ιδιαίτερα θέλω να κάνω μνεία του άρθρου 46 για τη χορήγηση και ανανέωση άδειας διαμονής σε θύματα εμπορίας ανθρώπων. Είναι μια μέριμνα η οποία έρχεται να προστατεύσει *την ανθρώπινη ύπαρξη* από την πιο στυγνή εκμετάλλευση, από την εμπορευματοποίησή της από αδιάτακτα κυκλώματα από ανθρώπους οι οποίοι έχουν υποτάξει τις πανανθρώπινες αξίες στο όνομα της εκμετάλλευσης, στο όνομα του κέρδους. Και δυστυχώς το φαινόμενο αυτό την τελευταία δεκαετία, δεκαπενταετία θα έλεγα, παρουσιάζει *έξαρση και προσβάλλει την αξιοπρέπεια λαών και υπερήφανων χωρών και κατά το παρελθόν και τώρα*. Και λυπάμαι για την εμφάνιση αυτού του φαινομένου και στη χώρα μας (Ανδρέας Λυκουρέντζος, 4 Αυγούστου 2005).

Κατά συνέπεια, το πρόβλημα της παράνομης διακίνησης προσώπων τίθεται και σε αυτήν την περίπτωση με εθνικιστικούς όρους: «η έξαρση» ενός φαινομένου ηθικής παρακμής που «προσβάλλει την αξιοπρέπεια λαών και υπερήφανων χωρών». Έτσι η κριτική που ασκείται στο σχέδιο νόμου αφορά κυρίως στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να διαχειριστεί την ηθική αυτήν κρίση. Με άλλα λόγια το ελληνικό κράτος καλείται να αναλάβει πιο ενεργά τον πατερναλιστικό ρόλο του «προστάτη». Στο ζήτημα αυτό, οι γυναίκες βουλευτές είναι πολύ περισσότερο επικριτικές ανεξαρτήτως κόμματος. Όπως επισημαίνει μια βουλευτής του ΠΑ.ΣΟ.Κ.:

Λέτε ότι αν δεν υπάρχει μέρος που μπορεί να διαμείνει το θύμα, μπορείτε να προσφέρετε ένα χώρο. Ελπίζω να μην αναφέρεστε στην Αμυγδαλέζα, διότι πραγματικά πιστεύουμε ότι το θύμα θα ήθελε πραγματικά να βρεθεί στην κόλαση που βρισκόταν πριν, προκειμένου να πάει σε αυτό το περιβάλλον. Αν αναφέρεστε δε στην ηρωική προσπάθεια που κάνουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, ξέρουμε πάρα πολύ καλά πόσο ανάγκη έχουν αυτές οι μη κυβερνητικές οργανώσεις από βοήθεια, από πόρους, για να μπορέσουν να προσφέρουν βοήθεια...αλλά χρειάζονται και την αρωγή της πολιτείας (Αγγελική Γκερέκου, 4 Αυγούστου 2005).

Μια άλλη βουλευτής του κυβερνώντος κόμματος προσθέτει ότι το Ελληνικό κράτος μόλις αρχίζει να ξεπερνά την αδυναμία του να ανταπεξέλθει στις διεθνείς του υποχρεώσεις ως προς τον έλεγχο και την αντιμετώπιση της παράνομης διακίνησης που ανθεί στην περιοχή.

Το *trafficking* υπάρχει και ανθεί διότι καλλιεργείται στην πόλη μας, στη γειτονιά μας, στο σπίτι μας. Πιστεύω ότι αν ως άνδρες, ως γυναίκες, ως μάνες, ως πατέρες, αρχίζουμε

να καταλαβαίνουμε ότι είμαστε *εν δυνάμει χρήστες ή μητέρες χρηστών* με όλα τα συνακόλουθα, που δεν ομολογούνται στο σημερινό νόμο, ίσως αναπτύξουμε εκείνη τη δράση την κοινωνική που απαιτείται για να βιώσει η χώρα μας τον πολιτισμό της, που είναι αναντίρροπος αλλά δεν αποδεικνύεται σ' αυτό το επίπεδο και κυρίως για να συνδράμουμε τον ευρωπαϊκό αγώνα σε μια μάχη που πιστεύω είναι δύσκολο να κερδηθεί και όπως ήδη έδειξε ο πρωθυπουργός και σεις σήμερα, αναζητήσαμε και πήραμε πρωτοπόρο ρόλο (Ελισάβετ Παπαδημητρίου, 4 Αυγούστου 2005).

Όπως φαίνεται ξεκάθαρα στο παραπάνω απόσπασμα, ο ανθρωπιστικός τόνος που χαρακτηρίζει τις ομιλίες των βουλευτών, ανδρών και ιδιαίτερα γυναικών, δεν στρέφεται εναντίον του κράτους προκειμένου να αναδείξει την ισχύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το πρόβλημα της παράνομης διακίνησης προσώπων, αντίθετα, εκφράζεται με καθαρά εθνικιστικούς όρους. Προκειμένου «να βιώσει η χώρα μας τον πολιτισμό της, που είναι αναντίρροπος αλλά δεν αποδεικνύεται σ' αυτό το επίπεδο» απαιτείται η συνεργασία των «θυμάτων». Η λογική αυτή αναδεικνύει την αλληλεξάρτηση των έμφυλων προτύπων.

Συνεδρίαση με θέμα «Γυναίκες και μετανάστευση: εμπορία ανθρώπων και καταναγκαστική πορνεία».

Η συνεδρίαση αυτή αποτελεί κοινή συνάντηση τριών ειδικών επιτροπών: της Διαρκούς Επιτροπής Ευρωπαϊκών Υποθέσεων, της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τη Διακομματική Επιτροπή για την Παρακολούθηση της Πολιτικής για τη Μετανάστευση. Έτσι στη συζήτηση συμμετέχουν Έλληνες βουλευτές καθώς και Έλληνες και ξένοι Ευρωβουλευτές, στην πλειοψηφία τους γυναίκες. Η συζήτηση παρουσιάζει ενδιαφέρον

γιατί αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια να τεθεί το ζήτημα της γυναικείας μετανάστευσης ως κεντρικό πολιτικό πρόβλημα στην Ελληνική Βουλή παρόλο που δεν αφορά συγκεκριμένο νομοσχέδιο.

Η παρουσία μεγάλου αριθμού γυναικών από διαφορετικές χώρες επιτρέπει τη σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά κράτη που συχνά καταλήγει σε κριτική του εθνοκεντρικού πατερναλιστικού χαρακτήρα των ελληνικών πολιτικών θέσεων για τη μετανάστευση. Μια ευρωβουλευτής διαπιστώνει την απόσταση μεταξύ ευρωπαϊκής και ελληνικής νομοθεσίας. Αναφερόμενη στο άρθρο 46, λέει:

Εδώ βλέπουμε ότι υπάρχει μια διαφορά στην προσέγγιση, δηλαδή στο στόχο. Με βάση την εθνική νομοθεσία θεσμοθετείται ότι το θύμα ορίζεται όταν ο εισαγγελέας το ορίσει ως θύμα. Μέχρι να οριστεί, αυτό είναι *ένα άτομο-σκιά*, δεν υπάρχει παρά μόνο κρατείται σε κάποιους χώρους δίπλα στα αστυνομικά τμήματα, δηλαδή δεν εφαρμόζεται το άρθρο 7 της κοινοτικής νομοθεσίας βάσει του οποίου τα κράτη μέλη οφείλουν να μερμινούν για τα θύματα σωματεμπορίας πριν από την έκδοση της κάρτας παραμονής. Αυτό τι σημαίνει; Ότι τα αποκαρδιώνουμε ή δεν δίνουμε κίνητρα στα θύματα να συνεργαστούν με τις δημόσιες αρχές ή τις αστυνομικές αρχές... Πρέπει να υπάρχει προσαρμογή έτσι ώστε να συνεργαστούν ή να αισθανθούν σίγουροι με τις αρχές... Οι ελληνικές αρχές, ο ελληνικός νόμος, αναφέρει ως μέγιστο χρονικό διάστημα τον ένα μήνα... Εδώ κυρία πρόεδρε, υπάρχει το εξής φαινόμενο, ότι έχουμε πείσει τη *γυναίκα, το παιδί, τον άνδρα* να συμμετάσχει, να βοηθήσει τις δημόσιες αρχές για την εξάρθρωση, ξαφνικά, όμως, ο εισαγγελέας για αδικαιολόγητους λόγους... άνευ ουδεμίας αιτιολόγησης μπορεί να διακόψει την παραμονή και να επιστρέψει πίσω το θύμα στη χώρα (Κατερίνα Μπατζέλη, 30 Μαΐου 2006).

Το πρόβλημα της παράνομης διακίνησης προσώπων δεν τίθεται εδώ με αυστηρά εθνικιστικούς όρους, αλλά συμπεριλαμβάνει και ένα γενικότερο προβληματισμό γύρω από την παραμονή του «θύματος» στην Ελλάδα. Παράλληλα διαπιστώνεται ότι είναι αδύνατον το πρόβλημα να περιοριστεί εντός των εθνικών ορίων. Περιγράφοντας τη συνάντησή της με τον υπουργό Δημόσιας Τάξης, μια άλλη ευρωβουλευτής διηγείται:

Ο υπουργός Δημόσιας Τάξης αυτό που μας είπε χθες στη συνάντηση που είχαμε μαζί του είναι ότι προσπαθεί το *trafficking* αυτό το φαινόμενο να το σταματήσει στα ελληνικά σύνορα. Είναι μια προσπάθεια η οποία είναι βέβαια ευγενής, αλλά από την άλλη δεν είναι εφικτό γιατί, όπως είπαν και οι προηγούμενοι συνάδελφοι, θα πρέπει να κατανοήσουμε πρώτα ποιές είναι οι ρίζες αυτού του φαινομένου *εκμετάλλευσης των γυναικών*. Το να προσπαθήσει κανείς να σταματήσει το φαινόμενο στα εξωτερικά σύνορα σημαίνει ότι κατά πρώτον αγνοεί το φαινόμενο στο εσωτερικό αυτής της χώρας και στην ουσία το στρέφει και το μεταφέρει σε κάποια άλλη χώρα (Pia Elda Locatelli, 30 Μαΐου 2006).

Ήδη από την επιλογή του τίτλου γίνεται κατανοητό ότι στη συζήτηση κυριαρχούν τα έμφυλα πρότυπα, χωρίς να αναπτυχθεί ένας άμεσος προβληματισμός γύρω από το φύλο στις πολιτικές για τη μετανάστευση. Ενώ ο βασικός τίτλος «γυναίκες και μετανάστευση» επιτρέπει το άνοιγμα σε διαφορετικού τύπου πρακτικές και ταυτότητες από αυτές που ήδη συζητήθηκαν στη Βουλή, ο υπότιτλος «εμπορία ανθρώπων και καταναγκαστική πορνεία» περιορίζει τη συζήτηση αυτόματα στις περιπτώσεις γυναικών που εντάσσονται στην κατηγορία των θυμάτων. «Οι περισσότεροι ομιλητές ταυτίζουν το ζήτημα της εμπορίας ανθρώπων με τη γυναι-

κεία (και την παιδική) μετανάστευση προσδίδοντας στη φιγούρα της αλλοδαπής πόρνης στερεοτυπικά «θηλυκά» χαρακτηριστικά θυματοποίησης και στα μέλη των κυκλωμάτων παράνομης διακίνησης «αρσενικά» χαρακτηριστικά εγκληματικότητας. Όπως αναφέρει μια βουλευτής: «Το *trafficking*, κατά την άποψή μου, είναι θέμα νοσοτροπίας. Είναι μια πλευρά του γυναικείου προβλήματος...Αν η γυναίκα περιορίζεται στο ρόλο της, αν η γυναίκα περιορίζεται στο ρόλο της αναπαραγωγής ή της σεξουαλικής απόλαυσης, από εκεί και πέρα είναι βέβαιο ότι θα φτάσουμε σε τέτοια φαινόμενα» (Σοφία Βούλτεψη, 30 Μαΐου 2006).

Το αποτέλεσμα είναι ότι συνολικά στη συζήτηση οι λέξεις γυναίκα-μετανάστρια-θύμα εναλλάσσονται ως να ήταν ταυτόσημες, παρόλο που, όπως επισημαίνει μία από τις διοργανώτριες ευρωβουλευτές, πρόκειται «για δύο θέματα που μας απασχολούν τα οποία δεν είναι τα ίδια...το *trafficking* και η μετανάστευση, και πιστεύω ότι και για τα δύο μπορούμε να δώσουμε το στίγμα μας, αρκεί να βλέπουμε κάθε φορά για τι μιλάμε» (Ρόδη Κράτσα Τσαγκαροπούλου, 30 Μαΐου 2006). Η μόνη αναφορά που γίνεται σε μια διαφορετική διάσταση της γυναικείας μετανάστευσης είναι αυτή του εκπροσώπου του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.: «Υπάρχει ακόμη μια δυσχέρεια –και είναι συναφές το θέμα– στη διαδικασία συνένωσης οικογενειών...στη χώρα μας υπάρχουν αυτή τη στιγμή δεκάδες χιλιάδες υποθέσεις που εκρεμμούν και αφορούν σε νομιμοποίηση ανδρών και κατά πλειοψηφία γυναικών» (Φώτης Κουβέλης, 30 Μαΐου 2006).

Οι αναφορές σε άνδρες Έλληνες και αλλοδαπούς αφορούν κυρίως τους εμπλεκόμενους στα εγκλήματα που σχετίζονται με το *trafficking*. Όπως επισημαίνει μια βουλευτής: «Συζητάμε σήμερα ένα πολύ μεγάλο θέμα. Η παράνομη διακίνηση

και εμπορία γυναικών είναι μια σύγχρονη μορφή βίας και ένα καλά οργανωμένο δίκτυο εγκλήματος, στο οποίο εμπλέκονται πάρα πολλοί, από τους στρατολόγους τους μεταφορείς, τους σωματεμπόρους, τους διαμεσολαβητές, αλλά και τους πελάτες» (Αθανασία Μερενίτη, 30 Μαΐου 2006). Για την τελευταία αυτή κατηγορία ανδρών, που σύμφωνα με την παραπάνω ομιλήτρια αποτελεί το ένα τρίτο του ενεργού σεξουαλικά ανδρικού πληθυσμού της χώρας, γίνεται η ακόλουθη παρατήρηση από μια άλλη βουλευτή: «Κανένας δεν έχει ασχοληθεί με τους 700 χιλιάδες χρήστες –για την Ελλάδα μιλάω– των υπηρεσιών των γυναικών από το *trafficking*. Σε τέτοια νούμερα που κινούνται οι στατιστικές σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη πιστεύω ότι υπάρχει αναλογία χρηστών αυτών των υπηρεσιών μέσα στη γειτονιά μας, αν όχι στα ίδια μας τα σπίτια. Πιστεύω ότι δεν έχουμε καταφέρει να εξοικειώσουμε την κοινωνία μας με τους κινδύνους, με το κοινωνικό στίγμα, με την ηθική πλευρά της επίθεσης που πρέπει να αναλάβουν οι χρήστες, οι οικογένειες των χρηστών και μια υγιής κοινωνία που αντιδρά» (Ελισάβετ Παπαδημητρίου, 30 Μαΐου 2006).

Ένας βουλευτής τονίζει την ανάγκη προστασίας των γυναικών- θυμάτων όχι μόνο από τους θύτες αλλά και από τα αστυνομικά όργανα που υποτίθεται ότι τις προστατεύουν: «Πρέπει να ενθαρρυνθεί η στήριξη των γυναικών και των παιδιών που κάνουν καταγγελίες. Έχει παρατηρηθεί πάρα πολλές φορές ότι δυστυχώς ακόμα και αστυνομικοί, που είναι εντεταλμένοι να εφαρμόζουν και να προασπίζουν το νόμο έχουν αναμιχθεί σε περιπτώσεις όπου η καταγγέλλουσα στο τέλος υφίσταται συντριβή, έτσι ώστε να βγαίνει το αόρατο μήνυμα ότι όταν καταγγέλλεις, σε κακό θα σου βγει» (Πέτρος Ευθυμίου, 30 Μαΐου 2006). Το έμφυλο δίπολο αρσενικός-θύτης/θηλυκό-θύμα αποκτούν νέα διάσταση μέσω της σύνδεσης

με τη μετανάστευση: «Στις χώρες της Ευρώπης και στη χώρα μας που υποτίθεται ότι η θέση της γυναίκας έχει αλλάξει, δεν υπάρχει το πρότυπο της γυναίκας δούλας. Ξαφνικά βλέπουμε ότι οι άνδρες που συνναστρέφονται, ζουν και συμπορεύονται με αυτές τις γυναίκες, παράλληλα αναζητούν υπηρεσίες από γυναίκες που είναι αντικείμενα του σεξουαλικού πόθου και μόνο, δηλαδή αλλάζουν οι ρόλοι και βεβαίως αυτόν το ρόλο γυναίκας τον βρίσκουν στο πρόσωπο της ξένης, της αλλοδαπής» (Αθανασία Μερενίτη, 30 Μαΐου 2006).

Στο απόσπασμα αυτό αναδεικνύονται οι έμφυλες προκαταλήψεις που κυριαρχούν στο λόγο για την παράνομη διακίνηση προσώπων. Το πρότυπο της Ελληνίδας γυναίκας διαφοροποιείται αλλά και παράλληλα βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με το πρότυπο της ξένης, της αλλοδαπής. Καθώς το πρότυπο της «γυναίκας δούλας» απομακρύνεται από την ελληνική κοινωνία, εμφανίζεται το πρότυπο της «γυναίκας δούλας» (βεβαίως) στο πρόσωπο της ξένης, της αλλοδαπής. Εκείνη μοιάζει να λειτουργεί ως σεξουαλικό αντικείμενο – υποκατάστατο της Ελληνίδας γυναίκας που δεν μπορεί πλέον να αναλάβει αυτό το ρόλο. Η αλλοδαπή που λειτουργεί ως σεξουαλικό αντικείμενο μοιάζει να καλύπτει ένα κενό που αφήνουν οι Ελληνίδες στους «άνδρες που συνναστρέφονται, ζουν και συμπορεύονται» μαζί τους ή να εκπληρώνει μια ανάγκη που προϋπάρχει στους άνδρες.

Το πρόβλημα της μεταναστευτικής πολιτικής στο θέμα της παράνομης διακίνησης προσώπων αναδεικνύεται σε ένα από τα σημαντικότερα «γυναικεία ζητήματα».³⁶ Ενδει-

---

36. Βλέπε για παράδειγμα τις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όπως παρουσιάζονται στο πλαίσιο του προγράμματος DAPHNE: http://ec.europa.eu/justice_home/funding/daphne/funding_daphne_en.htm.

κτικό είναι ότι στην Ελλάδα η Γενική Γραμματεία Ισότητας ορίζει ως μια από τις 12 βασικές προτεραιότητές της για την περίοδο 2007-2013 την «περιφερειακή συνοχή και η ισορροπημένη ανάπτυξη της χώρας», η οποία «απαιτεί ουσιαστική διαπεριφερειακή συνεργασία και συνύπαρξη». Πιο συγκεκριμένα η σχετική ανακοίνωση αναφέρει: «Τα προβλήματα της ουσιαστικής ένταξης των μεταναστριών και η αποφυγή εγκληματικών ενεργειών όπως είναι η παράνομη διακίνηση γυναικών με στόχο τη σεξουαλική εκμετάλλευση πρέπει να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά σε περιφερειακό επίπεδο. Προτείνουμε ειδικότερα: Πολιτικές ισότητας και κοινωνικοοικονομικής ένταξης γηγενών γυναικών και μεταναστριών στο πλαίσιο ολοκληρωμένων παρεμβάσεων, δράσεις πρόληψης κατά της εμπορίας ανθρώπων (trafficking) σε συνεργασία με τις χώρες προέλευσης, δράσεις υποστήριξης και αρωγής των θυμάτων εμπορίας ανθρώπων».³⁷

Η παράνομη διακίνηση προσώπων, όμως, δεν αφορά μόνο γυναίκες, αλλά ούτε και περιορίζεται στη σεξουαλική εργασία. Αντίθετα στα θύματα συμπεριλαμβάνονται όλο και περισσότερο γυναίκες, άνδρες και παιδιά που έχουν πέσει θύματα εκμετάλλευσης με σκοπό την καταναγκαστική εργασία ή την πορνογραφία.³⁸ Η ταύτιση του ζητήματος, όμως, αυτού στον δημόσιο λόγο με τη γυναικεία σεξουαλική εκμετάλλευση αναδεικνύει τη διάσταση του φύλου καθώς η

---

37. Από την ιστοσελίδα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας: <http://www.isotita.gr/>

38. Γιώργος ΤΣΙΑΚΑΛΑΚΗΣ, 2002, «Καταπολεμώντας την Παράνομη Διακίνηση και Εμπορία Ανθρώπων: Οι Εμπειρίες μιας Ομάδας Anti-Trafficking» (Αθήνα: Κέντρο Αποκατάστασης Θυμάτων Βασανιστηρίων).

θηλυκοποίηση και η θυματοποίηση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την αναπαράσταση των αρσενικών μεταναστών ως επικίνδυνοι εγκληματίες. Το έμφυλο αυτό δίπολο θηλυκό θύμα/αρσενικός θύτης εγκλωβίζουν μετανάστες και μετανάστριες σε συγκεκριμένους ρόλους και ταυτότητες που σχετίζονται με τον σεξουαλικό εξαναγκασμό. Αποσιωπάται έτσι η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού γυναικών που δεν εργάζονται στον τομέα της σεξουαλικής εργασίας ή ακόμα κι αν εργάζονται στο χώρο της σεξουαλικής εργασίας το κάνουν με τη βούλησή τους.³⁹ Επίσης αποσιωπάται ένας μεγάλος αριθμός ανδρών που πέφτουν θύματα των παρανόμων αυτών κυκλωμάτων. Παρόλο λοιπόν που σταδιακά οι πολιτικές για την παράνομη διακίνηση προσώπων γίνονται προνομιακός χώρος ανάδειξης των γυναικών στη μετανάστευση, η διάσταση του φύλου παραμένει στο περιθώριο.

---

39. Bridget ANDERSON and Julia O' CONNELL DAVIDSON, 2003, «Is trafficking in Human Beings Demand Driven? A Multi-Country Pilot Study», *IOM Migration Research Series*, No. 15 (Geneva: IOM).

Δεύτερη ενότητα

Φύλο, μετανάστευση και η καθημερινή ζωή της οικιακής εργασίας στην Αθήνα

Οικιακή εργασία και μετανάστευση

Στην Ευρώπη σήμερα η γυναικεία μεταναστευτική απασχόληση εντοπίζεται κυρίως σε δύο τομείς που είναι άτυποι: της οικιακής και της σεξουαλικής εργασίας.⁴⁰ Η έμφαση που δίνεται στο ζήτημα της παράνομης διακίνησης προσώπων και στον τομέα της σεξουαλικής εργασίας, ενισχύει στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις, τη «θυματοποίηση» των μεταναστριών και την αδυναμία αντιμετώπισής τους ως ενεργά πολιτικά υποκείμενα.⁴¹ Αν και ορισμένες σύγχρονες μελέτες

---

40. KOFMAN E. et al., 2000.

41. Rudvica ANDRIJASEVIC, 2003, «The difference borders make: (illegality, migration and 'trafficking' in Italy among 'eastern' European women in prostitution», in S. AHMED, C. CASTANEDA, A. FOTIER and M. SHELLER (eds.), *Uprootings/Reggroundings: Questions of home and migration* (London: Berg).

καταδεικνύουν ότι τόσο στο χώρο της σεξουαλικής εργασίας όσο και σε αυτόν της οικιακής, η διαδικασία της μετανάστευσης δεν χαρακτηρίζεται απαραίτητα από τον «εξαναγκασμό», εντούτοις η διάσταση του φύλου ενισχύει τέτοιου είδους αναπαραστάσεις.⁴² Αντίθετα, η έλλειψη νομοθετικών ρυθμίσεων, αλλά και δημόσιου διαλόγου για τον δεύτερο κατεξοχήν «θηλυκοποιημένο» τομέα της μεταναστευτικής οικονομίας ανασύρει ακόμα πιο έντονα το ζήτημα του φύλου. Στην παρούσα έρευνα εστιάσαμε ακριβώς στον τομέα της οικιακής εργασίας, που καθορίζεται από διαφορετικούς παράγοντες, όπως η παρακμή των υπηρεσιών που προσφέρονται από το κράτος πρόνοιας ή και η απουσία τους (όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ελλάδας), ο βαθμός συμμετοχής των ντόπιων γυναικών στην αγορά εργασίας ή ο περιορισμός της παραδοσιακής προσφοράς υπηρεσιών από την ευρύτερη οικογένεια (φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων, οικιακές εργασίες κ.λπ.).⁴³ Παράλληλα η ζήτηση ενισχύεται από τις καταναλωτικές ανάγκες που σχετίζονται με την καθαριότητα, την ευπρέπεια και την αναπαραγωγή συγκεκριμένων τρόπων ζωής οι οποίοι απαιτούν την αμειβόμενη εργασία.⁴⁴ Το καθεστώς της οικιακής εργασίας που διέπεται από άτυπες συμφωνίες μεταξύ οικιακών εργαζομένων και διαφορετικών κατά κανόνα εργοδοτών εμποδίζει την ένταξη σε αυτήν τη διαδικασία. Αν και στις πολιτικές για τη μετανάστευση δεν υπάρχουν εμφανείς αναφορές στις ιδιαιτερότητες της γυναικείας απασχόλησης, είναι σαφές ότι

---

42. ANDERSON and O'CONNELL DAVIDSON, 2003.

43. KOFMAN E. et al., 2000.

44. Bridget ANDERSON, 2000, *Doing the dirty work? The global politics of domestic labour* (London: Zed Books).

ο άτυπος/ιδιωτικός χαρακτήρας του τομέα αυτού, όπου ο κρατικός έλεγχος απουσιάζει λόγω του οικογενειακού ασύλλου, καθιστά ένα μεγάλο αριθμό μεταναστριών εκτός των διαδικασιών νομοποίησης. Παρά την εντονότατη παρουσία των μεταναστριών σε αυτούς τους τομείς απασχόλησης, όμως, πουθενά στις σχετικές πολιτικές δεν υπάρχει αναφορά στους κανόνες που θα πρέπει να διέπουν τις σχέσεις εργοδοτών-εργαζομένων ή στην κοινωνική προστασία των μεταναστριών.

Συνολικά, οι πολιτικές ενθάρρυνσης της μετανάστευσης ακολουθούν πρακτικές διαχωρισμού και πόλωσης των μεταναστών ανάλογα με το φύλο, τις δεξιότητες, την ηλικία και την εθνότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα κίνητρα που δίνονται σε Ευρώπη και Αμερική για ανδροκρατούμενους τομείς όπου υπάρχει αυξημένη ζήτηση σε καταρτισμένους τεχνικά μετανάστες, όπως αυτός της πληροφορικής, είναι διαμετρικά αντίθετα προς το «καθεστώς ομηρίας» που χαρακτηρίζει τα αντίστοιχα προγράμματα στον γυναικοκρατούμενο τομέα της οικιακής εργασίας.⁴⁵ Στην Ελλάδα, με εξαίρεση τις συμφωνίες με τις Φιλιππίνες της δεκαετίας του 1980, δεν υπάρχουν άλλα παραδείγματα ενθάρρυνσης της γυναικείας μετανάστευσης προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες που προκύπτουν από την ολοένα αυξανόμενη είσοδο των ντόπιων γυναικών στην αγορά εργασίας, την απουσία κρατικών παροχών, τα καταναλωτικά πρότυπα και τη χαλάρωση της αρωγής που πρόσφερε η ευρύτερη οικογένεια. Με άλλα λόγια, η μεταναστευτική εργασία στον οικιακό τομέα δεν αποτέλεσε ούτε και αποτελεί προϊόν

---

45. PIPER, 2005.

κρατικής πολιτικής, όπως έγινε για παράδειγμα στη δεκαετία του 1980 στον Καναδά, με το προγράμματα «Live-in-Caregiver Programme» που σκοπό είχε την πρόσληψη «οικιακών εργαζομένων» σε καθεστώς προσωρινού μετανάστη, άμεσα εξαρτημένου από την εργοδότη, στις οποίες το σπίτι ήταν υποχρεωμένη να κατοικεί ως εσωτερική.⁴⁶

Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, όπως κι η ανδρική, χαρακτηρίζεται από την έλλειψη κρατικού προγραμματισμού: ξεκινάει δηλαδή κατά κανόνα με τη μορφή παράνομης εισόδου και παραμονής και νομιμοποιείται μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου η μετανάστρια είναι σε θέση να ακολουθήσει τη διαδικασία των διαδοχικών νομιμοποιήσεων, διαδικασία ιδιαίτερα επίπονη όταν εργάζεται στον «άτυπο» τομέα της οικιακής εργασίας. Σε αντίθεση με την Ισπανία και την Ιταλία, τις άλλες δύο χώρες της ευρωπαϊκής Μεσογείου που έχουν εισαγάγει διατάξεις για την έκδοση άδειας παραμονής (visa) στην οικιακή εργασία, στην Ελλάδα δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ρυθμίσεις.⁴⁷ Παρατηρούμε δηλαδή ότι παρόλο που η γυναικεία μετανάστευση αναμφισβήτητα ανταποκρίνεται στην αυξημένη ζήτηση, ούτε διευκολύνεται η έλευση, ούτε ενισχύονται τα δικαιώματα των μεταναστριών εργαζομένων προκειμένου να καλυφτούν οι ανάγκες, αλλά αντίθετα διαιωνίζεται το καθεστώς προσωρινότητας και ανασφάλειας. Καλλιεργούνται με αυτόν τον τρόπο γόνιμες συνθήκες για την «υπερ-εκμετάλλευση» των μεταναστριών που σε πολλές περιπτώσεις εργάζο-

---

46. Abigail B. BAKAN and Daiva STASIULIS, 1997, *Not one of the Family: Foreign and Domestic Workers in Canada* (Toronto: University of Toronto Press).

47. ANDERSON, 2003.

νται υπερβολικά πολλές ώρες, για υπερβολικά χαμηλούς μισθούς, χωρίς ασφάλιση, και χωρίς τη δυνατότητα να ενταχθούν στα προγράμματα νομιμοποίησης.⁴⁸ Αντίθετα οι πιθανότητες επιβολής των σχετικών κυρώσεων ενάντια σε εργοδότες που απασχολούν παράνομα μετανάστριες στον τομέα αυτόν είναι μηδαμινές.

Δημιουργούνται έτσι «θύλακες» που απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναίκες που δεν είναι ντόπιες, των οποίων «ο επαγγελματικός ορίζοντας περιχαράκωνεται σε επαγγέλματα που το χαρακτηριστικό τους είναι η άμεση εξάρτηση από τα ιδιωτικά νοικοκυριά μια και η πλειονότητα καλύπτει τέτοιες ανάγκες με ό,τι αυτό σημαίνει, χωρίς σαφείς εργασιακούς όρους, με συνθήκες απασχόλησης ιδιαίτερα δύσκολες και αμοιβές χαμηλές ιδιαίτερα για τους λαθρομετανάστες».⁴⁹ Στο πλαίσιο αυτό, οι εργαζόμενες καλούνται να αναλάβουν οι ίδιες το κόστος της νομιμοποίησής τους χωρίς να επιβαρύνονται οι εργοδότες. Μόνο στην περίπτωση όπου εργάζονται σε εταιρείες τα ένσημα αυτά μπορεί να παρέχονται από την εργοδοσία. Αντίθετα, όσες εργάζονται σε ιδιώτες, είναι υποχρεωμένες να εξοικονομούν οι ίδιες από τα ωρομίσθια ή τα ημερομίσθιά τους το ποσό που χρειάζεται προκειμένου να καλύψουν το σύνολο των ενσήμων που απαιτείται για τις αιτήσεις. Παρόλο που παρόμοιες συνθήκες ισχύουν

---

48. Neovi M. KARAKATSANIS and Jonathan SWARTS, 2003, «Migrant Women, Domestic Work and the Sex Trade in Greece», *Greek Review of Social Research*, 110, σσ. 239-270.

49. Κούλα ΚΑΣΙΜΑΤΗ, 2003, «Γυναικεία Μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και Διαφορετικότητες», στο Κούλα ΚΑΣΙΜΑΤΗ (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης* (Αθήνα: Gutenberg), σ. 165.

και σε άλλους, λιγότερο «θηλυκοποιημένους» τομείς της οικονομίας, η παντελής απουσία ελέγχου στο χώρο της ιδιωτικής εργασίας δυσχεραίνει τη θέση των «οικιακών εργαζομένων»: οι εργοδότες/εργοδότες δεν έχουν καμία πίεση να καλύψουν τα επιπλέον έξοδα που απαιτούνται για την καταβολή των ενσήμων, ενώ αντίθετα μπορούν να διαπραγματεύονται χαμηλότερες αμοιβές με οικιακές εργαζόμενες διαφορετικών εθνικοτήτων. Οι ίδιες οι μετανάστριες, αντίθετα, καλούνται να επιλέξουν μεταξύ του να καταβάλουν τα ένσημα από το προσωπικό τους εισόδημα και να παραμείνουν σε ένα καθεστώς παρανομίας και αβεβαιότητας που συχνά συνεπάγεται και την απέλαση.

Εντούτοις, η συμμετοχή των μεταναστριών στον οικιακό τομέα δεν μπορεί να περιορίζεται στα εθνικά σύνορα και τις εθνικές πολιτικές. Η έμμισθη οικιακή εργασία αποτελεί έναν «παγκοσμιοποιημένο» τομέα της οικονομίας, καθώς ορισμένες χώρες έχουν μεταμορφωθεί σε «εξαγωγείς» ανθρώπινου δυναμικού καλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο την αυξημένη ζήτηση που υπάρχει από τις χώρες «εισαγωγής» για οικιακούς εργάτες.⁵⁰ Στον τομέα αυτό γίνονται άμεσα ορατές οι δια-εθνικές διαπλοκές μεταξύ φύλου και μετανάστευσης: η οικιακή εργασία παραμένει παρά τον έμμισθο χαρακτήρα της, ένας θηλυκοποιημένος τομέας, καθώς κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο καθαρισμός, η φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων αποτελούν κατεξοχήν «γυναικείες» πρακτικές. Οι υποχρεώσεις των ντόπιων γυναικών μετατίθενται, όμως, σε γυναίκες άλλων εθνικοτήτων, των οποίων η κοινωνική

---

50. Rhacel SALAZAR PARRENAS, 2001, *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work* (Stanford: Stanford University Press).

θέση θεωρείται υποδεέστερη τόσο λόγω του τύπου της εργασίας τους όσο και λόγω της εθνικής καταγωγής τους. Το παράδοξο, λοιπόν, του οικιακού χώρου είναι ότι ενώ για τις μετανάστριες είναι ο χώρος της έμμισθης εργασίας τους, για την κοινωνία μετανάστευσης παραμένει ένας άτυπος και υποβαθμισμένος χώρος. Στο χώρο της οικιακής εργασίας, αναδεικνύεται έντονα η διττή έννοια της μετανάστευσης: από τη μια πλευρά, η σύνδεση μεταξύ τοπικών οικονομιών γίνονται μέσα στο πλαίσιο των παγκόσμιων ανισοτήτων του φύλου. Από την άλλη πλευρά, όμως, για τις ίδιες τις μετανάστριες η οικιακή εργασία προσφέρει λύσεις στα προβλήματα της ανεργίας και στις οικονομικές δυσχέρειες στη χώρα καταγωγής, και συχνά ανοίγει διόδους οικονομικής και κοινωνικής ανόδου καθώς και έμφυλης χειραφέτησης στη χώρα μετανάστευσης. Τόσο για τις γυναίκες εκείνες που ακολούθησαν τους άνδρες τους στη μετανάστευση ή που εξαναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν λόγω των πατριαρχικών δομών στη χώρα καταγωγής, όσο και για εκείνες που πήραν την απόφαση να μεταναστεύσουν ανεξάρτητα, το ερώτημα του φύλου και της μετανάστευσης στον τομέα της οικιακής εργασίας παραμένει ανοιχτό.

Καθημερινή ζωή, φύλο και μετανάστευση

Η χρήση της «καθημερινής ζωής» ως ερευνητικού πεδίου στο συγκεκριμένο ερευνητικό εγχείρημα έρχεται να δώσει μια δίοδο διερεύνησης στο ανοιχτό ερώτημα του φύλου και της μετανάστευσης. Σε αντίθεση με τις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση που εγλωβίζουν το υποκείμενο «γυναίκα-μετανάστρια» στην αντίφαση που σκιαγραφήθη-

κε παραπάνω, το πεδίο αυτό επιτρέπει το άνοιγμα της ερευνητικής διαδικασίας στις πολυποίκιλες πρακτικές της μετανάστευσης, όπως αυτές βιώνονται σε καθημερινή βάση από τις ίδιες τις γυναίκες (ντόπιες και μετανάστριες) που συμμετέχουν σε αυτές. Προκειμένου, όμως, να επιτευχθεί η ανάλυση σε αυτό το ερευνητικό πεδίο, είναι απαραίτητη να γίνει μια προσπάθεια αποσαφήνισης της έννοιας της «καθημερινής ζωής» όπως χρησιμοποιείται εδώ σε σχέση με το φύλο και τη μετανάστευση.

Η έννοια της «καθημερινής ζωής» πραγματεύεται τη σχέση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών πρακτικών και του χώρου και του χρόνου. Η επιστημονική σκέψη δεν είναι ουδέτερη αλλά τείνει να αναπαράγει τμηματική και εξειδικευμένη γνώση που αντικατοπτρίζει και ενισχύει τις σχέσεις εξουσίας.⁵¹ Η γνώση της «καθημερινής ζωής», αντίθετα, δεν περιορίζεται στην επιστημονική σκέψη, αλλά συγκροτείται μέσα από τις αλληλεπιδράσεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Η αναγνώριση της σημασίας της παραγωγής της γνώσης εκτός των επίσημων θεσμών οδηγεί σε πράξεις και χώρους που θεωρούμε δεδομένους και σε κοινωνικές ομάδες και άτομα, των οποίων η σημασία στην παραγωγή της «καθημερινής ζωής» στρατηγικά αποσιωπάται από τον δημόσιο λόγο αντικατοπτρίζοντας ακριβώς τις ανισότητες στις σχέσεις εξουσίας. Μέσα από την οπτική αυτή, το ερώτημα του φύλου και της μετανάστευσης δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί απλά ως μια επιστημονική καταγραφή και ανάλυση των κοινωνικών και ατομικών δομών που συγκροτούν τις σχέσεις

---

51. Henry LEFEBVRE, 1997 (1991), *The Production of Space* (Oxford: Blackwell).

εξουσίας, αλλά πρέπει να διερευνηθεί ως προς τη σχέση των καθημερινών πρακτικών με την παραγωγή της γνώσης από τους ίδιους τους παράγοντες που μετέχουν σε αυτές.

Ο Lefebvre ακολουθώντας τη Μαρξιστική παράδοση υποστηρίζει ότι η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από τις διαδικασίες της αποξένωσης, από τη δημιουργία δηλαδή μηχανισμών αυταπάτης (illusion) γύρω από τις σχέσεις εξουσίας που τις παράγουν.⁵² Το χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η έντονη ανάγκη των σύγχρονων ανθρώπων να διαχωρίζουν την αναψυχή από την εργασία, θεωρώντας ότι ανήκει σε μια σφαίρα εκτός της καθημερινής ζωής. Η «αυταπάτη», όμως, αυτή αποσιωπά το γεγονός ότι προκειμένου να «κερδηθεί» η αναψυχή απαιτείται ολοένα και περισσότερη δουλειά με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος. Η «καθημερινή ζωή» συγκροτείται μέσα από αυτήν την αντίφαση, καταλύοντας το διαχωρισμό μεταξύ πραγματικού και ιδεατού. Δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από το καθημερινό. Το θαυματουργό μπορεί να υπάρχει μόνο στη φαντασία και στις αυταπάτες που μοιράζονται οι άνθρωποι. Δεν υπάρχει διέξοδος. Και όμως επιθυμούμε να διατηρούμε την αυταπάτη της απόδρασης όσο το δυνατόν πιο κοντά μας. Μια αυταπάτη που δεν είναι εντελώς φανταστική, αλλά συγκροτεί έναν «κόσμο» που είναι συγχρόνως ορατός και αληθινός (η αλήθεια του φαινομενικού και το φαινομενικά αληθινό) ξέχωρο από τον καθημερινό κόσμο και όμως τόσο ανοιχτό και τόσο στενά συνδεδεμένο με τον «καθημερινό».⁵³ Επομένως,

---

52. Henry LEFEBVRE, 1991 (1947), *Critique of Everyday Life: Volume 1*, trans. John Moore (London: Verso).

53. LEFEBVRE H., 1991 (1947), σ. 40.

σύμφωνα με τον Lefebvre, η ίδια η ενασχόληση με την «καθημερινή ζωή» εμπεριέχει αυτόματα και την κριτική στις υπάρχουσες δομές εξουσίας επειδή το αμάλγαμα των κοινωνικών σχέσεων που τη συγκροτούν αποτελεί «το άλλο της καθημερινής ζωής, και όμως είναι εντός της καθημερινής ζωής, είναι αποξένωση».⁵⁴

Η θέση αυτή, όμως, του Lefebvre, εμπεριέχει μιαν αρνητική θεώρηση της «καθημερινής ζωής» και του τρόπου με τον οποίο παράγεται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις. Οι έννοιες της «αποξένωσης» και της «αυταπάτης» προϋποθέτουν και αναπαράγουν υποκείμενα και ομάδες που βρίσκονται σε θέση μειονεκτική στις σχέσεις εξουσίας. Οι πρακτικές της «καθημερινής ζωής», όμως, αν και συγκροτούνται με βάση την ανισότητα των σχέσεων εξουσίας, δεν μπορούν να περιορίζονται στις σχέσεις κυριαρχίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι διαδικασίες επιβολής προτύπων σε κοινωνικές ομάδες που υπόκεινται διακρίσεις, συχνά οδηγούν στην ανατροπή αυτών των ίδιων των προτύπων που καλούνται να αναπαράγουν. Ο Michel de Certeau ακολουθεί τον Michel Foucault μελετώντας την καθημερινή ζωή με βάση μικροπρακτικές, πολλαπλές τακτικές δηλαδή μέσω των οποίων όχι μόνο επιβάλλονται και αναπαράγονται, αλλά και ανατρέπονται οι σχέσεις εξουσίας στην «καθημερινή ζωή».⁵⁵ Η διαφοροποίηση στο εννοιολογικό επίπεδο γίνεται μεταξύ παραγωγής και ποίησης, που διασπείρεται όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και στη χρήση και κατανάλωση.⁵⁶ Πα-

54. LEFEBVRE H., 1991 (1947), σ. 40.

55. Michel DE CERTEAU, 1984, *The Practice of Everyday Life* (Berkley: University of California Press).

56. DE CERTEAU, 1984, σ. xii.

ράλληλα στο επίπεδο της ανάλυσης δίνεται έμφαση σε δύο ειδών μικροπρακτικές: α. σε *στρατηγικές*, που προϋποθέτουν την ύπαρξη προνομιακών τόπων εξουσίας (όπως το πανεπιστήμιο, η εταιρία, το κράτος) από όπου το υποκείμενο μπορεί να εκφέρει λόγο σε σχέση με ένα εξωτερικό αντικείμενο και β. σε *τακτικές*, πρακτικές δηλαδή που δεν ξεπηδούν από έναν προνομιακό τόπο της εξουσίας και επομένως δεν δύνανται να διαχωρίσουν ένα εξωτερικό αντικείμενο αλλά διαχέονται στο σύνολο της «καθημερινής ζωής».⁵⁷ Ιδιαίτερα στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες οι μορφές δημιουργικότητας που ξεπηδούν από τέτοιου είδους τακτικές (όπως η ομιλία, το διάβασμα, η παρακολούθηση, το περπάτημα, το μαγείρεμα ή τα ψώνια) παίζουν σημαντικό ρόλο ακριβώς επειδή έχουν αποκτήσει μαζικό χαρακτήρα και δεν περιορίζονται μόνο σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις.

Η οπτική της καθημερινής ζωής, επομένως, επιτρέπει μια θεώρηση της μετανάστευσης ανάλογα με το φύλο που είναι διττή, συμπεριλαμβάνει δηλαδή και τις στρατηγικές εκείνες μέσω των οποίων λειτουργούν οι σχέσεις κυριαρχίας που επιβάλλουν τις διακρίσεις ενάντια στις γυναίκες μετανάστριες αλλά και τις τακτικές που διαχέονται εντός και εκτός των επισήμων θεσμών και δημιουργούν τόσο τις ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων, όσο και τις συνθήκες ανατροπής τους. Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατόν να κατανοήσουμε τις γυναίκες μετανάστριες, μέσα στην πολυπλοκότητα και τις αντιφάσεις που τις χαρακτηρίζουν, είτε πρόκειται για άτομα, είτε για κοινωνικές ομάδες, ως ενεργά πολιτικά υποκεί-

---

57. DE CERTEAU, 1984, σ. xix.

μενα, και όχι απλά ως θύματα των πολιτικών του κράτους ή των παράνομων δικτύων. Πιο συγκεκριμένα η οπτική της καθημερινής ζωής αναπτύσσεται με βάση δύο άξονες: τις σχέσεις του φύλου και τις έμφυλες σχέσεις χώρου και χρόνου.

Το παρόν ερευνητικό εγχείρημα εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο οι εργοδότες και οι μετανάστριες (η κατεξοχήν περιθωριοποιημένη ομάδα στην παραγωγή της καθημερινής ζωής) πράττουν ή αδρανούν, σκέφτονται, κατανοούν και περιγράφουν τις ανάγκες, τις στρατηγικές και τα προβλήματα τους αναφορικά με τις σχέσεις του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, το ερώτημα αυτό αφορά από την μία πλευρά, στην παραγωγή του «θηλυκού» και του «αρσενικού», ως «φυσικές» κατηγορίες που φαινομενικά προϋπάρχουν του λόγου και του νόμου με τη μορφή ενός δίπολου. Και από την άλλη πλευρά, στην παραγωγή συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων που προσδιορίζονται σε σχέση με αυτό το δίπολο. Όπως υποστηρίζει η Judith Butler, οι δύο αυτές διαστάσεις του φύλου είναι άρρηκτα συνδεδεμένες ακριβώς επειδή η έμφυλη ταυτότητα δεν προϋπάρχει του υποκειμένου αλλά συγκροτείται συγχρόνως με την παραγωγή του δίπολου «αρσενικό-θηλυκό». Η επιθυμία για συγκρότηση και συνέχεια σε σχέση με «αναγνωρίσιμα έμφυλα πρότυπα» που τα άτομα αναζητούν μέσα από τις πρακτικές της καθημερινής ζωής όμως, παραμένει διαρκώς ατελής.⁵⁸ Η απόσταση μεταξύ του «ιδεατού» και του «πραγματικού» της καθημερινής ζωής καταλύεται καθώς οι δύο αυτές διαστάσεις συγκροτούνται συγχρόνως.

Στην περίπτωση των μεταναστριών το ζήτημα του φύλου

---

58. Judith BUTLER, 1990, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge), σ. 23.

περιπλέκεται ακόμα περισσότερο, διότι τα «αναγνωρίσιμα έμφυλα πρότυπα» συχνά διαφέρουν στην κοινωνία προέλευσης και στην κοινωνία μετανάστευσης τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.⁵⁹ Αυτό δεν σημαίνει μόνο ότι μπορεί να υπάρχουν διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα, αλλά και ότι με την ίδια τη διαδικασία της μετανάστευσης τα πρότυπα αυτά περιπλέκονται και μεταλλάσσονται. Το δίπολο «θηλυκό-αρσενικό» επομένως, παράγεται σε συνάρτηση με το δίπολο «πολίτη-μετανάστη». Με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται ορισμένες αναγνωρίσιμες ταυτότητες και άλλες οι οποίες δεν μπορούν να υπάρξουν, διότι βρίσκονται εκτός των ορίων της αναγνωρισιμότητας.⁶⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι η πολυσυζητημένη έμφυλη διάσταση μεταξύ μυαλού (ο ιδεατός χώρος του αρσενικού) και σώματος (ο ιδεατός χώρος του θηλυκού),⁶¹ αναπαράγεται διπλά στην περίπτωση των μεταναστριών, που υπόκεινται σε διακρίσεις όσον αφορά στους θεσμούς παραγωγής της γνώσης, όχι μόνο λόγω της μεταναστευτικής τους ιδιότητας, αλλά και λόγω του φύλου τους. Η απουσία των γυναικών από τις μελέτες και τις στατιστικές σχετικά με τη μετανάστευση ατόμων με επαγγελματικές δεξιότητες δεν αντικατοπτρίζει τόσο τη μειωμένη συμμετοχή τους, όσο τις έμφυλες προκαταλήψεις που τις καθιστούν αόρατες.⁶² Είναι επομένως σημαντικό σε

---

59. Doreen MASSEY, 2004 (1994), *Space, Place and Gender* (London: Polity Press).

60. BUTLER J., 1999 (1990), σσ. 22-23.

61. BUTLER J., 1999 (1990), σ. 17.

62. Eleonore KOFMAN, 2000, «The invisibility of skilled female migrants and gender relations in the studies of skilled migration in Europe», *International Journal of Population Geography*, No. 6, σσ. 45-59.

αντίθεση με τις πολιτικές για τη μετανάστευση και ένα μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας, που αποσιωπούν τη «μετανάστρια» ως ενεργό πολιτικό υποκείμενο, να δοθεί έμφαση στη συμμετοχή των γυναικών, και ειδικότερα των μεταναστριών, στην παραγωγή της γνώσης της καθημερινής ζωής μελετώντας τις πρακτικές εκείνες (στρατηγικές και τακτικές) μέσα από τις οποίες συγκροτούνται πολυποίκιλες μεταναστευτικές ταυτότητες σε άμεση συνάρτηση με τα αναγνωρίσιμα πρότυπα του φύλου.

Δεύτερον, η παρούσα έρευνα εστιάζει στην οπτική της καθημερινής ζωής όσον αφορά στη σχέση μεταξύ χώρου και χρόνου. Σύμφωνα με τον Lefebvre, ο χώρος δεν είναι ένα αντικειμενικό, ουδέτερο ή στατικό περίβλημα στις ανθρώπινες δραστηριότητες αλλά μια πολύπλοκη κοινωνική σχέση που *παράγεται* μέσα από καθημερινές πρακτικές. Δεν αποτελεί, όμως, απλά ένα προϊόν με τη στενά οικονομιστική έννοια του όρου (παραγωγή, κατανάλωση, μέσα παραγωγής), αλλά προϋποθέτει την ύπαρξη και καλεί τη δημιουργία θεσμών, και κυρίως του κράτους.⁶³ Η παρανόηση όσον αφορά στο χώρο και στο χρόνο έγκειται στη διαδικασία του φετιχισμού, μέσω της οποίας αντιμετωπίζονται με αφαιρετικό τρόπο, ως απόλυτες αξίες πέρα από τις κοινωνικές σχέσεις, με αποτέλεσμα όσοι μετέχουν στις διαδικασίες παραγωγής τους να θεωρούν και τις ίδιες τις εμπειρίες και τα σώματά τους ως αφαιρέσεις. Από αυτή τη διαδικασία προκύπτει και η αδυναμία να αντιληφθούμε την ίδια τη συμβολή μας στην παραγωγή, αλλά και η αδυναμία να διαμορφώσουμε κριτική σκέψη στην «καθημερινή ζωή».⁶⁴

63. LEFEBVRE H., 1997 (1991), σ. 85.

64. LEFEBVRE H., 1997 (1991), σσ. 93-94.

Η κριτική του φετιχισμού οδηγεί σε μια προοπτική που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η σχέση χώρου και χρόνου γίνεται αντιληπτή από διαφορετικές οπτικές γωνίες και διαφορετικές υποκειμενικές θέσεις. Η οπτική της «καθημερινής ζωής», αφορά «στη δημιουργική ικανότητα μιας κοινότητας, μιας συλλογικότητας, μιας ομάδας, μιας ταξικής φράξιας ή ενός παράγοντα» να παράγει το χώρο και το χρόνο.⁶⁵ Η έμφαση, όμως στο φετιχισμό επιβάλλει την απόσταση μεταξύ του υποκειμένου που παρατηρεί και αναλύει και της ίδιας αυτής της δυναμικής της καθημερινής ζωής.⁶⁶ Αντιθέτως η πρακτικές της καθημερινότητας απαιτούν μια δυναμική θεώρηση στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η μελέτη του χώρου και του χρόνου. Η σχέση χώρου και χρόνου δεν αποτελούν αποκλειστική ενασχόληση των «ειδικών» της καταμέτρησης και κατασκευής τους (φυσικούς επιστήμονες, αρχιτέκτονες, τοπογράφους, πολιτικούς μηχανικούς κ.λπ.) αλλά και όσων απόμων ή ομάδων, περιθωριακών και μη τους εφαρμόζουν και τους βιώνουν καθημερινά, μεταλλάσσοντας μέσω πολυποίκιλων στρατηγικών και τακτικών τη λειτουργία και τη δομή τους. Η μορφή αυτού του εγχειρήματος δεν θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί από ένα στατικό γεωπολιτικό ή οικονομικό χάρτη, με ξεκάθαρα όρια, αλλά από ένα σύμπλεγμα χαρτογραφίσεων που συμπεριλαμβάνουν δυναμικές απεικονίσεις της ροής των ανθρώπων, των προϊόντων, της γνώσης, των πληροφο-

65. LEFEBVRE H., 1997 (1991), σ. 115.

66. Mike CRAIG, 2004, «Rhythms of the City», in Jon MAY and Nigel THRIFT (eds.), *Time and Space: Geographies of Temporality* (London: Routledge).

ρών, του κεφαλαίου.⁶⁷ Η καθημερινότητα εγγράφεται κατά συνέπεια στους επαναλαμβανόμενους ρυθμούς και τις διαδρομές που ορίζουν τη χρήση του χώρου και του χρόνου.

Το ζήτημα, όμως, που παραμένει ανοιχτό είναι πώς συνδέονται το συλλογικό και το ατομικό, το κυρίαρχο και το περιθωριοποιημένο στην καθημερινότητα του χώρου και του χρόνου, ένα ερώτημα που απαντάται από τους σύγχρονους μελετητές με την έννοια της «χωρικότητας» (spatiality). Η έννοια αυτή προσεγγίζει συγχρόνως τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ο χώρος παράγεται μέσα από πράξεις, σκέψεις και συναισθήματα των ατόμων, αλλά και τις ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες είναι δυνατή αυτή η αλληλεπίδραση.⁶⁸ Έτσι έρχεται σε αντίθεση τόσο με την άποψη που προωθείται ότι πίσω από κάθε τόπο κρύβεται μια μονόπλευρη, «αληθινή», ξεκάθαρη πραγματικότητα, (για παράδειγμα η αγορά, το κεφάλαιο ή το φύλο) το νόημα της οποίας, καλείται να ξεσκεπάσει η ανάλυση του χώρου, όσο και με έναν ακραίο σχετικισμό. «Αντίθετα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι σε οποιοδήποτε τοπίο βρίσκονται συγχρόνως παρούσες πολλαπλές εκφορές διαφορετικών μορφών του χώρου. Αυτές μπορούν να επανασυνδεθούν με τη διαδικασία του ξανακοιτάγματος και της μνήμης των χωρικοτήτων αντι-ηγεμονικών πολιτιστικών πρακτικών».⁶⁹ Παράλληλα ο χρόνος δεν εγγράφεται πάνω στο χώρο με γραμμικό τρόπο, αλλά αφήνοντας ίχνη που αποτυπώνονται

67. DE CERTEAU, 1984.

68. Michael KEITH and Steve PILE, 1993, «Introduction: The Politics of Place», in Michael KEITH and Steve PILE (eds.), *Place and the Politics of Identity* (London: Routledge).

69. KEITH M. and PILE S., 1993, σ. 8.

ως σημάδια. Υπό αυτήν την έννοια το «ιστορικό» και το «διαχρονικό» συνυπάρχουν. «Ο χρόνος έχει παραπάνω από ένα συστήματα γραφής. Και ο χώρος που δημιουργείται από το χρόνο είναι πάντοτε επίκαιρος και συγχρονικός, και πάντα εμφανίζεται ως ένα ενιαίο κομμάτι: του οποίου τα συστατικά κομμάτια είναι δεμένα σε ένα σύνολο με εσωτερικές ενώσεις και συνδέσεις παράγωγα και αυτές με τη σειρά τους του χρόνου».⁷⁰

Η σχέση του χώρου και του χρόνου στην καθημερινή ζωή, επομένως, δεν διαμορφώνεται σε και δεν παράγει έναν κενό ουδέτερο χώρο, όπου οποιαδήποτε πρακτική έχει την ίδια αξία. Οι στρατηγικές, οι πρακτικές δηλαδή που εκφέρονται από τη θέση υποκειμένων που κατοικούν σε χώρους από όπου ασκείται η επιβολή της εξουσίας, σηματοδοτούνται από «το θρίαμβο του τόπου πάνω στο χρόνο», τον έλεγχο του τόπου αυτού μέσω της παρατήρησης και της καταμέτρησης, αλλά και τη δυνατότητα παραγωγής μιας συγκεκριμένης μορφής γνώσης που τον διασφαλίζει στο χρόνο.⁷¹ Αντίθετα οι στρατηγικές δεν έχουν ένα συγκεκριμένο τόπο, από όπου να μπορεί το υποκείμενο να επιβληθεί, αλλά «παίζουν» με τις υπάρχουσες δομές, χωρίς να μπορούν να διατηρούν τη θέση του εξ αποστάσεως παρατηρητή. Λειτουργούν μέσω μικροπροβλημάτων και πρόσκαιρων διαταραχών στις σχέσεις εξουσίας. Με άλλα λόγια, «η τακτική είναι η τέχνη των αδυνάτων», που βασίζεται κατά κύριο λόγο στη χρήση του χρόνου, ενώ η στρατηγική στην κυριαρχία του χώρου πάνω στο χώρο.⁷²

70. KEITH M. and PILE S., 1993, σ. 110.

71. DE CERTEAU M., 1984, σ. 36.

72. DE CERTEAU M., 1984, σσ. 37-38.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η κριτική του χώρου και του χρόνου από τη σκοπιά του φύλου. Η αυστηρή διάκριση μεταξύ χώρου και χρόνου, όπως υποστηρίζει η Doreen Massey, εμπεριέχει και αναπαράγει έμφυλες προκαταλήψεις: ο «αρσενικός» χαρακτήρας του χρόνου (που συμβολίζεται την ταχύτητα, την πρόοδο, την τάξη) έρχεται σε πλήρη αντίστιξη με τα «θηλυκά» χαρακτηριστικά του χώρου (τη στατικότητα, την παράδοση, την κυκλικότητα, την αταξία).⁷³ Η σύγχρονη συγκρότηση των δυο πλευρών του δίπολου χώρος/χρόνος, θηλυκό/αρσενικό οδηγεί σε προβληματισμό γύρω από το όριο που διαχωρίζει, αλλά και συγχρόνως ενώνει.⁷⁴ Η χαρτογράφηση του χώρου και του χρόνου μέσα από την οπτική του φύλου αποσκοπεί στη σκιαγράφηση πολλαπλών διαστάσεων και πολλαπλών πρακτικών που οδηγούν σε μια πολύπλοκη κατανόηση του πολιτικού και των σχέσεων εξουσίας σε τοπικό, εθνικό, παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή χαρτογράφηση επιτρέπει την κατανόηση της διαμόρφωσης ταυτοτήτων όχι μόνο σε σχέση με συγκεκριμένους τόπους (εθνικές τοπικές, διεθνικές), αλλά μέσα στο πλαίσιο των δυναμικών ετερόκλητων τοπογραφιών.

Στη μελέτη της μετανάστευσης, η κυριαρχία των έμφυλων προσλήψεων του χώρου και του χρόνου, αποσιώπησε για πολύ καιρό την πολυμορφία των μεταναστευτικών εμπειριών και ταυτοτήτων. Ένας από τους βασικούς νόμους της κλασικής γεωγραφίας (ενός προνομιακού χώρου παραγωγής της γνώσης) για παράδειγμα ήταν ότι οι γυναίκες μεταναστεύουν κατά κανόνα εντός των εθνικών συνόρων, ενώ

---

73. MASSEY D., 2004 (1994).

74. BUTLER J., 1999 (1990).

οι άνδρες έχουν την τάση να μεταναστεύουν σε μακρύτερους προορισμούς.⁷⁵ Παρόλο που το συμπέρασμα αυτό είχε προκύψει σχεδόν αποκλειστικά σε ευρωπαϊκές μετρήσεις, θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε παγκόσμιο επίπεδο ακριβώς επειδή βασιζόταν σε έμφυλες προκαταλήψεις σχετικά με τη γυναικεία στατικότητα και την ανδρική κινητικότητα. Η σημασία της ανδρικής μετανάστευσης επομένως καθορίστηκε με βάση την ιεραρχία του τοπικού, εθνικού και του παγκόσμιου αποκλείοντας επιλεκτικά, πρώτα την εμπειρία των μη ευρωπαίων γυναικών και έπειτα την εμπειρία των γυναικών εν γένει, καθώς δεν συμμετείχαν ενεργά στα δίκτυα της διεθνούς μετανάστευσης. Αντιθέτως η έμφαση που δίνεται από τη σύγχρονη κριτική γεωγραφία στο φύλο ανέδειξε την πολλαπλότητα των φαινομένων της σύγχρονης μετανάστευσης, όπως για παράδειγμα σε σχέση με τη «σύμπτυξη χώρου και χρόνου» (compression of space and time) που δεν προσφέρεται σε όλους τους ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό. Αντίθετα η αυξημένη (αρσενική) κινητικότητα κάποιων ευνοημένων ομάδων βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με τη (θηλυκή) στατικότητα κάποιων άλλων ομάδων που διαρκώς αντιμετωπίζουν εμπόδια στη μετακίνηση.⁷⁶

Παράλληλα, οι προσλήψεις για τη μετανάστευση, κατά κανόνα, υιοθέτησαν το έμφυλο δίπολο «ιδιωτικό» και «δημόσιο» στην πρόσληψη του χώρου και του χρόνου. Η πρόσληψη της μετανάστευσης ως «κοινωνική απειλή», συνδέε-

---

75. Rachel SILVEY, 2006, «Geographies of Gender and Migration», *International Migration Review*, No. 1, Vol. 40, σσ. 64-81.

76. MASSEY D., 1994 (2004).

ται κυρίως με την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό από τον «δημόσιο χώρο» λόγω γλώσσας, πολιτικών διακρίσεων, ρατσισμού ή κοινωνικών και πολιτισμικών διαφορών. Το δίπολο θηλυκός-ιδιωτικός/αρσενικός-δημόσιος χώρος αποτελούν μεταφορικούς χώρους που λειτουργούν δυναμικά στη διαμόρφωση ταυτοτήτων, αλλά δεν μπορούν να θεωρούνται ως φυσικές αξίες και να ταυτίζονται με το χώρο και το χρόνο εν γένει. Παρόλα αυτά, όμως, συχνά δίνεται η εντύπωση ότι η σχέση τους είναι μια σχέση διχοτόμησης με αποτέλεσμα να αναπαράγονται έμφυλες κατηγοριοποιήσεις. Στην καθημερινή ζωή υπάρχουν συνέχειες μεταξύ τους και κατηγοριοποιήσεις που αναπαράγονται και στους δύο.⁷⁷ Είναι πιθανόν ταυτότητες που σχετίζονται μεταφορικά με τον ιδιωτικό οικιακό χώρο όταν μεταφέρονται σε δημόσιους χώρους να ανατρέπουν το νόημα των χώρων αυτών και τις αυστηρές έμφυλες διχοτομήσεις που τους χαρακτηρίζουν. Αλλά η ανατροπή των ίδιων των έμφυλων ταυτοτήτων μέσα από αυτές τις διαδικασίες δεν είναι δεδομένη και φυσική, είναι άμεσα συσχετισμένη αντίθετα με συγκεκριμένους τόπους και συγκεκριμένες χρονικές συγκυρίες.

Τέλος, από μια φεμινιστική οπτική, η γραμμική και ποσοτική αντίληψη του χρόνου, που είναι κοινή για όλα τα άτομα να διαχειριστούν ανάλογα με τις επιλογές τους, ανεξαρτήτως κοινωνικών παραμέτρων, έχει δεχθεί κριτική ως ανδροκρατική. Ο «γυναικίος χωροχρόνος» όπως κατανέμεται μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου χρόνου εργασίας και χρόνου

---

77. Sarah E. RADCLIFFE, 1993, «Women's Place/El Lugar de Mujeres. Latin America and the Politics of Gender Identity», in Michael KEITH and Steve PILE (eds.), *Place and the Politics of Identity* (London: Routledge).

σπιτιού, καθορίζεται από διαφορετικούς παράγοντες που περιορίζουν τη δυνατότητα ελέγχου. Κυρίως όσον αφορά στην παροχή φροντίδας που προσφέρουν στους άλλους, οι δυνατότητες επιλογής περιορίζονται από τις ανάγκες που δεν είναι μόνο ατομικές αλλά επεκτείνονται και στον ευρύτερο περίγυρο (παιδιά, γονείς, συζύγους).⁷⁸ Επομένως ο χρόνος της καθημερινής ζωής εκλαμβάνεται ως πολυεπίπεδος: με βάση τις στρατηγικές και τις τακτικές που διέπουν την αντίληψη και τη διαχείριση του χρόνου και του χώρου. Η επέκταση της φροντίδας και στο χωροχρόνο της εργασίας σηματοδοτεί την αδυναμία ελέγχου και εκτός του οικογενειακού επιπέδου (φύλαξη παιδιών, ηλικιωμένων, νοσοκομειακά, καθαρισμός σπιτιών), στο βαθμό που ο διαχωρισμός μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου καταλύεται. Η έννοια της «λογικής της φροντίδας» ενισχύει την αντίληψη ότι τα επαγγέλματα αυτά ανήκουν στη σφαίρα του «θηλυκού» και εντείνουν την υποβαθμισμένη θέση τους στην αγορά εργασίας. Οι εργασιακές σχέσεις επομένως καθορίζονται δυναμικά από τον παράγοντα του φύλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν μια γυναίκα ασχολείται με επαγγέλματα φροντίδας δεν μπορεί να αφήσει το χώρο όπου εργάζεται ακριβώς επειδή υπάρχει διαρκώς η ανάγκη των άλλων. Δεν μπορεί, όμως και να αφήσει το χρόνο να κάνει ένα διάλειμμα, αν δεν αντικατασταθεί. Παράλληλα η ανάγκη των άλλων επιβάλλει την επέκταση των ωρών εργασίας και των καθηκόντων παρά τις αρχικές συμφωνίες. Η φροντίδα πρέπει να

---

78. Karen DAVIES, 2001, «Responsibility and Daily Life: Reflections over Time Space», in Jon MAY and Nigel THRIFT (eds.), *Timespace: Geographies of Temporality* (London: Routledge).

δίνεται ανεξάρτητα από το συμφωνημένο χρόνο διότι ο/η εργαζόμενος/η έχει την ευθύνη των άλλων.

Μεθοδολογία των ομάδων εστιασμένης συζήτησης

Στο παρόν ερευνητικό εγχείρημα, έγινε μια προσπάθεια διερεύνησης των μεταναστευτικών διαδικασιών στην Ελλάδα μέσα από το πρίσμα του φύλου και όχι με την προσθήκη του φύλου ως συμπλήρωμα στις υπάρχουσες αναλύσεις. Λόγω της απουσίας της μετανάστριας από τον δημόσιο πολιτικό λόγο δόθηκε έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες μετανάστριες βιώνουν τη σχέση μεταξύ φύλου και μετανάστευσης, όπως αυτές προκύπτουν από τις προσωπικές περιγραφές και τις ανταλλαγές απόψεων που καταγράφηκαν. Για το σκοπό αυτό επιλέχτηκε η μεθοδολογία των ομάδων εστιασμένης συζήτησης.⁷⁹

Παρόλο που η μεθοδολογία των ομάδων εστιασμένης συζήτησης είχε ταυτιστεί στο παρελθόν με το μάρκετινγκ και τη διαφήμιση, στη δεκαετία του 1980 άρχισε να χρησιμοποιείται ξανά από τις κοινωνικές επιστήμες.⁸⁰ Από τότε άνοιξε η συζήτηση γύρω από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και τις πιθανές εφαρμογές αυτής της μεθοδολογίας σε διαφορετικούς τομείς. Γενικεύοντας, μπορούμε να διαχωρίσουμε δύο ρεύματα: την παραδοσιακή και την κριτική προσέγγιση. Παρά τις διαφορές τους και οι δύο αυτές προσεγγίσεις

---

79. Βλέπε E. MADRIZ, 2000, «Focus Groups in Feminist Research», in N.K DENZIN και F.S. LINCOLN (eds.), *Handbook of Qualitative Research* (Thousand Oaks, CA: Sage).

80. MORGAN, 1997, σσ. 71-74.

έχουν εφαρμοστεί αποτελεσματικά στη μελέτη κοινωνικών ομάδων που βρίσκονται αποκλεισμένες από τους μηχανισμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης και δεν είναι εύκολα προσβάσιμες από τους ερευνητές τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Η παραδοσιακή προσέγγιση διακρίνεται από μία προσπάθεια αποτύπωσης της *αντικειμενικής* κοινωνικής πραγματικότητας. Από αυτήν τη σκοπιά, το κυριότερο προτέρημα της μεθοδολογίας των ομάδων εστιασμένης συζήτησης σε σχέση με τις ατομικές συνεντεύξεις είναι ότι τονίζει τη σημασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στη διαμόρφωση των απόψεων και των θέσεων του ατόμου. Προσφέρει παράλληλα τη δυνατότητα στους ερευνητές να συλλέξουν πληροφορίες για ένα μεγάλο αριθμό ερωτηθέντων με μικρότερο κόστος και σε πολύ πιο γρήγορο χρονικό διάστημα. Έτσι συγκεντρώνεται μεγαλύτερο δείγμα ατόμων και ο/η ερευνητής/τρια μπορεί να βγάλει πειστικότερα γενικά συμπεράσματα σχετικά με τα κοινά χαρακτηριστικά συγκεκριμένων ομάδων. Η μεθοδολογία αυτή έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως στην έρευνα μειονοτικών και εθνοτικών ομάδων.

Προκειμένου, όμως, να αποτυπωθεί η *αντικειμενική* πραγματικότητα την οποία αναζητούν οι ερευνητές θα πρέπει οι ομάδες να αποτελούνται από άτομα με ομοειδή χαρακτηριστικά και κοινές αντιλήψεις. Για το σκοπό αυτόν ο/η συντονιστής/στρια καλείται με ερωτήσεις και παρεμβάσεις να αναλάβει το ρόλο του «ουδέτερου» καθοδηγητή που αποτρέπει τις διαφωνίες και κατευθύνει την ομάδα προς κοινά συμπεράσματα. Εν συνεχεία, αναλαμβάνει να επιλέξει μέσα από την πληθώρα των πληροφοριών εκείνες που επιτρέπουν να παραχθούν γενικά ποιοτικά και ποσοτικά συμπεράσματα για τη συγκεκριμένη ομάδα. Ένα από τα βασικά

μειονεκτήματα της προσέγγισης αυτής είναι ότι δεν μπορεί να συμπεριλάβει στην ανάλυση την ποικιλομορφία των προσωπικών βιωμάτων, θέσεων και απόψεων που συχνά προκύπτουν σε διαφορετικές εις βάθος συνεντεύξεις ή ακόμα και σε μια ομάδα εστιασμένης συζήτησης που δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις ιδιαιτερότητες των μελών. Συγχρόνως ο «καθοδηγητικός» ρόλος του/της συντονιστή/τριας και ο «ερμηνευτικός» ρόλος της ερευνητικής δραστηριότητας που ακολουθεί περιορίζουν τη δυνατότητα και τη σημασία του διαλόγου και συχνά καθιστούν το εγχείρημα α-πολιτικό.

Σε αντίθεση, η κριτική προσέγγιση εστιάζει στις πολιτικές παραμέτρους της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Από τη σκοπιά αυτή, η μεθοδολογία των ομάδων εστιασμένης συζήτησης ανοίγει ένα ερευνητικό πεδίο όπου μπορεί να διερευνηθεί η σχέση λόγου και εξουσίας. Έτσι το βασικό ερώτημα που προκύπτει για τον/την ερευνητή/τρια, που είναι κατά κανόνα και το άτομο που διενεργεί το συντονισμό της συζήτησης, είναι να προσδιορίσει τα όρια του λόγου: τι είναι δυνατόν και τι δεν είναι δυνατόν να ειπωθεί στο πλαίσιο μιας ομάδας εστιασμένης συζήτησης, πού υπάρχουν διαφωνίες και πού συμφωνίες και πώς αυτές αντανακλούν και αντανακλώνται στις σχέσεις εξουσίας.⁸¹

Ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1990, όπου η χρήση της συγκεκριμένης μεθοδολογίας στις φεμινιστικές σπουδές και στις σπουδές του φύλου έχει διαδοθεί και έχουν γίνει σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση αυτή. Το βασικό προτέρημα της κριτικής προσέγγισης είναι ότι σε αντίθεση τόσο με

---

81. J. RADWAY, 1991, *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature* (Chapel Hill: University of Northern Carolina Press).

την προσωπική συνέντευξη όσο και με την παραδοσιακή προσέγγιση, δίνει έμφαση στη δυναμική της ίδιας της ομάδας εστιασμένης συζήτησης προκειμένου να αναδείξει τον πολιτικό χαρακτήρα του λόγου. Από την μία πλευρά, ανοίγεται η δυνατότητα να δοθεί «φωνή» σε ομάδες και άτομα που δεν συμμετέχουν ισότιμα στον δημόσιο λόγο. Όπως δείχνουν ορισμένα παραδείγματα από την οργάνωση ομάδων εστιασμένης συζήτησης με γυναίκες σε σχέση με το φόβο του εγκλήματος, την ανάγνωση ρομαντικών μυθιστορημάτων, η χρήση ανοιχτών δημόσιων χώρων⁸² και το AIDS, και η συμμετοχή σε μια συλλογική διαδικασία επιτρέπει σε άτομα που δεν θα συμμετείχαν ή δεν θα εκφράζονταν άνετα σε μια προσωπική συνέντευξη να συμμετέχουν στο διάλογο. Από την άλλη, πλευρά δίνεται η δυνατότητα μέσω του διαλόγου να αποδυναμωθεί ο κεντρικός ρόλος του/της ερευνητή/τριας συντονισμού και της ανάλυσης, που είναι κυρίαρχος τόσο στην προσωπική συνέντευξη όσο και στην παραδοσιακή προσέγγιση.

Στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα, επιλέχτηκε η κριτική προσέγγιση ως καταλληλότερη μεθοδολογία για τη διενέργεια των ομάδων εστιασμένης συζήτησης. Μέσω της μεθοδολογίας αυτής έγινε προσπάθεια να προσεγγίσουμε τα άτομα που συμμετείχαν στις συζητήσεις ως πολιτικά υποκείμενα που δρουν με βάση τις προσωπικές εμπειρίες και απόψεις τους και όχι ως θύματα των διαδικασιών της μετανάστευσης. Πραγματοποιήθηκαν δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης με εργοδότες Αλβανών και Ουκρανών «οι-

---

82. Jaqueline BURGESS, 1998, «But is it worth taking the risk? How women negotiate access to urban woodland: a case study», in Rosa AINLEY (eds.), 1998, *New Frontiers of Space, Body and Gender* (London: Routledge), σσ. 115-128.

κιακών εργαζομένων», έξι ομάδες εστιασμένης συζήτησης με Αλβανίδες οικιακές εργαζόμενες και μία ομάδα συζήτησης με Ουκρανές οικιακές εργαζόμενες. Όλες οι συμμετέχουσες κατοικούσαν στην Αθήνα.

Μέσα από την κριτική προσέγγιση της καθημερινής ζωής διαφαίνονται οι πολλαπλές στρατηγικές και τακτικές που υιοθετούν εργοδότες και εργαζόμενες, Ελληνίδες και μετανάστριες. Το γεγονός ότι οι ομάδες εστιασμένης συζήτησης ήταν χωρισμένες ανάλογα με την εθνικότητα μας επιτρέπει να βγάλουμε γενικά συμπεράσματα που αφορούν τη δυναμική των ομάδων αυτών. Εντός, όμως, των ομάδων υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με το επάγγελμα και το εκπαιδευτικό επίπεδο, τη βιογραφία ή την οικογενειακή κατάσταση της κάθε μετανάστριας. Αν και οι διαφορές αυτές δεν προβάλλονται επαρκώς στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης καθώς τα άτομα έχουν την τάση να ακολουθούν τη δυναμική της συζήτησης. Η μέθοδος αυτή δίνει τη δυνατότητα σκιαγράφησης των πολλαπλών οπτικών γωνιών από τις οποίες περιγράψανε την καθημερινή ζωή τους αναδεικνύοντας το δυναμικό χαρακτήρα του ελληνικού οικιακού χώρου, που σταδιακά, μέσα από την παρουσία των μεταναστριών, μεταλλάσσεται σε ένα πεδίο διαπραγμάτευσης εθνικών και έμφυλων ταυτοτήτων.

Γενικά χαρακτηριστικά όσων συμμετείχαν στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης

A. Ομάδες εργοδοτριών

- Στις συζητήσεις συμμετείχαν δέκα εργοδότες Αλβανών και δύο εργοδότες Ουκρανών οικιακών εργαζομένων.

Όλες είναι Ελληνίδες εκτός από μία που κατάγεται από την Ολλανδία.

- Οι ηλικίες τους κυμαίνονται από 28-78 ετών. Συγκεκριμένα στις ακόλουθες κατηγορίες συμμετείχαν: 20-29: μία, 30-39: τρεις, 40-49: τρεις, 60-69: τέσσερις, 70-79: μία.
- Στον επαγγελματικό τομέα, πέντε γυναίκες εργάζονται και έξι δεν εργάζονται: τρεις στον ιδιωτικό τομέα, δύο στον δημόσιο τομέα, μία μητέρα, τέσσερις συνταξιούχοι και μία εισοδηματίας.
- Όσον αφορά στην οικογενειακή κατάσταση των εργοδοτριών, πέντε ζούνε με άνδρες στο σπίτι (συζύγους, συντρόφους, αδελφούς) και επτά ζούνε μόνες τους: τρεις είναι παντρεμένες, δύο συζούν με τους συντρόφους τους, μία ζει με τα αδέρφια της, δύο είναι χήρες, δύο είναι χωρισμένες και δύο είναι ανύπαντρες. Έξι γυναίκες είναι μητέρες, εκ των οποίων μόνο δύο ζούνε με τα παιδιά τους στο σπίτι.
- Οι περιοχές κατοικίας είναι οι ακόλουθες: στο κέντρο της Αθήνας ζούνε τέσσερις γυναίκες, δύο στο Κολωνάκι και μία στην Πλατεία Μαβίλη, ενώ στα προάστια ζούνε οκτώ γυναίκες, μία στο Ψυχικό, δύο στο Μοσχάτο, μία στην Καλλιθέα, μία στο Καλαμάκι, δύο στη Νέα Σμύρνη, μία στον Πειραιά, και μία στο Χολαργό.
- Όλες οι κατοικίες είναι διαμερίσματα τριών και άνω δωματίων, ενώ μία μένει σε μονοκατοικία.
- Επτά γυναίκες είναι απόφοιτες πανεπιστημίου, ενώ πέντε είναι απόφοιτες λυκείου.
- Ένδεκα γυναίκες έχουν προσλάβει τις οικιακές εργαζόμενες με βασικό σκοπό τον καθαρισμό και μία με σκοπό τον καθαρισμό και τη φύλαξη παιδιών.
- Οι περισσότερες οικιακές εργαζόμενες έρχονται στο σπίτι

μία φορά την εβδομάδα, μία είναι εσωτερική, δύο έρχονται τρεις φορές την εβδομάδα, και μία έρχεται δύο φορές το μήνα.

- Υπάρχουν σημαντικές διακυμάνσεις στις αμοιβές των «οικιακών εργαζομένων» που δήλωσαν ότι δίνουν οι εργοδότες: μία δίνει 20 Ευρώ για 4 ώρες, μία 25 Ευρώ για 3-3 1/2 ώρες, έξι δίνουν 30 Ευρώ για 5 ώρες, μία 35 Ευρώ για πέντε ώρες, μία 40 Ευρώ για πέντε ώρες, και μία 40 Ευρώ για 3 1/2 ώρες. Στην εσωτερική οικιακή βοηθό η εργοδότρια δίνει 400 Ευρώ το μήνα. Μόνο τρεις εργοδότες πληρώνουν επιπλέον για τα ένσημα.

Ομάδες μεταναστριών

- Στις συζητήσεις συμμετείχαν 36 γυναίκες, εκ των οποίων έξι συμμετείχαν σε δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης διαφορετικής θεματικής.
- Οι ηλικίες ήταν από 24 έως 57 ετών. Συγκεκριμένα στις ακόλουθες κατηγορίες συμμετείχαν: 20-29: πέντε, 30-39: δεκατρείς, 40-49: δέκα, 50-59: τρεις, δεν δήλωσαν ηλικία: πέντε.
- Η πλειοψηφία των γυναικών από την Αλβανία που συμμετείχαν στις ομάδες ήταν παντρεμένες και ζούσαν με τον άνδρα και τα παιδιά τους στην Ελλάδα εκτός από επτά γυναίκες (μία ανύπανδρη, μία συζούσε με το σύντροφό της, μία ήταν παντρεμένη χωρίς παιδιά, μία διαζευγμένη με ένα παιδί, δύο χήρες με δύο ανήλικα, και τρία ενήλικα παιδιά αντίστοιχα). Αντίθετα και οι πέντε γυναίκες από την Ουκρανία ζούσαν στην Ελλάδα μόνες τους: δύο ήταν χήρες, μια ανύπανδρη και δύο είχαν αφήσει τους άνδρες και τα παιδιά τους στην Ουκρανία.

- Οι γυναίκες από την Αλβανία κατοικούσαν σε διαφορετικές περιοχές της Αθήνας: τρεις στο Κουκάκι, δύο στον Βύρωνα, μία στο Παγκράτι, δύο στον Άγιο Αρτέμιο, τρεις στα Κάτω Πατήσια, μία στα Σεπόλια, δύο στον Κόκκινο Μύλο, δύο στον Κολωνό, μία στο Μοσχάτο, μία στην Καλλιθέα, μία στα Σεπόλια και οκτώ στην Κυψέλη. Οι γυναίκες από την Ουκρανία κατοικούσαν: τρεις στην Αχαρνών και δύο στην Κηφισιά και στο Ψυχικό.
- Όλες οι γυναίκες από την Αλβανία κατοικούσαν σε διαμερίσματα με δύο ή τρία δωμάτια, εκτός από μία που έμενε σε δώμα, και μία που έμενε σε μονοκατοικία. Οι γυναίκες από την Ουκρανία κατοικούσαν: τρεις σε ένα διαμέρισμα που νοίκιαζαν από κοινού και οι άλλες δύο εσωτερικές στα σπίτια των εργοδοτριών
- Όσον αφορά στο μορφωτικό επίπεδο των Αλβανίδων: μία ήταν απόφοιτη γυμνασίου, οκτώ απόφοιτες πανεπιστημίου, δύο έκαναν τα πρώτα χρόνια των πανεπιστημιακών σπουδών αλλά δεν τις ολοκλήρωσαν λόγω γάμου και οι υπόλοιπες ήταν απόφοιτες λυκείου. Όσον αφορά στο μορφωτικό επίπεδο των Ουκρανών: τρεις ήταν απόφοιτες πανεπιστημίου και δύο απόφοιτες τεχνικής σχολής.

B. Ομάδες εργαζομένων

Στις συζητήσεις με τις εργοδότριες, οι αναφορές στις μετανάστριες που εργάζονται στα σπίτια τους γίνονταν κατά κανόνα με τη χρήση φράσεων όπως «η γυναίκα που έχουμε στο σπίτι» ή «η κοπέλα που δουλεύει σε εμάς», ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιείται από τις πιο μεγάλες σε ηλικία και η λέξη «παραδουλεύτρα», του όρου «οικιακές βοηθοί» που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος σήμερα. Οι φρά-

σεις αυτές όλες παραπέμπουν στο θηλυκό, άτυπο χαρακτήρα της δουλειάς που από τις εργοδότες δεν αντιμετωπίζεται ως επάγγελμα. Γι' αυτόν το λόγο σε αυτήν την ενότητα χρησιμοποιείται ο όρος «οικιακές βοηθοί», που αυτόματα παραπέμπει στο γεγονός ότι οι περισσότερες εργοδότες θεωρούν τις πρακτικές αυτές γυναικεία υποχρέωση. Παράλληλα, όμως, η χρήση του όρου αυτού ενισχύει τον άτυπο χαρακτήρα της οικιακής εργασίας και τους προσδίδει την ιδιότητα των «αφεντικών» υπευθύνων για τη λήψη των αποφάσεων που αφορούν στον οικιακό χώρο, στον οποίο οι μετανάστριες εισέρχονται μόνο ως συμπληρωματικές και όχι ως ισότιμα μέλη της οικογένειας ή ως εργαζόμενες με συγκεκριμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η γλωσσική αυτή πρακτική δεν γίνεται συνειδητά αν και κυριαρχεί στο λόγο όλων των γυναικών που συμμετείχαν στις συζητήσεις ανεξάρτητα από το αν ήταν ευαισθητοποιημένες σχετικά με τα θέματα των μεταναστών και του κοινωνικού ρατσισμού.

Πρόσληψη

Η πρόσληψη των μεταναστριών έχει γίνει σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις από γνωστές (συγγενείς ή φίλες) που έχουν την ίδια οικιακή βοηθό. Μοναδική εξαίρεση, η «οικιακή βοηθός» της Ιλεάνας από την Ουκρανία που προσλήφθηκε μέσω γραφείου. Έτσι βλέπουμε ότι οι μετανάστριες γίνονται μέλη ενός οικογενειακού ή φιλικού δικτύου. Το θέμα της εθνικότητας παίζει σημαντικό ρόλο στην πρόσληψη. Στην πρώτη ομάδα αρχικά συμφωνούν όλες οι συμμετέχουσες ότι οι Αλβανίδες είναι πολύ καλύτερες στη δουλειά τους από τις «οικιακές βοηθούς» άλλων εθνικοτήτων και κυρίως από τις Ελληνίδες. Η Λένα διηγείται πώς απέλυσε μια Ελληνίδα

επειδή έκανε υπεραστικά τηλεφωνήματα, όπου μιλούσε βλάχικα: «και ήταν τυχαίο το γεγονός ότι ο γιος μου που ήταν τότε μωρό, μου είπε ότι η κυρία τάδε μόλις φεύγεις παίρνει τηλέφωνο και μιλάει μια περιεργη γλώσσα». Η Δάφνη περιγράφει πώς μια Ελληνίδα, όταν ήταν πιο νέα, την έβαζε να κάνει η ίδια τις βαριές δουλειές. Η Κατερίνα αναφέρει ότι μια Ελληνίδα που είχε παλιά καθόταν συνεχώς και ξεκουραζόταν πίνοντας καφέ. Όπως παρατηρεί και η Λένα, όμως, η σχέση με τις Ελληνίδες ήταν πιο περίπλοκη γιατί η απόσταση μεταξύ εργοδότριας και εργαζόμενης δεν είναι αυστηρά οριοθετημένη:

Έβλεπα ότι οι Ελληνίδες μου δημιουργούσαν πολύ περισσότερο άγχος επειδή κάνανε μια κατώτερη δουλειά και επειδή με εξυπηρετούσαν... δηλαδή εκεί εγώ αισθανόμουν πολύ περισσότερο και πολλές φορές πιο άβολα. Δηλαδή κι αυτό είναι σε επίπεδο ανεκδότη, μια φορά είχε ξαπλώσει σε ένα ντιβάνι που είχα και μου έλεγε τα προσωπικά της προβλήματα και αναγκαστικά να της κάνω πλάκα για να σηκωθεί. Δηλαδή τουλάχιστον αυτό που μπαίνει στο σπίτι και στρώνεται στη δουλειά και δεν κάνει εκατό χιλιάδες διαλείμματα ή δεν σου επιβάλουν να ακούσεις τα προσωπικά τους προβλήματα εμένα με κάνει να νοιώθω πολύ πιο άνετα και ότι πραγματικά ξέρουν τι θέλουν. Ξέρουν ότι είναι μετανάστριες, ξέρουν ότι είναι οικιακοί βοηθοί και δεν σου βγάζουν ένα κόμπλεξ σε τελική ανάλυση.

Στη δεύτερη ομάδα αντίθετα με το ξεκίνημα της συζήτησης, η Φώφη λέει:

Επειδή κατάλαβα τι ακριβώς θέλεις σου λέω λοιπόν ότι όταν ήρθαν οι Αλβανίδες στην Ελλάδα, εμείς οι Ελληνίδες όλες τις αγκαλιάσαμε: όλες οι φίλες μου και όλες μεταξύ μας να δούμε τι θα κάνουμε για αυτές τις γυναίκες, οι οποίες

ζούσαν σε κάποιον άλλο κόσμο. Εγώ οριοθετώ τον κόσμο τους στη δεκαετία του 1940 έως 1955, που ήταν η Ελλάδα...με αυτή τη νοοτροπία και αυτές και οι σύζυγοί τους. Όμως αυτές ήταν ύπουλες, όπως είπε και η κυρία (προς την Ιωάννα) και ήθελαν να μας εκμεταλλευτούν.⁸³ Παρόλο που φαίνεται το γεγονός ότι εμείς τις εκμεταλλευτήκαμε λόγω μικρού κόστους εργασίας. Δεν ήταν όμως έτσι τα πράγματα. Όλες οι Αλβανίδες που είχα στο σπίτι μου τα έφτιαξαν...η Α. κάτω που έχει το περίπτερο...με το περιπτερό τον Γ., ξέρεις (προς την Λουίζα). Η άλλη η Μ. με έναν άλλο Έλληνα, δεν τον ξέρεις, η άλλη η αδελφή της με αυτόν που πουλάει τις ντομάτες στη λαϊκή, ο οποίος είχε και τέσσερα παιδιά. Και οι άλλοι δύο είχανε παιδιά και χωρίσανε τις οικογένειες και φτιάχτηκαν αυτές οικονομικώς τέλεια. Αυτές που ξέρω εγώ. Οι Αλβανίδες δεν ήξεραν δουλειές. Όντως είναι δυστυχημένες γυναίκες. Εξήλευν τις Ελληνίδες που φορούσαν, ξέρω κι εγώ, κάτι καλύτερο, είχαν καλύτερα σπίτια. Αυτές από ό,τι έχω καταλάβει είχαν πλίνθινα κάτω. Δεν έχουν μάρμαρο ή τσιμέντο, πλίνθους είχανε. Γι' αυτό και δεν ξέρανε δουλειές. Μετά από την εμπειρία μου με αυτές τις γυναίκες που πήρα κατά τύχη πριν από λίγο

83. Πριν ξεκινήσει η συζήτηση έπιασαν κουβέντα η Ιωάννα, η Φώφη και η Λουίζα. Συμφώνησαν ότι οι Αλβανίδες είναι «διαφορετικές». Η Ιωάννα διηγήθηκε εκεί μια ιστορία που δεν θέλησε να επαναλάβει στη συζήτηση. Στη γειτονιά της, στο Κολωνάκι, ζει μια Αλβανίδα με δύο παιδιά. Το μεγαλύτερο το αγόρι γύριζε από τραπέζι σε τραπέζι, σε καφενεία και επειδή ήταν πολύ χαριτωμένο του έδιναν πάντοτε λεφτά. Η Αλβανίδα μητέρα καθόταν και το κοίταζε από μακριά και δεν δούλευε, αλλά φορούσε πάντοτε ακριβά ρούχα και κοσμήματα. Όταν έπαχνε μια γυναίκα να βοηθάει τη μητέρα της, ήρθε αυτή και η Ιωάννα αμέσως την αναγνώρισε. Δεν της είπε τίποτα αλλά δεν την προσέλαβε. Εκείνη είναι τώρα έγκυος και δεν κάνει τίποτα και ο γιος της μεγάλωσε και δεν είναι παιδί τόσο χαριτωμένος και δεν μαζεύει τόσα λεφτά.

βρήκα Γεωργιανές, οι οποίες είναι καταπληκτικές. Έχουν υψηλό επίπεδο μόρφωσης, προσφέρουν εργασία, και προσφέρουν εργασία με πάθος, όπως είτε και η Λουΐζα.

Ενώ λοιπόν στην πρώτη ομάδα υπάρχει γενική συμφωνία ότι οι Αλβανίδες είναι στους περισσότερους τομείς ιδιαίτερα ικανές ως «οικιακές βοηθοί», στη δεύτερη ομάδα υπάρχουν διαφωνίες. Εδώ επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο αλλά μεγαλύτερη ένταση: είναι ικανές και εργατικές μα δεν διαθέτουν την κουλτούρα άλλων λαών.

Ντόρα: Θα συμφωνήσω μόνο στο ότι ίσως οι Αλβανοί γενικότερα, όχι μόνο οι γυναίκες, ίσως επειδή προέρχονται από μια χώρα η οποία ήταν εντελώς απαίδευτη, δηλαδή δεν έχει ιδιαίτερη ιστορία, δεν έχει θρησκεία...

Λουΐζα: Μπράβο.

Ντόρα: Δεν ξεκίνησαν αυτοί οι άνθρωποι με ένα επίπεδο, όπως, ας πούμε, είναι οι Πολωνοί, οι Γεωργιανοί, οι πρώην Σοβιετικές χώρες, που ίσως έχουν μεγαλύτερη παιδεία σαν άνθρωποι εκ των πραγμάτων και απλώς η φτώχεια τους έχει αναγκάσει να έρθουν. Το έχω δει κι από άλλες γιατί έχω...

Φώφη: Συμφωνούμε.

Ντόρα: ...Με αυτήν την έννοια. Από εκεί και πέρα και εμείς έχουμε ευθύνη, δηλαδή ο κύριος στο περίπτερο ας ήξερε καλύτερα.

Ιωάννα: Μαζί τα κάνουν οι άνθρωποι...

Ντόρα: Μαζί... ακριβώς, δηλαδή θέλω να πω ότι....

Λουΐζα: Δεν του κατοφάνηξε.

Ντόρα: Αυτό λέω... δηλαδή το να... ο ένας ξελογοιάζει τον

άλλο κι ο άλλος θέλει να ξελογιαστεί. Μπορεί να ήταν κάποιος άλλος σε πέντε χρόνια... μια Ελληνίδα...

Ανεξάρτητα από το αν είναι ευχαριστημένες ή όχι με τις Αλβανίδες που δουλεύουν για αυτές, και στις δύο ομάδες οι περισσότερες μιλούν και για «οικιακές βοηθούς» άλλων εθνικοτήτων με ανώτερη κουλτούρα. Η Δάφνη περιγράφει με νοσταλγία έναν Πολωνό ομοφυλόφιλο καθαριστή που είχε στο σπίτι της, ο οποίος «ήξερε να σέβεται τα Περσικά χαλιά, τα παλιά κόκκινα πλακάκια, και τα παλιά μπιμπελό καλύτερα και από την ίδια». Οι υπόλοιπες συμφωνούν ότι η Πολωνική κουλτούρα είναι σαφώς πιο ποιοτική. Στη δεύτερη ομάδα, η συζήτηση στρέφεται επανειλημμένα στην ανώτερη κουλτούρα των Ουκρανών, των Γεωργιανών και των Πολωνών σε σχέση με τις Αλβανίδες. Η Λουίζα παρατηρεί: «Και κάνω τη σύγκριση δυστυχώς γιατί η αδελφή μου που μένει επάνω κι έχει μια Πολωνέζα... η συμπεριφορά της είναι τεράστια, έχει τεράστια διαφορά. Ο τρόπος που μιλάει, που συμπεριφέρεται. Είπε μια μέρα στην αδελφή μου, “Μπορώ να παίξω λίγο πιάνο;”. Κι η αδελφή μου τα έχασε. Και μου λέει εγώ να έχω την κοπέλα και να μου είναι παραδουλεύτρα».

Γενικά και στις δύο συζητήσεις, ο λόγος των εργοδοτριών, ακόμα και όταν δεν είναι ευθέως ρατσιστικός, εστιάζει στις πολιτισμικές διαφορές, βάσει των οποίων χαρτογραφείται η ιεράρχηση των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα. Τα χαρακτηριστικά εκείνα που κάνουν τις Αλβανίδες ιδανικές «οικιακές βοηθούς» είναι ακριβώς χαρακτηριστικά ενός κατώτερου πολιτισμού, γεγονός που επιτρέπει ακόμα και σε εκείνες που δεν νοιώθουν άνετα να είναι αφεντικά να υιοθετούν αυτό το ρόλο χωρίς τύψεις. Η σχέση αυτή ανατρέπεται όταν η γυναίκα που δουλεύει στο σπίτι τους

έχει κάποιου είδους μόρφωση, για παράδειγμα η Μάριαν αναφέρει ότι νοιώθει άσχημα που η κοπέλα που έρχεται στο σπίτι της ήταν κτηνίατρος στην Αλβανία και τώρα είναι αναγκασμένη να καθαρίζει σπίτια.

Οι περιγραφές των «οικιακών βοηθών» από τις εργοδότες

Η εικόνα της Αλβανίδας ή της Ουκρανής «οικιακής βοηθού» συγκροτείται σταδιακά μέσα από αντιφατικά χαρακτηριστικά που επαναλαμβάνονται στις περισσότερες περιγραφές και τα οποία αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στην εθνικότητά τους:

Οι περισσότερες Αλβανίδες «οικιακές βοηθοί» περιγράφονται από τις εργοδότες σαν *υπέροτρα δυνατές, υπέροτρα γρήγορες*. Συχνά τα χαρακτηριστικά αυτά δικαιολογούνται λόγω της έλλειψης χρόνου, «για να τελειώσουν και να πάνε σε άλλα σπίτια να καθαρίσουν». Στα πρώτα λεπτά της συζήτησης η Ζωή λέει: «Η κοπέλα είναι μια πολύ συμπαθητική κοπέλα, η οποία είναι 36 ή 37 χρονών εκεί πέρα. Είναι μια νταρντανογυναίκα μέχρι εκεί πάνω. Με πολύ δύναμη, μπορεί να κάνει το παραμικρό. Είμαι πάρα πολύ ικανοποιημένη». Κι αργότερα γίνεται η ακόλουθη συζήτηση:

Κατερίνα: Η κοπέλα αυτή που έρχεται και οι επόμενες όλες που είναι Αλβανίδες δεν σταματάνε ούτε για νερό. Δηλαδή θυμάμαι την προηγούμενη της έλεγα «σταμάτα να πιεις λίγο νερό». Όταν ήμουνα μπροστά...

Δάφνη: Για να φεύγει να τελειώσει γρήγορα.

Λένα: Ούτε καφέ ούτε τσιγάρο. Τίποτα, τίποτα...

Αυτή η υπέροχη ταχύτητα και δύναμη οδηγούν σε σπασίματα και ζημιές. Η Κατερίνα λέει: «Το κακό της είναι ότι

επειδή είναι πάντα βιαστική και νευρική, έχει τεράστια δύναμη που δεν μπορεί να τη φανταστείς ότι την έχει και κάνει ζημιές». Για τη Δάφνη υπάρχει διαφορά με τις Ελληνίδες που είχε στο παρελθόν: «Οι άλλες, οι παλιές που υπήρχαν παλιά ξέρανε και σε ποιο σημείο θα το ακουμπήσουνε το... Αλλά εκεί ερχόντουσαν με την ησυχία τους. Τα κάνανε. Ενώ τώρα όταν είναι σε τέτοια ταχύτητα». Κι η Ζωή προσθέτει γελώντας: «Και η δική μου όταν έρχεται δεν αφήνει μπιμπελό για μπιμπελό. Όλα τα έχει σπάσει».

Αντίθετα οι δύο Ουκρανές «οικιακές βοηθοί» παρόλο που δουλεύουν σκληρά δεν παρουσιάζονται ως υπέρμετρα γρήγορες και δυνατές, γεγονός που μπορεί να είναι και αρνητικό. Η Ιλεάνα λέει χαρακτηριστικά για την Ουκρανή «οικιακή βοηθό» που τα κάνει όλα πολύ αργά: «Η στατική εικόνα της δηλαδή μου τη δίνει».

Επιπλέον και στις δύο ομάδες υπήρχε απόλυτη συμφωνία ότι οι «οικιακές βοηθοί» τόσο από την Ουκρανία όσο και από την Αλβανία είναι *τίμιες* σε βαθμό που υπάρχει απόλυτη εμπιστοσύνη.

Λένα: Και θέλω να πω ότι από αυτές τις κοπέλες δεν έχω παράπονο, δεν έχω παρατηρήσει ποτέ το παραμικρό. Ακόμα κι ένα σεντς που αφήνω τώρα, ξέρω 'γω κάπου στην ουσία που μου πέφτει από την τσέπη, το βρίσκω εκεί. Που αυτό σημαίνει και σεβασμό.

Δάφνη: Πρώτον φοβούνται οι άνθρωποι τόσο πολύ που δεν...

Λένα: Η αλήθεια είναι ότι όταν, ξέρω 'γω, λέω στην Κ., που έχω τώρα, «Κ., μήπως είδες τα γυαλιά μου; Τα γυαλιά τώρα είναι τελείως άχρηστα για έναν άλλο άνθρωπο», ειδικά στην αρχή μου έλεγε «Εγώ Αλβανό, όχι κλέφτη». Δηλαδή είχε ένα φόβο μήπως την κατηγορήσω εκείνη.

Τόσο η Ζωή, όσο κι η Μόνικα αναφέρουν ότι όταν λείπουν τους αφήνουν τα κλειδιά για να φροντίζουν το σπίτι. Ενδιαφέρον έχει ότι ακόμα κι η Φώφη που είναι ιδιαίτερα αρνητική ως προς τις Αλβανίδες λέει: «Και το δικό μου το κλειδί το έχει. Κι οι προηγούμενες το είχαν. Δεν φοβήθηκα μην με κλέψει ποτέ. Δεν είχα αυτή τη σχέση του φόβου μαζί τους. Απλώς στη διαδρομή έμαθα ορισμένα πράγματα από αυτές... αυτά». Η μοναδική που δείχνει κάποια επιφυλακτικότητα ως προς το θέμα της ασφάλειας είναι η Λουϊζα που ζει μόνη της. Τόσο η Λουϊζα, όσο και η Φώφη, όμως, δεν θεωρούν ότι έχουν επηρεαστεί από τα Μ.Μ.Ε. και μάλιστα συμφωνούν με τις υπόλοιπες της δεύτερης ομάδας ότι πολλές φορές η αντιμετώπιση των Αλβανών ως εγκληματιών είναι απαράδεκτη.

Τέλος και στις δύο ομάδες, οι «οικιακές βοηθοί» περιγράφονται ως γυναίκες *καταπιεσμένες* από τις παραδόσεις και τις δομές των κοινωνιών από τις οποίες προέρχονται. Η καταπίεση των Αλβανίδων από τους Αλβανούς άνδρες που τους περιβάλλουν, είναι ένα στοιχείο που επαναλαμβάνεται στις διηγήσεις των εργοδοτριών. Η Ζωή αναφέρει ότι «έχει ένα σύζυγο κάπως προβληματικό, δηλαδή πίνει και τα περισσότερα χρήματα τα ξοδεύει για τον εαυτό του». Σύμφωνα με τη Δάφνη: «Ο άνδρας της τον οποίο τον έπαιρνα για να τον βοηθήσω κι αυτόν ως μάστορα στο σπίτι. Να, ενώ είναι άξιος δεν είναι πολύ εργατικός. Και λίγο κάνει τον Αλέν Ντελόν. Ξέρω 'γω να καθίσει στο καφενείο με το καλό. Δουλεύει τώρα...Είναι λιγάκι με τους δικούς μας Ηπειρώτες που ήταν η γυναίκα να δουλεύει». Όπως διαπιστώνει η Λένα: «Δεν ξέρω ακούστηκε εδώ πέρα, ξέρω 'γω, ότι στον άνδρα τους, άλλου δεν του αρέσει να δουλεύει, άλλος δεν δουλεύει, άλλος πίνει κ.λπ. Ο άνδρας της δικιάς μου τη δέρνει

και δεν εργάζεται κιόλας. Κι έχει βέβαια και απαιτήσεις πολλές. Από την άλλη μεριά, όμως, έχω δει ότι αυτή η οικογένεια, επειδή έχω γνωρίσει κι άλλα μέλη, αυτό που έχω καταλάβει για την Αλβανική οικογένεια είναι ότι έχουν κάποιες αρχές, μα θυμίζουνε την παλιά ελληνική οικογένεια».

Στη δεύτερη ομάδα, η Φώφη περιγράφει την εικόνα που έχει για τους Αλβανούς άνδρες. Ο φαλοκρατισμός τους προβάλλεται στην αρνητική εικόνα που έχουν για τις Ελληνίδες. «Και...το μόνο που έχουν στο μυαλό τους είναι να πηδήξουν Ελληνίδα και να φύγουνε στην Αλβανία...Στο λέω έτσι... Όλοι μου λένε ότι οι Ελληνίδες είναι πουτάνες. Η πρώτη λέξη που θα μου πούνε. Αυτή είναι. Τελείωσε. Κι αρχίζουμε μετά μια συζήτηση η οποία καταλήγει σε αδιέξοδο». Η Λουίζα, αντίθετα, που γενικά είναι ιδιαίτερα επιφυλακτική με τους Αλβανούς και εκδηλώνει την εντονότερη ανασφάλεια, δίνει μια θετική περιγραφή των Αλβανών ανδρών από τη γειτονία της. «Έχω γνωρίσει ένα πατέρα με δύο παιδιά που ήρθαν, όπως είπατε, σαν οικογένεια. Έμεινε η μητέρα με την αδελφή του στην Αλβανία. Τους είχα πάρει κι εγώ στο σπίτι μου για δουλειές. Βαψίματα κ.λπ. Αυτούς λοιπόν τους έκλεψαν οι ίδιοι οι Αλβανοί. Και τους είπαμε γιατί δεν πας στην αστυνομία να το καταγγείλεις; Λέει «Μα, που να πάω; Φοβάμαι. Ξέρω ποιοι είναι αλλά φοβάμαι». Δηλαδή κάπου υπάρχουν και Αλβανοί καλοί». Η θετική αυτή εικόνα του οικογενειάρχη αναιρείται με την εμφάνιση των ομοεθνών εγκληματιών που τον κλέβουν.

Τόσο οι Αλβανίδες, όσο και οι «καλοί» Αλβανοί άνδρες εμπλέκονται άθελά τους στον ίδιο κύκλο της εγκληματικότητας. Η Λουίζα λέει: «Ίσως και οι άνδρες να επηρεάζουν τις γυναίκες τους. Να επηρεάζουν τις γυναίκες τους. Το βράδυ που συζητάνε, αυτό βασικά λένε. Τις επηρεάζουν οι

άνδρες τους στη συμπεριφορά τους». Μια παρόμοια ιστορία περιγράφει κι η Ιωάννα για τις Ουκρανές: «Δηλαδή υπήρχε και σπείρα που σταμάτησε με ένα αυτοκίνητο, της είπε: “σταμάτα να σου πουλήσουμε κάτι. Θα σου το φέρουμε μετά από το σπίτι. Θα σου φέρουμε τα χρήματα”. Δεν ήρθαν ποτέ το βράδυ σπίτι. Προσπαθούν να κινητοποιήσουν και να συγκινήσουν συμπατριώτες τους και τους παίρνουν τα χρήματα». Αλλά και σε οικογενειακό επίπεδο, οι Ουκρανές που δεν ζουν με τους άνδρες τους στην Ελλάδα, πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης, κυρίως οικονομικής μορφής. «Έχει έναν άνδρα που δεν κάνει σχεδόν τίποτα. Έναν αδελφό που συνέχεια ζητάει δανεικά. Ένα παιδάκι που πάει σχολείο. Δηλαδή με αγωνία προσπαθεί να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα όχι για να αγοράζει ρούχα ας πούμε αλλά για να βοηθάει τους δικούς της. Οι δικοί της είναι μονίμως θυμωμένοι γιατί έχουν εισπράξει την προσπάθειά της να κάνει κάτι σαν εγκατάλειψη. Έχει πολλά προβλήματα με την οικογένειά της. Δεν καταλαβαίνει κανείς τους λόγους για τους οποίους είναι εδώ».

Τα αντιφατικά αυτά χαρακτηριστικά έρχονται διαρκώς να επαναπροσδιορίσουν με διαφορετικές σε κάθε περίπτωση αιτιολογήσεις το όριο που διαχωρίζει εργοδότρια/οικιακή βοηθό, Ελληνίδα/αλλοδαπή, πολίτη/μετανάστη. Η υπέρμετρη δύναμη και ταχύτητα κάνει τις γυναίκες αυτές ιδανικές εργαζόμενες, αλλά τονίζει και την πολιτιστική απόσταση που τις χωρίζει από τις Ελληνίδες, που δεν μπορούν να γίνουν «μηχανάκια», όπως αναφέρει η Δάφνη. Η τυφλή εμπιστοσύνη που τους έχουν, ακόμα και όσες δηλώνουν ρατσίστριες, αντιπαρατίθεται στο φόβο του Αλβανού άνδρα που μπορεί να κρύβεται πίσω από κάθε Αλβανή γυναίκα. Ακόμα και στην περίπτωση της πολύ στενής σχέσης που έχει

αναπτυχθεί μεταξύ της Ιωάννας και της Ουκρανής «οικιακής βοηθού» της, η ύπαρξη των ανδρών (γιου, συζύγου, αδελφού) προκαλούν αποξένωση και οριοθετούν την απόσταση μεταξύ των δύο γυναικών με βάση την πολιτισμική διαφοροετικότητα.

Σχέσεις φύλου στο χώρο της οικιακής εργασίας

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης στην πρώτη ομάδα, το θέμα των σχέσεων με τους Έλληνες άνδρες (συζύγους, γιους, αδελφούς, πατέρες) δεν κυριαρχεί στη συζήτηση: οι άνδρες μπορεί να είναι ευγενικοί, να αστειεύονται με τις κοπέλες, αλλά δεν ασχολούνται με τις δουλειές του σπιτιού και άρα ούτε και με τις «οικιακές βοηθούς». Για κάποιες από τις μεγαλύτερες γυναίκες οι δουλειές του σπιτιού είναι μια αυστηρά γυναικεία αρμοδιότητα, ακόμα και όταν εργάζονται ή εργάζονταν στο παρελθόν. Η Ζωή που είναι συνταξιούχος διηγείται πως ήταν η ζωή της πριν να έρθει η οικιακή βοηθός:

Εκείνο τον καιρό δούλευα πρωί και απόγευμα 9-13.30 και μετά 5.00-8.00. Η μητέρα μου ήταν πολύ μεγάλη, όχι σαν εμένα που έκανα παιδί πολύ νέα, η μάνα μου ήταν μεγάλη και δεν μπορούσε πλέον και χρειαζότανε βοήθεια κι εκείνη. Κι ήταν και λίγο φιλάσθενη κι αυτά. Λοιπόν ερχόμενη από τη δουλειά έπρεπε να κάνω όλη τη δουλειά μου να φύγω με την ψυχή στο στόμα να πάω στο γραφείο, να γυρίσω από το γραφείο να μαγειρέψω για την επομένη κι έπρεπε και το Σαββατοκύριακο να κάνω όλη τη φασίνα.

Για τις μικρότερες κοπέλες, αντίθετα, αλλά και για κάποιες μεγαλύτερες, οι δουλειές του σπιτιού δεν είναι κάτι με το οποίο έχουν ασχοληθεί συστηματικά στο παρελθόν. Η Δάφ-

νη για παράδειγμα που είναι 67, χημικός και συνδικαλίστρια, δηλώνει: «Οι δουλειές οι λεγόμενες γυναικείες, είναι για μένα τελείως αγγαρεία και βρίζω όσο τις κάνω το αντρικό γένος, εεε το αντρικό φύλο (γέλια). Και, πως το λένε, ενώ μου αρέσει να κάνω τον κηπουρό, τον ξυλουργό και τέτοια. Οπότε ο άνθρωπος που θα έρθει να με βοηθήσει έχει πολλές δουλειές». Και αργότερα προσθέτει γελώντας: «Ο άνδρας μου με φωνάζει Αλβανό». Το ό,τι δεν είναι καλές νοικοκυρές δεν το βιώνουν ως πρόβλημα γιατί για πολλές από αυτές η παρουσία «οικιακής βοηθού» είναι δεδομένη, συχνά από την παιδική ηλικία. Άρα δεν τίθεται ζήτημα συμμετοχής των ανδρών στον καταμερισμό της εργασίας εντός του σπιτιού: το ζήτημα είναι η οικονομική δυνατότητα της οικογένειας να πληρώνει τη «βοηθό».

Οι Έλληνες άνδρες, άρα, δεν εμπλέκονται σε αυτήν τη διαδικασία, ούτε καν ως υπεύθυνοι για την πληρωμή. Αντίθετα είναι κατά κανόνα απόντες. Χαρακτηριστικά η Ιλεάνα που ζει με τα νεαρά αδέρφια της, λέει: «βαριούνται πάρα πολύ και με το που έρχεται κλείνονται στα δωμάτιά τους. Και μετά όταν τους λέει τίποτα δεν την καταλαβαίνουν πολύ καλά και βαριούνται γενικώς. Αυτό. Δεν ασχολούνται». Η Νίκη μιλάει με τον ίδιο τρόπο για τους δύο γιους της: «Τα δικά μου παιδιά όταν έρθει η κοπέλα φεύγουν, εξαφανίζονται. Λέει: “δεν θέλουμε γυναίκα”». Η Μάριαν κι η Δάφνη αντίστοιχα εξηγούν την απουσία αυτή επειδή οι σύζυγοί τους λείπουν στη δουλειά τις ώρες που είναι στο σπίτι οι κοπέλες. Μερικές μόνο αναφέρουν την ενόχληση κάποιων ανδρών που χάνουν τα πράγματά τους αφού τα τακτοποιήσει η «οικιακή βοηθός». Για παράδειγμα η Δάφνη αναφέρει αστεειυόμενη ότι ο άνδρας της καταλαβαίνει ότι ήρθε η «οικιακή βοηθός» από τις χαμένες παντόφλες.

Εκείνο, όμως, που αναφέρεται συχνά από διαφορετικά μέλη και των δύο ομάδων είναι η περιποιητική στάση των Αλβανίδων «οικιακών βοηθών» απέναντι στους Έλληνες άνδρες. Εκείνοι αντίθετα μοιάζουν να τις περιφρονούν. Η Ντόρα στη δεύτερη συζήτηση λέει για το σύντροφο της:

Βασικά δεν τον ενδιαφέρει αυτό το κομμάτι που έχει να κάνει με το θέμα καθαρίζετε το σπίτι μια φορά την εβδομάδα. Γι' αυτό κι εγώ προσπαθώ να μην είναι εκεί όταν είναι... γιατί δεν απομονώνεται και το σπίτι έτσι εύκολα. Βέβαια όταν τύχει είναι απλώς τυπικός. Γενικά νομίζω ότι είναι λίγο αντιδραστικός με τους ξένους ίσως με τη δουλειά, δεν ξέρω τι να πω. Είναι γιατρός και έχει πολλούς ξένους στο νοσοκομείο. Γενικώς δεν θέλει να μπλέκει. Δεν θέλει να ξέρει τίποτα.

Στα μάτια κάποιων Ελληνίδων, οι Αλβανίδες ειδικά απαντούν στην αδιαφορία και στην απουσία των Ελλήνων ανδρών με υπερβολική φροντίδα, γεγονός που δηλώνει τη διαφορετική κουλτούρα στην οποία έχουν μεγαλώσει. Χαρακτηριστικά η Λένα από την πρώτη ομάδα διηγείται: «Εμένα ο πρώην άνδρας μου δεν είχε καμία ιδιαίτερη σχέση μαζί της, δηλαδή έτσι αυτό. Ήταν προς αδιάφορη η σχέση. Απλώς η κοπέλα αυτή είχε μια ιδιαίτερη στάση περιποίησης στο χώρο που ήτανε. Δηλαδή το δωμάτιο του γιου μου, το έκανε πρώτο από οτιδήποτε άλλο κι όσο ακατάστατο να ήταν κι όσο βρώμικο έλεγε: “Δεν πειράζει. Είναι αγόρι”. Και πάλι ας πούμε στο χώρο το δικό μας, στην κρεβατοκάμαρα, φρόντιζε ώστε ο άνδρας του σπιτιού όταν έρθει να είναι όλα βολικά, να ξεκουραστεί κ.λπ.». Ενώ στην περίπτωση της Λένας αυτό ερμηνεύεται ως ένα κατάλοιπο της φαλλοκρατικής Αλβανικής κουλτούρας που απαιτεί από τη γυναίκα

κα να «υπηρετεί τον άνδρα» ακόμα και όταν αυτός είναι άνεργος, στη δεύτερη ομάδα αυτή η συμπεριφορά ερμηνεύεται από τη Φώφη ως μια ερωτική επιθυμία απέναντι στους Έλληνες άνδρες. Ενώ λοιπόν νοιώθει απόλυτη εμπιστοσύνη θεωρεί «ότι ψάχνονται...ψάχνονται να κάνουν αυτό το πράγμα. Να ντυθούνε, να φτιαχτούνε».

Φώφη: Κοίταξε να δεις. Οι Αλβανίδες μπορώ να σου πω ότι είναι άνθρωποι... Στον άνδρα μου τον οποίο μπορώ να σου πω ότι θεωρούσαν πολύ πιο κύριο από εμένα διότι είναι πιο καλά ντυμένος, πολύ πιο αυτός... Του σιδέρωναν τα πουκάμισα, τα ρούχα του και βλέπανε, ας πούμε, ξέρω 'γω τα σώβρακα επώνυμα και σου λέει άρα αυτός φοράει τα επώνυμα κ.λπ. Τον είχαν μη στάξει και μη βρέξει. Η Κ. θυμάμαι μέχρι που δεν έφευγε από το σπίτι. Περιμένε να έρθει ο Κ. Και να του κάνει και γλύκες. Και γλύκες στο επαναλαμβάνω αυτό και να το σημειώσεις...

Ελένη: Και από την πλευρά του Κ. ποια ήταν η αντίδραση;

Φώφη: Καλά δεν το συζητώ. Περί φτυσίματος. Ο Κ. είναι...

Λουίζα: Τολμούσε να κάνει τίποτα;

Φώφη: Όχι δεν ξέρω αν τολμούσε. Είναι στο μυαλό του, μέσα έχει μια αυτή...ότι το πέος του δεν μπορεί να το βάλει σε Αλβανικό αιδούιο.

Το θέμα προκύπτει και σε σχέση με τη λεκτική πίεση που ασκούν οι Αλβανίδες «οικιακές βοηθοί» στις πιο νέες Ελληνίδες στα θέματα των σχέσεων του φύλου. Στη δεύτερη συζήτηση η Ντόρα, που συζητά με το σύντροφό της, λέει ότι η Αλβανή «οικιακή βοηθός» της την πιέζει, ρωτώντας την διαρκώς πότε θα παντρευτεί. Η Μόνικα παρατηρεί ότι την ενοχλεί όταν παρεμβαίνει στην προσωπική ζωή της. Παλιά

συνεχώς τη ρωτούσε πότε θα έρθει να συγκατοικήσουν και τώρα γιατί δεν κάνει τις δουλειές που πρέπει. «Η αλήθεια είναι ότι τη βρίσκω κι εγώ κάποιες φορές παρεμβατική στη ζωή μου. Δηλαδή με ρωτάει “Και πότε θα έρθει ο Μιχάλης εδώ; Και πότε θα έρθει; Και πότε θα έρθει”; Κι αυτό λιγάκι με ενοχλούσε... μερικές φορές. Αλλά ποτέ δεν μου έχει κάνει...τρία χρόνια τώρα ποτέ δεν έχει πάρει, δεν έχει κάνει αύξηση στον εαυτό της».

Είναι χαρακτηριστικό ότι η «περιποιητική» ή δουλοπρεπής στάση απέναντι στους Έλληνες άνδρες στην οποία αναφέρονται ορισμένες εργοδότες δεν είναι εμφανής στις συζητήσεις των Αλβανίδων και των Ουκρανών μεταναστριών. Αντίθετα όλες τονίζουν ότι οι επαφές τους με τους εργοδότες τους είναι ελάχιστες. Ακόμα κι όσες εργάζονται σε γραφεία τονίζουν πόσο αγενείς είναι μαζί τους. Η Μαρίνα, που διηγείται ότι μια φορά ένας Γερμανός πελάτης είχε έρθει στο γραφείο όπου εργάζεται και όταν εκείνη πήγε να βγει από ευγένεια την περίμενε να περάσει πρώτη. Αυτό δεν της είχε συμβεί με κανέναν Έλληνα στο παρελθόν.

Υποχρεώσεις «οικιακών βοηθών»

Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη συζήτηση, ως προς το θέμα του καταμερισμού εργασίας μεταξύ εργοδοτριών και «οικιακών βοηθών» προκύπτουν ποικίλες απαντήσεις που σκιαγραφούν διαφορετικούς χωροχρόνους για κάθε σπίτι. Συχνά η «οικιακή βοηθός» αποκτά ανώτερη γνώση και εξοικείωση με το χώρο. Όπως λέει η Μόνικα, «Ξέρει καλύτερα από εμένα να τα κάνει, πρέπει να σου πω. Το τι χρειάζεται το σπίτι το βλέπει καλύτερα». Αν και είναι συνήθως εκείνες που είναι υπεύθυνες για τις «βαριές δουλειές», δεν

υπάρχει περιορισμός στις εργασίες τις οποίες τους ζητούν να κάνουν. Έτσι οι περισσότερες εργοδότες ζητούν από τις «βοηθούς» τους να κάνουν δουλειές ανάλογα με τις ανάγκες του σπιτιού και της οικογένειας. Οι εργαζόμενες δεν έχουν την ίδια δυνατότητα να διαλέξουν τις δουλειές ανάλογα με τις δυνάμεις και τη διάθεσή τους. Ενώ, όμως, οι υποχρεώσεις των «οικιακών βοηθών» δεν είναι αυστηρά οριοθετημένες, η κάθε μία από τις εργοδότες, διατηρεί μια «αγαπημένη» πρακτική που αναλαμβάνει πάντοτε η ίδια. Για τη Ζωή είναι οι βεράντες κι οι γλάστρες. Για τη Μάριαν η αλλαγή των σεντονιών στο κρεβάτι. Για την Κατερίνα, το σιδέρωμα. Για τη Δάφνη, ο κήπος. Για τη Λένα, η κουζίνα. Οι ασυμμετρίες στη σχέση μεταξύ εργοδοτριών και εργαζομένων διαγράφονται μέσα από αυτές τις καθημερινές στρατηγικές.

Υπάρχουν, όμως, και δύο τομείς στους οποίους είναι σχεδόν απαγορευτική η συμμετοχή των «οικιακών βοηθών»: το μαγείρεμα και τα ψώνια. Με εξαίρεση την Ιωάννα, όλες οι υπόλοιπες εργοδότες δεν θέλουν οι εργαζόμενες να τους μαγειρεύουν. Το *μαγείρεμα* για τις Ελληνίδες αποκτά μια διάσταση κοινωνικής ταυτότητας πολύ μεγαλύτερης σημασίας από το καθάρισμα και τη νοικοκυροσύνη. Για τις περισσότερες (και ειδικά για τις πιο νέες) το να αποδέχονται την κατωτερότητά τους ως προς την ικανότητα του να καθαρίζουν το σπίτι δεν αποτελεί πρόβλημα ίσα-ίσα που μπορεί να δηλώνει και πολιτιστική ανωτερότητα, ένα δείγμα προόδου, και έμφυλης χειραφέτησης.⁸⁴ Η Ντόρα παρατηρεί:

---

84. Κι αυτό αντιστρέφεται όταν συγκρίνουν την ελληνική παράδοση για καθαριότητα με τις βορειοευρωπαϊκές πρακτικές, για παράδειγμα

«Κοιτάξτε είναι και η κακομαθησιά πως έχουμε μάθει. Εγώ δύσκολα θα κάτσω να κάνω τα τζάμια και όταν κάθομαι σπίτι μου ας πούμε. Πόσο παραπάνω λόγω του φόρτου. Ούτε θυμάμαι τη μαμά μου. Ούτε η μαμά μου δηλαδή δεν τα έκανε. Δεν υπάρχει απαίτηση να τα κάνω νομίζω γιατί δεν τα έκανε η μαμά μου. Και είμαστε τρεις αδελφές, έτσι; Είναι δεδομένο ότι θα υπάρχει ένας άνθρωπος να σου κάνει τις δουλειές. Εντάξει δεν σου λέω τώρα να μαγειρέψει».

Το μαγείρεμα, όμως, αποτελεί μια δραστηριότητα που δεν μπορούν εύκολα να παραχωρήσουν σε μια ξένη. Η Φώφη λέει: «Λοιπόν, το μόνο πράγμα που δεν θέλω να μου κάνουν οι Αλβανίδες είναι να μου μαγειρεύουν διότι δεν ξέρουν καθόλου από μαγειρική και έχουν πολύ βαριά μαγειρική. Ειδάλλως όλο το υπόλοιπο σπίτι είναι στη διάθεσή τους. Ούτε κρυφά μέρη, ούτε φανερά». Η θηλυκή ταυτότητα της Ελληνίδας επιβεβαιώνεται μέσα από την πρακτική αυτή. Όταν η Μόνικα στη δεύτερη συζήτηση αναφέρει ότι ο σύντροφός της το μόνο που της έχει ζητήσει να κάνει είναι να μαγειρεύει, η Φώφη παρατηρεί: «Αυτό θα είναι πάρα πολύ καλό και για εσένα και για την υγεία σου και για την υγεία του συζύγου σου. Το καλό φαγητό στο τραπέζι μαγειρεμένο από εσένα είναι για την υγεία του άνδρα σου... Γιατί εσύ είσαι που θα την πληρώσεις μετά».

Στο ίδιο πλαίσιο το φαγητό προσφέρεται ως ένα κομμάτι της αμοιβής ή ακόμα και σαν ένα πολιτιστικό δώρο. Όλες έχουν ανοιχτό το ψυγείο τους προκειμένου να μπορούν να πάρουν ότι θέλουν οι «οικιακές βοηθεί» κι οι περισσότερες

εμείς καθαρίζουμε τα πατζούρια ενώ οι Γάλλοι και οι Άγγλοι είναι βρομιάρηδες. Τις Αλβανίδες, όμως, τις θεωρούν πολύ πιο ικανές στον τομέα αυτό.

προσφέρουν φαγητό και καφέ. Επίσης υπάρχει συχνά και μια ανησυχία για όσες «οικιακές βοηθούς» δεν τρώνε λόγω βιασύνης. Η Λένα και η Ζωή που είναι καλές μαγειρισσες συζητάνε:

Λένα: Για το θέμα του φαγητού, εγώ έχω καταλάβει ότι το υπολογίζουν οικονομικά δηλαδή. Και μια φορά εγώ της είπα ότι επειδή είχα κάτι μαστόρους για να φεύγανε τρεις η ώρα οπότε έπρεπε να κάτσει τουλάχιστον μέχρι τις τέσσερις. Και δεν είχαμε κανονίσει κάποια έξτρα αμοιβή. Και κατάλαβα ότι σπίτι της υπήρχε πρόβλημα γιατί δεν θα προλάβαινε να μαγειρέψει. Και έδωσα και για τα παιδιά φαγητό. Δηλαδή έχω καταλάβει ότι το υπολογίζει.

Ζωή: Εμένα δεν το υπολογίζει από απόψεως οικονομικής. Όχι. Γιατί ήθελα να την ευχαριστώ και της αρέσει πάρα πολύ, της αρέσει η μαγειρική μου. Της αρέσουν πάρα πολύ τα μπιφτέκια που κάνω με το πιλάφι το αράπικο που είναι ωραίο και εκείνο κι αυτά. Λοιπόν, μου λέει «κάθε Κυριακή αυτό να φτιάχνεις». Αλλά μια δυο φορές της έκανα και μαπαρμπούνια τηγανητά και της άρεσαν πάρα πολύ. Και μια μέρα μου λέει πρέπει να φύγω νωρίς. Λοιπόν της λέω «Τώρα τι θα γίνει;». Λοιπόν, της λέω «Θα το πάρεις μαζί σου». «Α» μου λέει «Θα μου τα φάνε τα παιδιά». «Καλά» της λέω «Θα σου δώσω και για τα παιδιά». Της έδωσα κι άλλα μαπαρμπούνια άψητα. Τα δικά της τα είχα τηγανισμένα έτομα, αλλά αυτά τα έκανε στο σπίτι. Θέλω να σας πω δεν θέλει να τα τρώει στο σπίτι γιατί εκεί της τα τρώνε τα άλλα.

Με τον ίδιο τρόπο τα *ψώνια* αποτελούν μια καθορισμένη πολιτιστική πρακτική την οποία δεν εμπιστεύονται κατά κανόνα «σε γυναίκες από άλλες κουλτούρες» παρά μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις, όπως σε αρρώστιες. Μόνο η Ιωάννα

περιγράφει πώς: «Της αρέσει πάρα πολύ να πηγαίνει σε σουπερ μάρκετ, μετά το σουπερ μάρκετ πηγαίνει και σε άλλα καταστήματα και χαζεύει». Η άγνοια για τα καταναλωτικά αγαθά, τις διαφορές και τις χρήσεις τους θεωρείται δεδομένη και παρουσιάζεται με τρόπο ανεκδοτολογικό. Η Λένα λέει: «Μια φορά την έστειλα να πάρει σόδα κι εγώ εννοούσα σκόνη, όχι υγρό και μου έφερε το αντίθετο» (γέλιο). Η Κατερίνα λίγο αργότερα θυμάται: «Και της λέω, “το πάπλωμα πια δεν νομίζω. Έχει πιάσει ζέστη”. Της λέω “Νομίζω ότι κάπου έχω κάτι που βάζω από πάνω πιο ελαφρύ για κουβερτούλα” και... γυρίζω και μου είχε στρώσει το τραπεζομάντιλο (γέλια). Το βρήκε και της φάνηκε... Ήταν ένα λινό τραπεζομάντιλο με κρόσσια κιάλας και κάπως της φάνηκε πραγματικά ότι είναι η κουβερτούλα μου η καλοκαιρινή (γέλια)». Σε ορισμένες περιπτώσεις η άγνοια αυτή ερμηνεύεται ως θετικός παράγοντας για την απόδοση της κοπέλας στον καθαρισμό του σπιτιού. Επειδή δεν γνωρίζει, μπορεί να γίνει πιο εφευρετική και λιγότερο απαιτητική. Συχνά γίνεται συζήτηση μεταξύ εργοδοτριών και εργαζομένων για τα απορρυπαντικά, ποια είναι καλύτερα ποια είναι φθηνότερα. Η Λένα παρατηρεί ότι «είναι πολύ πιο ευέλικτη σε σχέση με εμένα. Δηλαδή εγώ είχα ένα απορρυπαντικό που πλένουν στο χέρι, που είναι πιο καλό για τα χέρια και δεν είχα παρατηρήσει ότι είχε τελειώσει εδώ και μήνες και της έδωσα μια φορά ένα ρούχο να μου πλύνει στο χέρι και είδα ότι δεν έχει και κατάλαβα ότι κι αυτό να μην έχει θα βάλει το άλλο. Και δεν θα λυπηθεί τα χέρια της, ξέρω 'γω ή στα πιάτα ή οπουδήποτε, στα τζάμια θα βάλει εφημερίδες, δηλαδή σε σχέση με εμάς νομίζω είναι πολύ πιο ευέλικτες».

Αλλά η ίδια αυτή άγνοια μπορεί να οδηγήσει και σε έλλειψη εκτίμησης για ορισμένα σημαντικά αντικείμενα που

έχουν ιδιαίτερη αξία για τις εργοδότες. Αυτό συμβαίνει κυρίως με τα παλιά έπιπλα και αντικείμενα που ειδικά οι Αλβανίδες δεν φαίνονται να εκτιμούν. Η έλλειψη κοινών αξιών μπορεί να εκνευρίζει και τις ίδιες τις «οικιακές βοηθούς» γιατί δεν αντιλαμβάνονται τη σημασία ορισμένων υποχρεώσεων που έχουν μέσα στο σπίτι. Σύμφωνα με τη Λένα, «όλες αυτές οι δουλειές που κάνει στο σπίτι μου πρέπει να της φαίνονται λίγο παράλογες. Ξέρω 'γω ότι έχω κάποια πράγματα στο σπίτι που τα θεωρώ κάπως πολύτιμα σουβενίρ κι αυτά που δεν θέλω να σπάσουνε, δηλαδή νομίζω ότι η ίδια έχει στο μυαλό της ένα τελείως άλλο σύστημα αξιών, νομίζω ότι αυτή αν είχε τη δική μου οικονομική κατάσταση, ξέρω κι εγώ, θα είχε περισσότερα ρούχα ή αυτοκίνητο ή ξέρω 'γω, μια τηλεόραση στο κάθε δωμάτιο. Πιστεύω το ότι μπαίνει σε ένα χώρο που βλέπει μια άλλη κλίμακα και πρέπει να την εκνευρίζει».⁸⁵

Αμοιβή – Τερματισμός εργασίας

Σύμφωνα με όσα είπαν οι εργοδότες, υπάρχουν ελαφρές διακυμάνσεις στις αμοιβές που δίνουν στις «βοηθούς» τους. Η πιο συνηθισμένη αμοιβή είναι 30 Ευρώ για 5 ώρες. Αλλά υπάρχουν και παραδείγματα όπως της Λένας που δίνει 40 Ευρώ για 3-3 1/2 ώρες και της Ιωάννας που ενώ είναι εσω-

---

85. Μήνες μετά την πρώτη ομάδα εστιασμένης συζήτησης, η Λένα με πήρε τηλέφωνο να μου πει ότι η «οικιακή βοηθός» της ήρθε χαρούμενη και της δήλωσε: «Επιτέλους έγινα σαν κι εσένα» «Έμαθα από εσένα που δεν φροντίζεις καθόλου τον εαυτό σου, δεν φοράς ωραία ρούχα και δεν ξοδεύεις σε καινούργια πράγματα και έκανα οικονομία ώσπου αγόρασα σπίτι με δάνειο».

τερική και πηγαίνει και καθαρίζει άλλα σπίτια τα απογεύματα την πληρώνει 600 Ευρώ το μήνα. Πολλές δίνουν δώρο για τα Χριστούγεννα και το Πάσχα (το μισό του μισθού) αλλά ελάχιστες αμειβουν τις «οικιακές βοηθούς» για την περίοδο των διακοπών που λείπουν. Όλες οι εργοδότες δίνουν ιδιαίτερη σημασία στα δώρα που χαρίζουν, τα οποία όμως δεν είναι κατά κανόνα καινούργια, αλλά ρούχα ή αντικείμενα που δεν χρειάζονται πια οι ίδιες. Ορισμένες παρέχουν και διατροφή αλλά συχνά οι ίδιες οι κοπέλες την αρνούνται. Μόνο δύο από τις δώδεκα εργοδότες πληρώνουν ένσημα.

Όλες οι εργοδότες αναφέρουν ότι η πρακτική που ακολουθούν οι κοπέλες είναι να μη ζητάνε αύξηση, αλλά σιγά-σιγά να μειώνουν τις ώρες που εργάζονται διατηρώντας την ίδια αμοιβή. Έτσι καθορίζεται η εβδομαδιαία αμοιβή και οι κοπέλες προσαρμόζουν τις ώρες προκειμένου να έχουν χρόνο να κάνουν και άλλα σπίτια. Αυτή η πρακτική είναι πολύ συχνά πηγή εντάσεων που δεν εκδηλώνονται, όμως ανοιχτά. Για παράδειγμα η Μάριαν που διατηρεί πιο στενή και φιλική σχέση με την οικιακή βοηθό που έρχεται τρεις φορές την εβδομάδα, κρατάει τα παιδιά και καθαρίζει το σπίτι, περιγράφει πώς έγινε η αύξηση.

Μάριαν: Μια φορά της έκανε μια φίλη πρόταση να έρχεται κάθε μέρα να κρατάει το παιδί της. Και ήρθε και μου το είπε κι εγώ τσαντίστηκα και της λέω: «Δεν μπορείς να με αφήσεις μέσα στη μέση του χρόνου», και τότε μου είπε ότι θέλει αύξηση. Και γενικά με άλλο τρόπο με ενόχλησε το συμβάν αλλά λέω να το ξεχάσω και δεν ξαναείπαμε τίποτα γι' αυτό».

Δάφνη: Εμένα ξεκίνησε με 1000 δοχ την ώρα και δούλευε 6 ώρες. Μετά ζήτησε να της δίνω 8000 για όσες ώρες μένει

για να καθαρίσει. Άρχισε, όμως, να κάθεται λιγότερες ώρες, σιγά-σιγά όλο και λιγότερες. Κατάλαβες;

Νίκη: Έτσι κάνουν.

Δάφνη: Της είπα ότι δεν κάθεται αρκετές ώρες και δεν κάνει αυτά που της ζητάω. Αλλά κάποιος πρέπει να την κάνει αυτή τη δουλειά... Κι εκεί μου είπε: «αναγκάζομαι και πηγαίνω σε δεύτερη δουλειά». Κι εκεί δεν της είπα τίποτα.

Μόνο η Λένα έκανε η ίδια μια μεγάλη αύξηση η οποία θεωρείται «σιωπηλά» ως ικανοποιητική και για τις δύο. Γενικά, όμως, τα θέματα της αμοιβής καλύπτονται από σιωπή και αοριστία και όταν δηλώνονται είναι με έμμεσο τρόπο. Οι δυσαρέσκεια που μπορεί να υπάρξει για τα θέματα αυτά δεν εκδηλώνεται συνήθως ανοιχτά αλλά συγκαλύπτεται.

Όσον αφορά στις απολύσεις, υπάρχει μόνο μια διήγηση, της Φώφης που περιγράφει ότι αναγκάστηκε να διώξει μια Αλβανή «οικιακή βοηθό» επειδή ο άνδρας της ήρθε την ώρα της δουλειάς και «στρογγυλοκάθισε στον καναπέ». Αντίθετα, οι ίδιες οι εργοδότες αν μείνουν δυσαρεστημένες απλώς δεν ανανεώνουν τις εργασιακές σχέσεις μετά το πέρας του καλοκαιριού ή μετά από ένα έκτακτο γεγονός, π.χ. γάμο, ταξίδι ή θάνατο συγγενικού προσώπου. Υπάρχει έτσι μια αοριστία ως προς τα χρονικά όρια της εργασιακής σχέσης και από τις δύο πλευρές.

Επαφές με μετανάστριες εκτός του χωροχρόνου της οικιακής εργασίας

Εκτός σπιτιού και εκτός εργασιακού ωραρίου οι επαφές μεταξύ εργοδοτριών και εργαζομένων είναι ελάχιστες και

σποραδικές. Οι περισσότερες κοπέλες ζουν σε άλλες γειτονιές. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι εργοδότριες αφηγούνται ιστορίες, όπου προσφέρουν αρωγή και προστασία στις μετανάστριες που δουλεύουν στα σπίτια τους. Η Ζωή θυμάται ότι βοήθησε ορισμένες φορές την «οικιακή της βοηθό» να πάει σε γιατρούς και νοσοκομεία. Η Φώφη επισκέφτηκε το σπίτι της «οικιακής της βοηθού» για να τη βοηθήσει όταν έγιναν οι πλημμύρες: «Ένα δωμάτιο που να σου πω το νερό είχε μπει μέχρι το ταβάνι. Μπορώ να σου πω. Και μέσα σε εκείνο το δωμάτιο ήταν εκείνη με τον άνδρα της με ένα κρεβατάκι κι ένα κομοδινάκι. Ένα δηλαδή...δεν το φανταζόμουν ότι υπήρχε...άθλιο, άθλιο...και η λάσπη είχε φτάσει πάνω από το παράθυρο». Η Δάφνη περιγράφει πώς έγινε η σύλληψη του άνδρα της «οικιακής βοηθού» στη Φωκίωνος Νέγρη σε μια επιχείρηση σκούπα και πήγε στο αστυνομικό τμήμα για να τον βγάλει έξω.

Συχνά, οι εργοδότριες αφηγούνται επίσης ιστορίες όπου φαίνεται η αδυναμία των «οικιακών βοηθών» να προστατεύσουν τον εαυτό τους από ρατσιστικές συμπεριφορές. Η βοήθεια που προσφέρουν οι ίδιες είναι κυρίως να παροτρύνουν τις γυναίκες να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Η Ζωή λέει πώς παροτρύνει την Αλβανίδα που δουλεύει σπίτι της να διεκδικεί δώρο. Η Ιλεάνα μιλά για την οικονομική εκμετάλλευση που υφίσταται η Ουκρανή «οικιακή βοηθός» της από την ιδιοκτήτρια ενός φροντιστηρίου που αρνείται να την πληρώσει με τη δικαιολογία ότι «δεν την πληρώνουν οι γονείς των μαθητών». Η Δάφνη σε μια άλλη περίπτωση αναφέρει πόσο πειράχτηκε η αξιοπρέπειά της Αλβανής «οικιακής βοηθού» όταν της έκαναν έλεγχο στο λεωφορείο, ένα συναίσθημα που και η ίδια είχε ζήσει όταν ήταν φοιτήτρια στο εξωτερικό. Τόσο ή Ιλεάνα όσο και η Δάφνη διαχω-

ρίζουν τη δική τους συμπεριφορά από τις ακραίες ρατσιστικές συμπεριφορές αυτού του τύπου.

Στη δεύτερη ομάδα αντίθετα, οι αναφορές σε χώρους εκτός σπιτιού γίνονται πολύ πιο συχνές. Η Φώφη και η Λουΐζα, που μένουν στο Μοσχάτο, μια γειτονιά όπου η παρουσία των μεταναστών είναι πιο έντονη, αναφέρονται από τα πρώτα λεπτά της συζήτησης στις Αλβανίδες της γειτονιάς τους με τα μικρά τους ονόματα: «Και δεν ξέρω αν είναι τυχαίο αλλά στην περιοχή μας όλα τα περίπτερα τα έχουν Αλβανοί». Η γειτνίαση, όμως, αυτή αντιμετωπίζεται ως αρνητικό γεγονός. Η Λουΐζα αντιπαραβάλλει θετικές και αρνητικές εμπειρίες με Αλβανούς και Αλβανίδες της περιοχής της αλλά δεν αποφεύγει τις τυπικές επαφές με ξένους (να χαιρετήσει ή να ψωνίσει). Η Φώφη αντίθετα δηλώνει κατηγορηματικά ότι δεν έχουν καμία απολύτως επαφή με τους Αλβανούς της γειτονιάς της: «Εγώ όχι δεν πηγαίνω. Εγώ το κάνω συνειδητά. Ότι όταν θα έχω το περίπτερο εκεί που το έχει Έλληνας κι εκεί είναι Αλβανός ή Κινέζος, εγώ θα προσπεράσω αν είναι πρώτα ο Αλβανός και θα πάω στον Έλληνα. Το κάνω συνειδητά. Σε Κινέζικο μαγαζί δε όποια είναι μέσα και ψωνίζει και είναι γειτόνισσα, πάω και την πιάνω και της λέω «Έλα εδώ...γιατί πρέπει να ψωνίσεις εσύ από το Κινέζικο εδώ περά; Έχεις τόση ανάγκη να βάλεις αυτό το μπλουζάκι το φτηνό; Τόσα μαγαζιά έχουμε στο Μοσχάτο».

Για τις δύο γυναίκες που κατοικούν στο Μοσχάτο, η γειτνίαση με μετανάστες και ειδικά με Αλβανούς και Αλβανίδες περιγράφεται ως αρνητικός παράγοντας που εμποδίζει τις επαφές με τις οικιακές εργαζόμενες από την Αλβανία, λόγω των κακών εμπειριών του παρελθόντος. Η δυναμική των δύο συζητήσεων δείχνει ότι παρόλο που δεν ειπώθηκε

ρητά, αυτός ο παράγοντας παίζει σημαντικό ρόλο. Ενώ η πρώτη συζήτηση κύλησε πολύ αρμονικά και δεν υπήρξαν ιδιαίτερες εντάσεις ή διαφωνίες, στη δεύτερη συζήτηση, αντιθέτως, υπήρχαν συνεχείς διαφωνίες και εντάσεις. Στα περισσότερα ζητήματα οι γυναίκες ήρθαν σε ανοιχτή αντιπαράθεση μεταξύ τους. Η αίθουσα είχε πολωθεί: από τη μία πλευρά ήταν οι δύο νεαρότερες κοπέλες και η μία μεγαλύτερη που ζουν στο κέντρο της Αθήνας (Κολωνάκι-Πλατεία Μαβίλη), και από την άλλη οι δύο γυναίκες από την περιοχή του Μοσχάτου. Οι τρεις πρώτες μιλούσαν περισσότερο για τις προσωπικές τους εμπειρίες με τις συγκεκριμένες κοπέλες, ενώ οι δεύτερες είχαν μια τάση για γενικεύσεις που αφορούσαν κυρίως τις Αλβανίδες και τους Αλβανούς της γειτονιάς τους, συχνά εκφράζοντας ακραίες ρατσιστικές απόψεις, μόνο όμως για τη συγκεκριμένη εθνότητα.

Για τις περισσότερες γυναίκες, όμως, οι κοινωνικές επαφές εκτός του χωροχρόνου της οικιακής εργασίας είναι πολύ περιορισμένες. Η Ντόρα κι η Ιωάννα γνωρίζουν και προτιμούν τον Αλβανό περιπτερά τους ή κάποιους υδραυλικούς της περιοχής, αλλά δεν αναφέρονται σε αυτούς, ως γείτονες, με το όνομά τους. Ιδιαίτερα στους δημόσιους χώρους οι κοινωνικές επαφές μεταξύ εργοδοτριών και εργοδοτών συμβαίνουν μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις. Η Ιωάννα διηγείται: «Θυμάμαι μια που πήρε μια υπέροχη κοπέλα από τη Ρωσία και την πήρε το καλοκαίρι στη θάλασσα, στη Μύκονο, που ήμασταν τότε μαζί με τις οικογένειές μας, εκείνες τις φωτεινές μέρες. Και της επέτρεψε να πάει στη θάλασσα. Εγώ χάριχα πάρα πολύ γιατί ήταν μια πολύ γλυκιά κοπέλα και την περίμενα και την άλλη μέρα. Αφού δεν είχε δουλειά να κάνει στο σπίτι και είχε τελειώσει και πήγαινε 12.30 το μεσημέρι. Και την άλλη μέρα της λέω που είναι; Και με κοιτάει και

μου λέει «Και σήμερα;». Λέω: «Μα το καλοκαίρι είναι τρεις μήνες». Λέει: «Όχι. Μια φορά γιατί δεν είχε δει τη θάλασσα», ας πούμε. Και θυμάμαι που ετοιμάστηκα να της δώσω να φάει άμμο».

Φιλικές σχέσεις

Ενώ η αοριστία των εργασιακών σχέσεων (στα ωράρια, στις αμοιβές, στα καθήκοντα, στις σχέσεις του φύλου) μπορεί αφήνει περιθώρια για πιο στενές κοινωνικές επαφές, εντούτοις κάθε πλησίασμα σημαίνει και τον αναπροσδιορισμό των ορίων που διαχωρίζουν εργοδότες και «οικιακές βοηθούς» για διαφορετικούς πάντα λόγους. Εκείνο που είναι σημαντικό είναι ότι οι ίδιες οι εργοδότες, με εξαίρεση την Ιωάννα και τη Μάριαν δηλώνουν ότι επιθυμούν αυτή την απόσταση και ενοχλούνται όταν τα όρια ξεπερνιόνται. Η Μόνικα λέει: «Θέλω να πω φοβάμαι την ευθύνη του τι σημαίνει να έχω παραπάνω σχέσεις με έναν νέο άνθρωπο που δεν ξέρω καθόλου που βρίσκεται». Κι η Λουΐζα προσθέτει: «Ναι, είναι που λέω ότι είμαι επιφυλακτική. Όχι στο πρόσωπο, όχι σε εκείνη, αλλά στο τι περιβάλλον μπορεί να έχει. Κάποιος από το περιβάλλον της μπορεί να μην είναι καλός».

Είναι, όμως, επίσης σημαντικό ότι δεν είναι μόνο οι «φιλικές» σχέσεις που είναι ιδιαίτερα περιορισμένες αλλά στις διηγήσεις των εργοδοτριών απουσιάζουν εξολοκλήρου και οι ανοιχτοί καυγάδες και τα μαλώματα. Σε πολλές περιπτώσεις οι εργοδότες εκδηλώνουν τη δυσαρέσκειά τους αλλά οι εντάσεις και οι διαφωνίες δεν παίρνουν ποτέ τη μορφή ανοιχτών αντιπαραθέσεων. Οι διαμαρτυρίες των «οικιακών βοηθών» είναι κατά κανόνα σιωπηλές. Η Μόνικα στη δεύτερη συζήτηση περιγράφει: «Και μια φορά όταν την πρωτο-

είχαμε, την είχε πάρει τηλέφωνο η συγγάτοικός μου γιατί δεν ήταν ευχαριστημένη με το πώς είχε κάνει το σπίτι κι έτσι της είχε πει ότι “και το μπάνιο δεν το καθάρισες καλά, και το χαλάκι”, και πάλι είχε έρθει πολύ συγχυσμένη την επόμενη φορά...Είχε καθαρίσει όλο το σπίτι κι είχε αρνηθεί να πάρει χρήματα».

Οι διαφωνίες κι οι διαμαρτυρίες ελλοχεύουν αντίθετα σε καθημερινές πρακτικές και σπάνια εκδηλώνονται ανοιχτά. Η Ζωή αναφέρει μια ενδιαφέρουσα συνήθεια: «Έχουμε πάρα πολύ καλές σχέσεις μέσα στο σπίτι. Δηλαδή, μιλάμε γελάμε, λέμε αστειάκια. Κι έχουμε ένα αστείο. Επειδή έχω κάποια πάθηση στην πλάτη και πηγαίνω κάθε εβδομάδα και κάνω φυσικοθεραπεία, την έμαθα κι αυτήν πριν φύγει επειδή έχω κουραστεί με τις βεράντες κι αυτά και με τριβεί. Αλλά δεν μπορεί να το μάθει να μου λέει: “Έλα να σε τριψω” και μου λέει: “Έλα να σε χτυπήσω” (γέλια)... Γιατί τη δέρνεις; (γέλια)... Έλα να σε χτυπήσω... (γέλια)». Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Ιωάννα, στις οποίας το σπίτι ζει εσωτερική η Ουκρανή «οικιακή βοηθός». Σύμφωνα με τις περιγραφές της Ιωάννας, οι δύο γυναίκες γνωρίζουν καλά τους φίλους η μια της άλλης, κάνουν κοινές εξόδους, μιλάνε για τα προσωπικά τους αλλά και τσακώνονται ανοιχτά «όπως με κάθε άνθρωπο με τον οποίο έχεις μια βαθιά σχέση». «Εμένα προσπαθεί καμιά φορά να χαλάσει τη σχέση μας. Δηλαδή όταν έχει ανάγκη να πάρει μια απόφαση...ειδικά όταν πρόκειται να φύγει...το αποφασίζει ότι θέλει κακές σχέσεις. Κατασκευάζει κάποιου είδους παρεξήγηση γιατί είναι ευκολότερο να θυμάται τα κακά».

Η έλλειψη διαπροσωπικών σχέσεων καθορίζεται από μικροπρακτικές που λειτουργούν αρνητικά στην ανάπτυξη πιο στενών επαφών. Η Μάριαν και η Λένα αναφέρουν δια-

φορές στις καταναλωτικές πρακτικές, ως βασικό εμπόδιο στις σχέσεις τους με τις μετανάστριες.

Μάριαν: Να πω κι εγώ κάτι άλλο. Γενικά έχω καλές σχέσεις, συζητάμε, μ' αρέσει...αλλά μερικές φορές νοιώθω εμπόδιο ότι αυτή είναι σε μια άλλη οικονομική κατάσταση. Δηλαδή γυρίζω σπίτι. Έχω πάρει ένα ρουχαλάκι για τα παιδιά. Μου λέει πόσο το πήρες...τόσο...και βλέπω ότι σκέφτεται ότι με αυτά τα λεφτά εγώ παίρνω δύο ζευγάρια παπούτσια. Και με κάνει να αισθάνομαι λίγο άσχημα. Και είναι κι άλλα θέματα που μερικές φορές...τόρα δεν μου έρχονται...που τώρα τι να της πω τώρα εγώ που ζω καλά.

Λένα:... Αλλά εκτός αυτού, αυτό με τα ψώνια κι αυτά... κάποια στιγμή της αρέσουν τα παπούτσια και κοιτάει τότε τα δικά μου, τότε της κόρης μου να δει αν της κάνουνε και θέλει να πάρει κι αυτή ένα ίδιο ζευγάρι. Και μετά μου λέει ότι πήρε αυτά από τους Κινέζους πέντε Ευρώ και μου λέει να πάρεις κι εσύ. Μη δίνεις τα λεφτά σου. Βλέπω και μια αθωότητα σχετική. Και που να της πω τώρα εγώ ότι φοράω παπούτσια που έχουν 80 Ευρώ. Δηλαδή αισθάνομαι λίγο περίεργα...ότι λίγο μας χωρίζει η άβυσσος.

Η Ιωάννα πιστεύει ότι οι ρόλοι μεταξύ τους συχνά αλλάζουν: δέχεται έτσι μια συνεχή πίεση από την οικιακή βοηθό που μένει στο σπίτι της να μην ξοδεύει τα χρήματά της άσκοπα. «Έχω την εντύπωση εντωμεταξύ ότι πολλή εξάρτηση έχει κι αυτή μαζί μου. Μου κάνει έλεγχο, δηλαδή δεν μπορώ να αγοράσω κάτι, αγοράζω και το κρύβω γιατί μου λέει: “πάλι ψώνισες;”. Και δεν είμαι και καταναλωτική. Αλλά έχει τρομερό άγχος για τα δικά μου οικονομικά. Γιατί επειδή οι ίδιοι καταστράφηκαν έχοντας ανάγκη μου λέει ότι είναι πάρα πολύ εύκολο από πολλά χρήματα που έχεις κάποια στιγμή να βρεθείς με τίποτα. Λοιπόν είναι απαγορευτι-

κή (γέλιο). Και πολλές φορές την εξαπατώ. Και λέω μου χαρίζουν ενώ αγοράζω». Η αβεβαιότητα του ξένου που μπαίνει στον ρόλο του Έλληνα υιοθετώντας «αταίριαστες» καταναλωτικές πρακτικές περιγράφεται και από τη Φώφη με τη μορφή ανεκδότου. Ο άνδρας του σπιτιού χαρίζει ένα κουστόμι Byblos στο σύζυγο της «οικιακής βοηθού». Πηγαίνοντας στο γάμο στην πατρίδα του, όπου όλοι είναι ντυμένοι «με ρούχα του ενός Ευρώ», φαντάζει ως να είναι εκείνος ο γαμπρός.

Για ορισμένες γυναίκες, όμως, το κύριο πρόβλημα δεν είναι κοινωνικές διαφορές αλλά η πολιτισμική απόσταση που θεωρείται δεδομένη και κρίνεται ως το βασικό εμπόδιο για την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων. Στη δεύτερη συζήτηση, όταν η Ιωάννα αναφέρει ότι πηγαίνει σινεμά με την κοπέλα που μένει μαζί της, η Φώφη αγανακτεί.

Φώφη: Εκείνο το οποίο είναι κατά την άποψή μου το σημαντικό είναι το ότι όταν πάτε μαζί σινεμά θα μπορούσατε να συζητήσετε για το έργο; Δηλαδή έχει αυτό το επίπεδο; Γιατί εγώ άμα πάρω την Αλβανίδα στο σπίτι μου και την πάω σινεμά δεν θα μπορούσαμε ποτέ να συνεννοηθούμε. Ναι. Έχω τη διάθεση να την πάρω αλλά δεν θα καταλάβει τι βλέπουμε.

Ιωάννα: Δεν με αφορά αυτό. Νομίζω ότι αρχικά είναι ας πούμε η χειρονομία της ψυχής, δηλαδή το να...

Φώφη: Αφορά. Όχι δεν είναι έτσι νομίζω που το λέτε.

Ιωάννα: Δεν νομίζω ότι την ενδιαφέρει και την ίδια να καταλάβει.

Φώφη: Όχι εσάς. Εκείνη μπορεί να μην την ενδιαφέρει καθόλου να δει το έργο.

Ιωάννα: Της εξηγώ όμως. Της εξηγώ πριν.

Φώφη: Εσείς όμως. Ας πούμε ότι πηγαίνετε με μια φίλη σας στο σινεμά. Με εμένα. Μετά θα συζητήσουμε. Ρε παιδί μου, τι ήταν αυτό το έργο, τι έγινε, σου άρεσε, η φωτογραφία, αυτό, εκείνο, το άλλο; Τίποτε. Έτσι.

Ιωάννα: Δεν νομίζω ότι είναι αυτό.

Φώφη: Την παίρνετε μαζί σας σαν ένα αξεσουάρ δηλαδή.

Ιωάννα: Όχι καθόλου.

Φώφη: Εεε πώς; Αν δεν μπορείτε να συζητήσετε; Ούτε παρέα είναι. Τι παρέα είναι;

Ιωάννα: Όχι, όχι.

Φώφη: Τι παρέα είναι;

Ντόρα: Πώς δεν είναι; Το ίδιο είναι να πηγαίνει κανείς μόνος του σινεμά και το ίδιο να...

Φώφη: Κι όμως δεν την παίρνει. Δεν είναι παρέα όταν δεν συζητάς με έναν άνθρωπο. Είναι ένα είδος αξεσουάρ. Επειδή δεν θέλει να πάει μόνη της ψάχνει μια παρέα.

Ιωάννα: Όχι. Δεν έχω πρόβλημα. Και πηγαίνω μόνη μου σινεμά αλλά δόξα τω θεώ...

Φώφη: Ναι, γιατί την παίρνετε στο σινεμά; Γιατί την παίρνετε; Να την βγάλετε έξω, ξέρω 'γω, να την ευχαριστήσετε;

Ιωάννα: Γιατί θεωρώ ότι είναι ένα νέο κορίτσι...Κι όπως θα έπαιρνα την κόρη μου να πάω σινεμά, πέρα από το ότι της κάνει κέφι, και είναι και εξοντωμένη από μια ημέρα πάρα πολύ πληκτική και δυσάρεστη και νομίζω ότι της κάνει κέφι. Δηλαδή είναι κάτι που της προσφέρω και μου κάνει κέφι κι εμένα να βλέπω τον εαυτό μου να της προσφέρει αυτό.

Λουΐζα: Θα μπορούσατε να την πάρετε και στο εστιατόριο;

Ιωάννα: Οπουδήποτε που την ενδιαφέρει κάτι. Γίνεται μια έκθεση. Οπουδήποτε που την ενδιαφέρει κάτι. Δεν καταλαβαίνω γιατί μπορεί αυτό να το κάνω με άλλους ανθρώπους συνομήλικους της, επειδή έχω σχέσεις με συνομηλικούς της, και με τον Π... Δεν καταλαβαίνω γιατί σε έναν άνθρωπο που σαφώς έχει ένα επίπεδο, χαίρεται που μπορεί να μοιραστεί με τον άλλο κάποια πράγματα που έχουν μια ποιότητα, δεν μπορώ να καταλάβω γιατί να μην το κάνω; Δηλαδή δεν καταλαβαίνω γιατί να αποκλείει το γεγονός ότι εργάζεται στο σπίτι.

Φώφη: Όχι, καθόλου δεν σας αποκλείει αυτό το γεγονός. Απλώς σας επαναλαμβάνω ότι εγώ αν έπαιρνα την Αλβανίδα να την πάω σινεμά, στη μέση του έργου θα μου έλεγε «Κυρία να φύγω;», «Να πάρω ποπ-κόρν και να φύγω;».

Οι περιγραφές των εργοδοτριών για το ρόλο τους

Στην πρώτη συζήτηση, η εικόνα των περισσότερων γυναικών για τον εαυτό τους είναι αυτή της «καλής εργοδότριας», που την υποστηρίζουν ρητά και κατά τη διάρκεια της συζήτησης. Η εικόνα αυτή στηρίζεται στη διαπίστωση ότι δεν ακολουθούν ακραίες ρατσιστικές συμπεριφορές διότι ως εργαζόμενες ή πρώην εργαζόμενες κι οι ίδιες ξέρουν να σέβονται τη δουλειά.⁸⁶

---

86. Όταν επικοινωνήσα με ορισμένες από την ομάδα μετά τη συζήτηση οι περισσότερες μου είπαν ότι δεν θεωρούν τη συζήτηση αντιπροσωπευτική διότι γνωρίζουν περιπτώσεις άλλων εργοδοτριών που ακολουθούν απαράδεκτες πρακτικές (δεν τις πληρώνουν, τις εκμεταλλεύονται κ.λπ.).

Νίκη: Τελικά είμαστε ιδανικές εργοδότες (γέλιο). Από ό,τι κατάλαβα.

Δάφνη: Πάντως πιστεύω ότι όπως και να είμαστε... κατά βάθος πιστεύω ότι θα είμαστε οι καταπιεστές τους. Όπως και να είναι. Και στους εργάτες μέσα στο εργοστάσιο όσο καλά και να τους φερόσουν ο προϊστάμενος είναι πάντα...

Κατερίνα: Βέβαια. Αλλά φροντίζεις να τους φέρεσαι όπως θέλεις να σου συμπεριφέρονται.

Δάφνη: Ναι, ναι...

Κατερίνα: Δηλαδή όσοι δουλεύουμε βλέπουμε ότι δεν θέλω να με εκμεταλλεύονται, δεν θέλω να μου φέρονται άσχημα, θέλω να κάνω ένα διάλειμμα για να πω ένα καφέ. Και βλέπεις ότι ένας άνθρωπος που έρχεται για πέντε ώρες, θέλεις να περνάει καλά.

Λένα: Και να μην τον απορρίπτεις επειδή είναι Αλβανός.

Αντίθετα, το θέμα της προσωπικής εργασιακής εμπειρίας τίθεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο στη δεύτερη συζήτηση. Η Ιωάννα, που είναι εισοδηματίας και δεν έχει εργασιακή εμπειρία έχει αναπτύξει μια ιδιαίτερα στενή, προσωπική σχέση με την Ουκρανή «οικιακή βοηθό» της, η οποία ζει εσωτερική αλλά εργάζεται και σε άλλα σπίτια όποτε το επιθυμεί: «Δεν έχω κανένα ταλέντο να βγάζω χρήματα. Λοιπόν, της λέω ότι εσύ είσαι πάρα πολύ πιο σημαντική σε ένα κομμάτι σου διότι εσύ μπορείς να βγάζεις χρήματα και να στέλνεις στο παιδί σου. Και να στέλνεις στη μάνα σου. Εγώ δεν μπόρεσα να το κάνω ποτέ αυτό. Εγώ κάτω από άλλες συνθήκες θα ήμουν ισοπεδωμένη σε μια άλλη ζωή. Δεν καταλαβαίνω γιατί ο τίτλος μου της εργοδότης θα πρέπει να μου

δίνει και δικαιώματα εξορισμού να μπορεί να... Γιατί σαφώς αυτή η γυναίκα σε πάρα πολλά είναι πολύ ικανότερη από εμένα». Με παρόμοιο τρόπο η Μόνικα δηλώνει ότι καμιά φορά αισθάνεται μειονεκτικά απέναντι στους Αλβανούς: «Εγώ αισθάνομαι αυτό το πράγμα επειδή αναγκάζονται να δουλεύουν πολύ, πάρα πολύ, και σε άσχημες πολλές φορές συνθήκες και με δυσανάλογα μικρούς μισθούς, και τα βγάζουνε πέρα, δεν μας εκτιμούν αυτή τη στιγμή. Όχι ως Έλληνες, όχι επειδή είμαστε Έλληνες, ως εργοδότες τους, ως συνανθρώπους τους». Αντίθετα η Φώφη που πριν ακόμα αρχίσει η συζήτηση δηλώνει ότι είναι ρατσίστρια αντιπαραβάλλει την προσωπική της ιστορία για να δικαιολογήσει την απόσταση που νοιώθει: «Εγώ τους λέω, όμως... Από αυτό που τους λέτε εσείς, τους λέω εγώ το αντίθετο. Ότι εμείς δεν γεννηθήκαμε εδώ έτσι όπως μας βλέπετε τώρα να έχουμε υπηρέτριες. Οι δικοί μας ήταν φτωχοί. Εγώ πλενόμουν στη σκάφη. Με το λάστιχο. Συγγνώμη. Εγώ έτυχε να είμαι από πάρα πολύ φτωχή οικογένεια, η οποία, μπορώ να σας πω ότι ήταν στο στυλ των Αλβανών, τόσο φτωχή οικογένεια. Και θεωρώ ότι έκανα άθλο με τη ζωή μου. Να φτάσω εκεί που έφτασα».

Αν και δεν μπορούν να βγουν γενικευμένα συμπεράσματα από τις δύο αυτές συζητήσεις, μπορούμε να εξηγήσουμε την ανοιχτή αντίθεση στις Αλβανίδες που εξέφρασαν ορισμένες εργοδότριες με βάση την προσωπική τους βιογραφία (εμπειρίες φτώχειας) ή το γεγονός ότι ζουν σε μια περιοχή που, όπως οι ίδιες δήλωσαν, είναι εμφανής η παρουσία των μεταναστών σε όλους του τομείς της καθημερινής ζωής και άρα το όριο που τις διαχωρίζει από τις Ελληνίδες είναι λιγότερο ευδιάκριτο. Ενώ, αντίθετα όσες είναι ή θεωρούν τους εαυτούς τους ανώτερες κοινωνικά και πολιτισμικά ή μένουν

σε γειτονιές, όπου η παρουσία των μεταναστών δεν είναι τόσο έντονη, θεώρησαν ότι επειδή έχουν αναπτύξει μια αυστηρά οριοθετημένη σχέση εργοδότης-εργαζόμενη με «ξένες» γυναίκες είναι λιγότερο ρατσίστριες. Η μοναδική «στενή» σχέση μεταξύ εργοδότης και εργαζόμενης αναπτύσσεται μεταξύ μιας εργοδότης που είναι εύπορη, ζει σε μια συνοικία με χαμηλή παρουσία μεταναστών και δεν έχει χρειαστεί να δουλέψει ποτέ. Η παραδοχή του θαυμασμού της για την Ουκρανή οικιακή βοηθό της είναι έμμεσα και μια παραδοχή της η αγεφύρωτης απόστασης που τις χωρίζει.

Ομάδες εργαζομένων

Αντίθετα με τις εργοδότες, οι μετανάστριες οικιακές εργαζόμενες δεν περιγράφουν την εργασία τους ως βοηθητική της εργασίας των εργοδοτριών τους. Είναι ξεκάθαρο ότι τόσο για τις Αλβανίδες όσο και για τις Ουκρανές, ο χώρος του σπιτιού είναι ένας επαγγελματικός χώρος όπου αναλαμβάνουν την ευθύνη των οικιακών εργασιών έναντι αμοιβής. Η σχέση τους με τις εργοδότες καθορίζεται κατά κανόνα από κριτήρια, όπως η αμοιβή, η καλή συμπεριφορά ή η αναγνώριση του έργου τους. Από τη σκοπιά αυτή ο «ιδιωτικός» χώρος της οικιακής εργασίας καθίσταται τόπος βιοπορισμού, αλλά και ο τόπος όπου θα μπορέσουν να συλλέξουν τα απαραίτητα χρήματα για να «αγοράσουν» τη νόμιμη παραμονή τους στην Ελλάδα. Γι' αυτόν το λόγο χρησιμοποιείται εδώ ο όρος «εργαζόμενες» (και όχι «βοηθείς») που τις διαχωρίζει από τα μέλη της οικογένειας, ενισχύοντας παράλληλα τον έμμισθο χαρακτήρα των οικιακών πρακτικών και στρατηγικών που υιοθετούν. Η οικιακή εργασία (είτε

πρόκειται για καθαρισμό, είτε για παροχή φροντίδας) παραπέμπει στην υιοθέτηση καθαρά «γυναικείων ρόλων» στον ιδιωτικό χώρο και στην κατώτερη «συμπληρωματική» λειτουργία τους ως προς την ανδρική εργασία στο δημόσιο χώρο.⁸⁷ Με αυτήν την έννοια δεν αντιμετωπίζεται ως *πραγματική* εργασία. Οι συζητήσεις που ακολουθούν αποδεικνύουν, όμως, ότι η καθημερινή ζωή της οικιακής εργασίας των μεταναστριών κάθε άλλο παρά «συμπληρωματική» είναι. Δημιουργείται έτσι μια αντίθεση στον οικιακό χωροχρόνο όπου για μεν τις εργοδότες συνεχίζει να αποτελεί ένα χώρο, όπου κυριαρχούν «συμπληρωματικές», θηλυκές πρακτικές, για τις δε εργαζόμενες μετανάστριες, σταδιακά μεταλλάσσεται σε ένα χώρο όπου οι «αρσενικοί» και «θηλυκοί» ρόλοι διαπλέκονται.

Καθημερινή ζωή και φύλο στην Αλβανία: πριν τον ερχομό στην Ελλάδα

Οι περιγραφές της καθημερινής ζωής, πριν τον ερχομό στην Ελλάδα, που δίνουν οι γυναίκες από την Αλβανία διακρίνονται μεταξύ της «περιόδου Χότζα», όπως την αποκαλούν, και της μετάβασης στη μετακομμουνιστική περίοδο. Η θετική-εξιδακνικευμένη εικόνα της χώρας καταγωγής, που συχνά εμφανίζεται στο λόγο των μεταναστριών, είναι αυτή της κομμουνιστικής Αλβανίας, του παρελθόντος, της παιδικής ηλικίας, και της αθωότητας ακόμα και για τις γυναίκες που είναι μεγαλύτερες. Όπως δηλώνει η Ρίτα που έφυγε στα 35 της χρόνια από την Αλβανία: «Η ζωή που πέρασα, όλοι, όχι

---

87. MOROKVASIK M., 1993, σ. 103.

μόνο εγώ, τώρα που βλέπω πώς περάσαμε εκεί, μας είναι πιο όμορφη. Γιατί; Γιατί δεν βλέπαμε άλλο. Δεν βλέπαμε πιο όμορφη. Δεν βλέπαμε τίποτα. Δεν ξέραμε τίποτα». Αντίθετα η ζωή στη μετακομμουνιστική Αλβανία είτε συνδέεται με τα προβλήματα της ενηλικίωσης, είτε με αυτά του γάμου και της εργασίας, αποτελεί μια δύσκολη μεταβατική περίοδο που οδηγεί στη μετανάστευση. Η διάκριση αυτή αντανακλά και την προσωπική ανάπτυξη των γυναικών, καθώς για τις περισσότερες από αυτές η ενηλικίωση, ο γάμος, τα παιδιά και η εργασία έρχονται με τη μετάβαση στο μετακομμουνισμό. Η αρνητική εικόνα της χώρας καταγωγής αλλά και οι παράγοντες που οδηγούν στη μετανάστευση αφορούν κυρίως τη μετακομμουνιστική περίοδο.

Η περίοδος «Χότζα»

Οι περιγραφές της «περιόδου Χότζα» είναι συνήθως αντιφατικές διότι ενώ τονίζουν τα θετικά στοιχεία, συνεχώς επανέρχονται στον εγκλεισμό και στην άγνοια για το τι υπήρχε έξω από τη χώρα. Η Ντιάνα θυμάται: «Για εμένα ήταν πολύ καλά με τον Ενβέρ Χότζα. Ο Χότζα ήταν ένας communist leader. Δεν είμαι κομμουνίστρια. Δεν ήμουν εγώ, όμως, πίστευα ότι είχαμε πολλά πράγματα. Regulation and law είχαμε. Γιατί το σχολείο ήταν top, the best». Ένα από τα επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά αυτών των περιγραφών είναι και η έλλειψη καταναλωτικών αγαθών. Τα αγαθά ήταν για όλους τα ίδια και μοιράζονταν ανάλογα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας.

Μπρούνα: Δεν ξέραμε παρακάτω τι γινότανε έξω. Ήμασταν σε ένα κλουβί που λέγαμε μόνο αυτό υπάρχει. Ήταν ησυχία, ήταν πολύ ωραία. Όταν είδαμε μετά το έξω, δεν εί-

χαμε ούτε μπουκάλια κόκα-κόλα (γέλια). Τα παίρναμε και τα αφίρναμε στο σύνθετο (γέλια), όπως τα έχουμε εδώ πέρα τα βάζα (γέλια). Και το σαμπουάν. Θυμάμαι που παίρναμε το μπουκάλι και το στολίζαμε. Εμείς είχαμε πράγματι πολύ δυνατό...

Εσμέ: Εγώ πήγα ας πούμε... είδαμε ένα μπουκάλι στη θάλασσα γιατί είμαστε κοντά στη θάλασσα (γέλια). Κολύμπησα. Γυρίσαμε και το μαζέψαμε. Ήταν για εμάς ωραίο... καταλαβαίνεις;

Μπρούνα: Μα παίρναμε τσίχλες και τις κρατούσαμε μια εβδομάδα.

Τα πρότυπα γύρω από την καθημερινή ζωή των γυναικών στην Αλβανία καθορίζονταν από πρακτικές που αφορούν στην άμισθη εργασία και στις δουλιές στον ιδιωτικό χώρο. Όπως λέει η Μπρούνα: «Αμα δεν ήξερες να πλέκεις δεν είσαι γυναίκα (γέλια)... Αν δεν ξέρεις να κάνεις αυτά, πώς θα μεγαλώσεις το παιδί σου; Ποιος θα βάλει τα λεφτά να φοράει κάλτσες; Δεν είχες λεφτά. Και έπρεπε να το φτιάξεις εσύ». Οι πρακτικές αυτές σχετίζονταν άμεσα με την έλλειψη καταναλωτικών αγαθών, για παράδειγμα ορισμένα είδη ένδυσης, παιχνίδια, σεντόνια έπρεπε να επισκευάζονται τακτικά διότι δεν μπορούσαν να αντικατασταθούν. Η δεξιοτεχνία σε αυτούς του «γυναικίους» τομείς ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Παράλληλα οι δουλιές του σπιτιού ήταν πιο βαριές, καθώς δεν υπήρχαν καθαριστικά, μόνο σαπούνι, σόδα και πετρέλαιο. Ο καθαρισμός έπρεπε να επαναλαμβάνεται τακτικά γιατί το σπίτι λερωνόταν πιο εύκολα εξαιτίας των χωματόδρομων που δεν είχαν ασφαλοστρωθεί στις περισσότερες περιοχές της χώρας. Η Μπρούνα θυμάται: «Η μαμά μου καθάριζε πρωί και μεσημέρι και μόνο η μαμά μου. Και έπρε-

πε να βγάζουμε τα παπούτσια έξω που λέμε. Και ο αδελφός μου πάντα τα βγάζει τα παπούτσια. Δύο φορές την ημέρα το καθαρίζει το σπίτι. Και να πάει δουλειά. Μετά όταν γυρνάει». Επιπλέον, όμως, ορισμένες από τις γυναίκες, όπως η Χρυσούλα κι η Μπόνα, θυμούνται ότι οι μητέρες τους που εργάζονταν στον αγροτικό τομέα «δεν έπαιρναν λεφτά στο χέρι». Σύμφωνα με αυτές τις αφηγήσεις, οι γυναίκες στην Αλβανία αντιμετώπιζαν προβλήματα λόγω του «διπλού φορτίου», της υποχρέωσης δηλαδή να διεκπεραιώνουν τόσο τις δουλειές του σπιτιού και το μεγάλωμα των παιδιών, όσο και τις εξωτερικές δουλειές τους που συχνά ήταν άμισθες.

Επιπλέον, όπως εξηγεί η Ντιάνα κι η Αναστασία, παρά την οικονομική ανεξαρτησία για τις γυναίκες ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους και πολύ δύσκολο να πάρουν διαζύγιο. Εκείνο που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων του φύλου ήταν οι πολιτικές αυστηρού ελέγχου του χώρου και του χρόνου που ακολουθούσε το κράτος εδραιώνοντας παλαιότερες παραδόσεις σχετικά με το γάμο και τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια. Η πλειοψηφία των γυναικών περιγράφουν τη ζωή τους εκεί με στατικό τρόπο, στο πλαίσιο του χωριού ή της πόλης όπου γεννήθηκαν και παντρεύτηκαν. Πριν τη μετανάστευση, υπάρχουν ελάχιστες αναφορές σε ταξίδια εντός της Αλβανίας. Όπως εξηγεί η Κατρίνα: «Εμείς οι γυναίκες στην Αλβανία έπρεπε να παντρευτούμε σε κάποια πόλη. Η μετάθεση ισχύει μόνο για τους άνδρες που μπορούσαν να μετακινηθούν», διαδικασία ιδιαίτερα δύσκολη που απαιτούσε, σύμφωνα με τη Ρενάτα, «μέσο». Κατά συνέπεια, η γνωριμία και ο γάμος με τους άνδρες γινόταν κατά κανόνα στον τόπο γέννησης. Υπήρχαν και ορισμένες εξαιρέσεις που

αφορούσαν τους άνδρες κατά κύριο λόγο: σε περιόδους ανοικοδόμησης συγκεκριμένων περιοχών, για παράδειγμα, γίνονταν ελεγχόμενες μετακινήσεις οικοδόμων και μηχανικών. Όπως θυμάται η Κατρίνα: «όταν σε μια πόλη γινόταν ένα εργοστάσιο, παίρνανε από όλη την Αλβανία. Ας πούμε στο Ελμπασάν έχτιζαν ένα εργοστάσιο και παίρνανε από όλη την Αλβανία. Κι έτσι μπορούσες να μετακινείσαι από το χωριό σου». Ο πατέρας της Άρτεμις που δούλευε στον κατασκευαστικό τομέα ήταν συνεχώς σε μετακίνηση: «Και μετά λόγω και επαγγέλματος επειδή ήταν και καλός τεχνίτης και δούλευε σκληρά. Δηλαδή ερχόταν μια φορά το μήνα τότε στις αρχές, πήγαινε Ελμπασάν, όπου είχε μεγάλα έργα, γιατί χτιζότανε η Αλβανία θυμάμαι με τους Κινέζους τότε». Η μοναδική γυναίκα που μετακόμισε σε άλλη περιοχή όταν παντρεύτηκε (από Αυλώνα στο Ελμπασάν), είναι η Κατρίνα: «Τέλειωσα το σχολείο και ήμουν γραμματέας στη νεολαία και εκεί έγινε ένα σχολείο, κοινωνικό σχολείο για τη νεολαία, στο Δυρράχιο ένα χρόνο και μετά εκεί γνώρισα τον άνδρα μου και παντρεύτηκα το 1984». Εντούτοις, σύμφωνα με την Ελβίρα: «75% του πληθυσμού στην Αλβανία έμεινε στα χωριά. Και μέχρι σήμερα. Στην απογραφή του 1991».

Σε αντίθεση με αυτή τη στατικότητα, οι περιγραφές των γυναικών σε όλες τις ομάδες δηλώνουν έντονα τις απότομες αλλαγές που βίωναν με τη μετάβαση στην έγγαμη ζωή. Οι γυναίκες, μετακόμιζαν μετά το γάμο στα σπίτια των ανδρών, όπου ζούσαν μαζί με τα πεθερικά, τα οποία είχαν την υποχρέωση και να φροντίζουν. Η φιγούρα της πεθεράς αποτελεί ένα από τα θέματα που επανέρχονται σχεδόν σε όλες τις συζητήσεις σε διαφορετικά σημεία. Είναι εμφανές σε πολλές αφηγήσεις ότι η συγκατοίκηση με τα πεθερικά με-

ταμόρφωνε τον ιδιωτικό χώρο σε τόπο συνεχών οικογενειακών πιέσεων, καθώς το σπίτι ανήκει στην οικογένεια του άνδρα και η γυναίκα του ήταν υποχρεωμένη να «κερδίζει» με την καθημερινή, άμισθη εργασία της, την παρουσία της εκεί. Όπως λέει η Μπόνα για το πατρικό της: «Αυτό το σπίτι δεν ήταν για κόρες. Είναι η νύφη και η μαμά μου: αυτές τα κάνουν όλα. Η νύφη και η πεθερά». Ιδιαίτερα όταν η μετάβαση γινόταν σε υποδεέστερη κατοικία, όπως για την Αναστασία που έφυγε από ένα παλιό διώροφο αρχοντικό για να μείνει σε διαμέρισμα εργατικής πολυκατοικίας, ο γάμος συνεπαγόταν την υποβάθμιση του τρόπου ζωής. Με το θάνατο του άνδρα, οι περισσότερες γυναίκες δέχονται πιέσεις να ξαναπαντρευτούν, προκειμένου να ξαναποκτήσουν τα πεθερικά το σπίτι το οποίο ανήκε στον χαμένο γιο. Η Εσμέ θυμάται: «Εμένα όταν πέθανε ο άνδρας μου, ο πεθερός μου περίμενε πώς και πώς να παντρευτώ να μου πάρει το σπίτι».

Οι χώροι κατοικίας σε όλες τις περιγραφές χαρακτηρίζονται από την ομοιομορφία και την έλλειψη καταναλωτικών αγαθών. Τα σπίτια και τα έπιπλα, όλα ήταν παρόμοια: διαμερίσματα με κουζίνα, μπάνιο, κρεβατοκάμαρα κι ένα σαλόνι με δύο καναπέδες, τραπεζαρία και σύνθετο. Η κουζίνα δεν ήταν χτισμένη αλλά μέσα στο σαλόνι υπήρχε μια γωνιά αφιερωμένη στο μαγείρεμα. Αν και αναφέρονταν σε διαφοροποιήσεις στο αρχιτεκτονικό στυλ (γιατί όπως λέει η Ελβίρα στο Βορρά κυριαρχούν οι πύργοι, στο Νότο τα διώροφα και τριώροφα με κατώι και στις πόλεις τα κτίρια Σοβιετικού τύπου), γενικά οι χώροι ήταν μικροί και πυκνοκατοικημένοι. Οι χρήσεις άρα, ήταν πολλαπλές: τα παιδιά κι οι άλλοι συγγενείς κοιμόντουσαν συνήθως στο σαλόνι και την κουζίνα, ενώ το ζευγάρι ή τα πεθερικά κρατούσαν την κρεβατο-

κάμαρα. Συχνά τα σπίτια περιλαμβάνουν και μικρές αυλές, όπου καλλιεργούσαν λαχανικά και σταφύλια ή μικρά μπαλκόνια, όπως στην περίπτωση της Μπόνας και της Αναστασίας. Πολλές γυναίκες αναφέρουν την έλλειψη νερού και θέρμανσης ως πρόβλημα. Σε όλες τις συζητήσεις, οι γυναίκες αναλαμβάνουν τον καθαρισμό και τη φροντίδα των χώρων κατοικίας, συχνά με τη βοήθεια των παιδιών, μια διαδικασία η οποία καταλαμβάνει σημαντικό κομμάτι του χρόνου τους και απαιτούσε ιδιαίτερη δεξιοτεχνία.

Στις περισσότερες περιπτώσεις τα διαμερίσματα και τα σπίτια αυτά ήταν κρατικά. Σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις στα χωριά, γυναίκες όπως η Μπόνα κι η Χρυσούλα θυμούνται ότι μεγάλωσαν σε διώροφα σπίτια με μεγάλους κήπους και θέα. Στις περιγραφές ορισμένων γυναικών, όμως, υπάρχει κι η νοσταλγία για τα σπίτια και τις περιοχές της παιδικής ηλικίας. Έτσι, η Ρενάτα και η Πρανβέρα που προέρχονται από το Αργυρόκαστρο θυμούνται μια πόλη όμορφη, γραφική όπου όλα βρισκόνταν κοντά. «Και ένα άλλο χαρακτηριστικό κάπως έτσι ποιητικό να το πω. Οι δρόμοι του Αργυρόκαστρου είναι με καλντερίμια. Και το κεντρικό έχει ένα σαν κέντημα και είναι ένα υπέροχο...σαν ναι... Είναι και ένα άλλο χαρακτηριστικό που άμα γκρεμιστείς στο Αργυρόκαστρο δεν πέφτεις σε χαντάκι αλλά μπορείς να πέφτεις στις στέγες του άλλου. Ή μπορείς να κρεμάς το καπέλο σου πάνω στο τζαμί. Ναι. Αυτά». Και η δεύτερη προσθέτει: «Ή αν πετάς ένα μήλο να φτάνει στο ποτάμι». Τα σπίτια τους παλιά, αρχοντικά, διώροφα, τα οποία ανήκαν στις οικογένειές τους πριν από την άνοδο του κομμουνισμού και στα οποία παρέμειναν ως ένοικοι. Αλλά ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, η κατοικία δεν δηλώνει διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο καθώς και αυτά ανήκουν στο κρ-ά-

τος. Και η Αναστασία που προέρχεται από οικογένεια που είχε παλιό αρχοντικό νοσταλγεί το πατρικό της σπίτι. Άλλες γυναίκες που ζούσαν σε χωριά θυμούνται νοσταλγικά τους ανοιχτούς χώρους: Η Μπόνα θυμάται όταν ήταν μικρή που ανέβαινε και κοιμόταν στην κληματαριά του πατρικού της σπιτιού με τις αδελφές της. Η Ρίτα κι η κόρη της θυμούνται τη θάλασσα, το καλοκαίρι, και το φρέσκο ψάρι. Η Λίλη το παιχνίδι που έπαιζε έξω.

Εκείνο που είναι χαρακτηριστικό είναι ότι παρά τη νοσταλγία που χαρακτηρίζει πολλές περιγραφές, η έλλειψη ανέσεων τονίζεται συνεχώς ακόμα και όταν το σπίτι που περιγράφεται είναι ένα από τα «καλύτερα του χωριού». Ειδικά για τις γυναίκες το μεγαλύτερο ή το πιο όμορφο σπίτι δεν συνεπάγεται και μεγαλύτερες ευκολίες ή λιγότερη ανάγκη να κάνουν τις οικιακές εργασίες παράλληλα με τη δουλειά τους. Ακόμα και ως παιδιά οι περισσότερες γυναίκες συμμετέχουν στις δουλειές του σπιτιού, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και στις αγροτικές εργασίες. Η Χρυσούλα λέει χαρακτηριστικά:

Τα οικονομικά μας ήτανε πολύ καλά. Όλα αυτά. Τα οικονομικά μας ήτανε πολύ καλά από την πολύ δουλειά. Ήτανε το πρώτο σπίτι στο χωριό που όποιος περνούσε, σταμάταγε και δανειζότανε λεφτά από εμάς, από τον πατέρα μου. Εντάξει και το χειμώνα είχαμε τζάκι μέσα στο σπίτι αλλά ζεσταινόμασταν το χειμώνα με ξύλα εκεί πέρα. Μην φανταστείτε, εντάξει: να ζεσταινόμαστε από μπροστά και από πίσω η πλάτη να είναι... Οι τουαλέτες ήταν να κατέβουμε από τον δεύτερο όροφο να πάμε έξω στην αυλή. Αλά τούργκα.

Στην περιγραφή της Αλβανικής ιστορίας που κάνει η Ελβί-

ο χαρτογραφείται η σχέση του χώρου και του χρόνου με το φύλο:

Η Αλβανία βγήκε από τον πόλεμο και υπήρχαν άνθρωποι που μένανε στις καλύβες. Δεν είχε δρόμους... Και ήρθε ο κομμουνισμός. Είχε τα καλά και τα κακά του αυτό το σύστημα. Είχε τα καλά που σε αυτό το σύστημα για τη γυναίκα που είχε φερετζέ ή για τη γυναίκα που είχε μείνει κλεισμένη στα σπίτια και πολλά άλλα, τη γυναίκα την έβγαλε στη δουλειά, στη ζωή. Είχαμε πάρα πολλές αντιλήψεις που κρατούσαν ένα πατριαρχικό σύστημα. Η γυναίκα πήρε πολλά δικαιώματα. Ανοιξαν δρόμους που δεν ήταν πάρα πολύ σωστοί, ήταν πάρα πολύ μπροστά για την εποχή, το δικό μας σήμερα, αλλά μπορούσαμε να δέσουμε με δρόμους όλα τα χωριά της Αλβανίας... Και ταυτόχρονα σε αυτό το σύστημα εμείς είχαμε και τα κακά μας, δηλαδή μας έλειπε η ελευθερία. Υπήρχε μια σκλαβιά γιατί ο νόμος που έλεγε πως αν μένεις σε αυτήν την περιοχή εκεί πρέπει να ζήσεις και να πεθάνεις.

Στην περιγραφή της Ελβίρας, η Αλβανία χαρακτηρίζεται από τις αντιφάσεις των σχέσεων του φύλου: ο κομμουνισμός «άνοιξε δρόμους» κυριολεκτικά, αλλά κυρίως μεταφορικά διότι αφύπνισε τις γυναίκες και τις οδήγησε στην εργασία, αλλά παράλληλα τις εμπόδιζε να χειραφετηθούν μέσω του ελέγχου των μετακινήσεων εντός και εκτός της χώρας. Μεταφορικά, όμως, ο έλεγχος αυτός που απαγόρευε τις μετακινήσεις εκτός συνόρων μετέτρεπε ολόκληρη την Αλβανία σε έναν «ιδιωτικό» χώρο, οικείο, ασφαλή, μα περιορισμένο, και τον «έξω κόσμο» σε έναν «αρσενικό» άγνωστο τόπο γεμάτο κινδύνους αλλά και ευκαιρίες.

Μετακομμουνιστική Αλβανία

Οι συνθήκες ζωής στη μετακομμουνιστική Αλβανία περιγράφονται ως η βασική αιτία μετανάστευσης. Πολλές από τις συμμετέχουσες μιλάνε για την κατάρρευση του κράτους, της τάξης και της ασφάλειας και το ξεκίνημα μιας ιδιόμορφης διαδικασίας «ιδιωτικοποίησης» χωρίς έλεγχο των κοινών αγαθών, της παιδείας, της υγείας, της «πρόνοιας». Όπως περιγράφει η Ελβίρα: «Σαν άνθρωποι πήραμε την ελευθερία, πήραμε τους δρόμους, κάποιος στην Ελλάδα, κάποιος στην Ιταλία και πήγαμε μερικοί χωρίς χαρτιά μερικοί με χαρτιά. Τη δημοκρατία την καταλάβαμε κάπου λάθος οι περισσότεροι. Και είπε ο πρόεδρος πως όλα θα πάνε στο μηδέν. Και αρχίσαμε και τούβλα από τα σχολεία και τα τηλέφωνα για να φτιάξουμε τα δικά μας σπίτια. Τον καιρό του Χότζα τα σπίτια ήταν δωρεάν και δίναμε ένα μικρό ποσό». Η Ντιάνα που ήταν δασκάλα Αγγλικών θυμάται ότι ένοιωθε πως δεν ζούσε πια σε μια πολιτισμένη χώρα: στην Αλβανία της δεκαετίας του 1990 «δεν ίσχυαν ο νόμος και η τάξη» και στο σχολείο όπου δούλευε έπρεπε να κάνουν τακτικούς ελέγχους στις τσάντες των παιδιών να δουν αν έχουν όπλα.

Όσον αφορά στην απασχόληση, η Αλβανίδα γυναίκα παρέμεινε εργαζόμενη, ενώ ο τύπος της νοικοκυράς που κάθεται στο σπίτι και μεγαλώνει τα παιδιά δεν εμφανίζεται παρά μόνο στη μετακομμουνιστική Αλβανία, για παράδειγμα στην περιγραφή των πρώτων χρόνων της έγγαμης ζωής της Μπρούνα που είναι τριαντάρα ή στη ζωή φίλων και συγγενών που ζούνε σήμερα εκεί. Οι μητέρες κι οι μεγαλύτερες γυναίκες που παντρεύτηκαν πριν φύγουν από την Αλβανία, ήταν όλες εργαζόμενες. Πολλές γυναίκες, όμως, αντιμετώπι-

σαν πρόβλημα ανεργίας καθώς οι θέσεις εργασίας μειώθηκαν σημαντικά με την αναδιανομή της γης στους ιδιώτες που είχαν τίτλους ιδιοκτησίας πριν τον πόλεμο. Για τη Μαρίνα, που δούλευε σε ένα εργοστάσιο μόλις τέλειωσε το σχολείο, η δουλειά σταμάτησε μετά το 1993 λόγω της αναδιανομής της γης σε ιδιώτες: «Ναι. Έλεγαν αυτό το οικόπεδο είναι δικό μου και όλο το εργοστάσιο είναι δικό μου. Και δεν είχε κράτος τότε. Και ο καθένας που είχε το οικόπεδο έλεγε είναι δικό μου και έπαιρνε τα πάντα... Πουλούσανε τα πάντα. Και μετά όλες οι γυναίκες στα σπίτια και οι άνδρες σε καφενείο, όπου μπορούσανε να πάνε (γέλιο). Και να πάρουμε ό,τι μπορούσαμε από τα χωράφια μας. Δούλεψα εγώ. Έχω δουλέψει. Και το πιο δύσκολο ήταν που δεν είχαμε νερό στο σπίτι. Έπρεπε να κουβαλήσουμε νερό. Εφτά χρόνια που ήμουν εκεί στη δουλειά να κουβαλήσουμε νερό με τον κουβά».

Σύμφωνα με τις περιγραφές των περισσότερων γυναικών, η μετάβαση στο μετακομμουνισμό έφερε σημαντικές αλλαγές και στις σχέσεις του φύλου καθώς τα διαζύγια και οι εν διαστάσει σχέσεις έγιναν πολύ πιο συνηθισμένα με τις απαγορεύσεις του ελέγχου των μετακινήσεων. Με την αλλαγή του συστήματος, όπως λέει η Αναστασία, οι άνδρες απλώς φεύγουν.

«Εγώ χώρισα με τον άνδρα μου. Όταν ήρθε η δημοκρατία έφυγε ο ένας από εδώ κι ο άλλος από εκεί. Οι άνδρες. Έμεινα με τα δύο αγόρια μου στην πεθερά μου. Ήμασταν ούτε πολύ πλούσια, ούτε πολύ φτωχά. Είχαμε και βρύση. Με έβαλε η πεθερά μου και δούλενα μοδίστρα στο σπίτι. Ενώ είχα σπουδάσει και όλα μου τα αδέρφια είχαν σπουδάσει. Ο άνδρας μου βρήκε φτώχεια και έφυγε. Έπαιζε κουμάρι με λεφτά και ήταν με μια άλλη γυναίκα. Εγώ δούλενα στη

Χιμάρα μοδίστρα από το σπίτι. Η πεθερά μου δεν μπορού να πω ήταν καλή αλλά δεν έκανε καμία δουλειά. Δεν ήταν νοικοκυρά. Με το τσιγάρο καθόταν και κάπνιζε και μου έλεγε τι να κάνω».

Είναι χαρακτηριστικό ότι παρόλο που ο άνδρας της την παρότρυνε, η Αναστασία παρέμεινε με την πεθερά της να φροντίζουν τα παιδιά. Παρά την οικονομική της ανεξαρτησία, η εξάρτηση διατηρήθηκε καθώς το σπίτι ανήκε σε εκείνον. Το 1999 όταν η πεθερά είπε στο γιο της ότι η Αναστασία της έκλεψε τα παιδιά «λες κι ήταν δικά της», ο πατέρας πήρε τα παιδιά υπό την κηδεμονία του (τον ένα στην οικογένειά του στην Ελλάδα και τον άλλο στο σπίτι του στην Αλβανία). Μόνο μετά τη μετανάστευση, κατάφερε η Αναστασία να διεκδικήσει τα παιδιά της. «Αλλά μετά όταν πήρα τα πρώτα λεφτά στο χέρι πέταγα από τη χαρά μου. Μετά είπα στο μεγάλο γιο μου να έρθει κι είπα και στο μικρό που ήταν στην Αλβανία. Μου είπε ότι φοβόταν τον πατέρα του και δεν μπορούσε να έρθει. Για να τον πείσω είπα ότι θα παντρευτώ αν δεν έρθουν. Κι έτσι ήρθαν».

Αν και λόγω της διεξόδου της μετανάστευσης τα διαζύγια γίνονται πιο εύκολα, η εξάρτηση από το σύζυγο λόγω κατοικίας ενισχύθηκε στη μετακομμουνιστική Αλβανία. Το διαζύγιο ιδιαίτερα από την πλευρά της γυναίκας παρέμεινε μια δύσκολη υπόθεση. Όπως λέει η Λίλη: «εγώ να είμαι με τον άνδρα μου και να πάω στη μαμά μου και να της λέω “Που θα πάω;”. Αυτή θα μου λέει “Δεν μπορώ. Που θα πας; Εγώ δεν σε αφήνω να έρθεις εδώ”. Η μαμά μου έκανε σπίτι για τον αδελφό μου. Στο σπίτι μου είναι μέσα τώρα είναι η νύφη μου. Κι εμείς εγώ κι η αδελφή μου είμαστε έτσι...». Η Μπρούνα διηγείται ότι η αδελφή της που είναι οικονομικά ανεξάρτητη ήθελε να χωρίσει αλλά δεν μπορούσε γιατί δεν

είχε σπίτι. «Γιατί είχε δύο παιδιά, δούλευε αυτή, μα δεν μπορούσε να τα πάρει αυτή. Δηλαδή εκεί δεν μπορείς. Είχε το σπίτι του θείου μου να τα πάρει να μείνει. Δεν είχε κοινόχρηστα και τέτοια. Όμως με δύο παιδιά δεν μπορείς να τα καταφέρεις. Ο πατέρας μου δεν ήταν: έλεγε “άφησε τα παιδιά και έλα εσύ. Εσένα σε κρατάω”. Μόνο την αδελφή μου. Όμως τα παιδιά της αδελφής μου, είναι το αίμα της. Δεν μπορούσε». Αν και πολλές δομές αμφισβητούνται με τη μετανάστευση οι σχέσεις του φύλου συνεχίζουν να εξαρτώνται από τις πρακτικές που επικρατούσαν στην Αλβανία πριν τη μετανάστευση.

Καθημερινή ζωή και φύλο στην Ουκρανία: πριν τον ερχομό στην Ελλάδα

Η συζήτηση με τις Ουκρανές οικιακές εργαζόμενες δεν εστίασε στην καθημερινή ζωή στη χώρα καταγωγής. Οι περισσότερες γυναίκες που συμμετείχαν, όμως, είχαν ιδιαίτερα υψηλό μορφωτικό επίπεδο και περιέγραψαν τη ζωή τους στη χώρα καταγωγής σε σχέση με το επάγγελμα το οποίο ασκούσαν και το οποίο αναγκάστηκαν να αφήσουν λόγω της πτώσης του κομμουνιστικού συστήματος. Χαρακτηριστικά η Καρίνα παρουσιάζεται στην ομάδα ως εξής: «Εκεί έχω τελειώσει Πανεπιστήμιο. Το 1978. Είμαι μηχανικός. Ήμουν μηχανικός γιατί εδώ είμαι καθαρίστρια. Έχω δύο παιδιά, δύο αγόρια. Είναι μεγάλοι και είναι εδώ μαζί μου. Είμαι χήρα εδώ και πέντε χρόνια. Και δουλεύω στα σπίτια. Τρέχω από τον ένα στον άλλο». Η διαφοροποίηση ως προς το χρόνο του ρήματος δηλώνει ότι η ίδια συνεχίζει να προσδιορίζει την ταυτότητά της σε σχέση με το επάγγελμα το οποίο έκανε, παρόλο που για πολλά χρόνια δεν το ασκεί πλέον.

Αντίστοιχα η Νατάλια δηλώνει: «Δούλευα 30 χρόνια στο πολιτιστικό κέντρο. Ήμουν διευθύντρια του κέντρου. Ναι. Και δυστυχώς πέθανε άνδρας μου και η ζωή μου άλλαξε πολύ». Η δραστηριότητα αυτή συνεχίζεται και στην Ελλάδα καθώς διευθύνει μια χορωδία του Ουκρανικού συλλόγου με αποτέλεσμα να διατηρεί τον τίτλο της μαέστρου μεταξύ των συμπατριωτών της που ζουν εδώ. Και η Σοφία θυμάται με νοσταλγία τη θέση υπευθυνότητας που κατείχε σε ένα εργοστάσιο κατασκευής ενδυμάτων.

Τελείωσα τεχνικό λύκειο: ingnienier technolog saw production. Ραπτο... Και μετά πανεπιστήμιο οικονομικά. Και μετά 15 χρόνια δούλεψα σε ένα μεγάλο εργοστάσιο με πλεκτά. Tricotage. Και τα πέντε τελευταία χρόνια, ήμουν υπεύθυνη για μια μικρή ομάδα με 24 ανθρώπους που εγώ τους οδηγούσα. Και μετά ήρθα εδώ. Μετά χάσαμε όλες τις σχέσεις με τις άλλες χώρες. Και εμείς είχαμε tricotage από μαλλί αυτές τις κλωστές τις παίρναμε όχι από Μολδαβία, από Ουκρανία, από Ουζμπεκιστάν, από παντού. Και όταν φύγανε τα λεφτά, ένα χρόνο περάσαμε με δικιά μας λεφτά και όταν χάσαμε αυτά τα λεφτά από τον πληθωρισμό και δεν πήραμε και τα μαλλιά. Και όλα ήταν πιο ακριβά. Χάσαμε που είχαμε πολλές μικρές αρτηρίες. Και εγώ δούλεψα στο καλύτερο. Personal παραγγελίες. Κάθε πράγμα ήταν ένα και μοναδικό. Γιατί κάναμε ό,τι μπορούσαμε. Ήταν καταπληκτικό. Δεν μπορώ να σας εξηγήσω. Και αρχίσανε να μας χτυπάνε. Πουλάμε σε ανθρώπους που δεν είχαν καθαρά τα λεφτά, να το πούμε έτσι. Κάνανε κάποιες δουλειές, αλλά μαύρα τα λεφτά. Και περάσαμε δεν ξέρω πως περάσαμε. Κι ήρθα εδώ.

Η μετάβαση από την κομμουνιστική στη μετακομμουνιστική περίοδο σηματοδοτεί μια ιδιαίτερα σημαντική αλλαγή

στην καθημερινή ζωή των γυναικών από την Ουκρανία, ακριβώς γιατί χάνεται ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι που τις προσδιορίζει ως άτομα και ως γυναίκες.

Αντίθετα η διάσταση της άμισθης οικιακής εργασίας, που τονίζεται ιδιαίτερα στις περιγραφές των Αλβανίδων, δεν εμφανίζεται με την ίδια έμφαση στις περιγραφές των Ουκρανών που συμμετείχαν στις συζητήσεις.

Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι την απόφαση για τη μετανάστευση σε όλες τις περιπτώσεις την παίρνουν οι ίδιες οι γυναίκες χωρίς την πίεση και συχνά ενάντια στη βούληση των ανδρών της οικογένειας. Η Ντάσα θυμάται:

Εγώ... για μένα... αυτό το πρώτο το ταξίδι ήταν πολύ ξαφνικό... Ακούς ότι κάποια πήγε στην Ελλάδα. Κάποια πήγε εκεί. Και λέω θα πάω και εγώ να δω. Μια φορά πήγα μια επίσκεψη και βρήκα μια δεν μπορώ να πω φίλη, καλή γνωστή. Και κάτι της ζήτησα και μου λέει να σου δώσω. «Αλλά μόνο για μια εβδομάδα γιατί εγώ φεύγω για πολύ καιρό και πάω», μου λέει. Λέω: «Που πας;». Λέει: «Προς Ελλάδα». Λέω: «Πάρε με μαζί σου». «Καλά. Και τα παιδιά σε ποιόν θα τα αφήσεις;». «Εγώ έχω άνδρα». Και λέει: «Τρελάθηκες;». «Όχι, δεν τρελάθηκα. Να πάω μαζί σου». Μα δεν έχω χαρτιά, δεν έχω λεφτά, τρέχω σε μια φίλη της λέω. Από εκεί μάζεψα τα λεφτά. Ο άνδρας μου δεν ξέρει τίποτα και (γέλια) δεν θα θέλει να πάω μακριά. Και πήγα, έβαλα στο γραφείο τα χρήματα και πάω στο χωριό και λέω στον άνδρα μου ότι εγώ πάω στην Ελλάδα. Μου είπε λίγο χονδρά που να πάω. Και τότε το κατάλαβε ότι εγώ πάω;

Ελένη: Δεν το πίστευε;

Ντάσα: Τρελάθηκα. Δεν ήξερε τι να κάνει. Να με μαλώσει. Να φωνάζει. Να σταματήσει δεν μπορούσε. «Και που θα πιάς εκεί. Θα σε σκοτώσουνε». Και λέω: «Καλά, τώρα τι να

κάνω αφού μάζεψα τα χρήματα θα με σκοτώσουνε. Που να βγουν τα λεφτά; Εγώ πάω αλλά θα ξαναγυρίσω. Μόλις θα μάζεψω τα χρήματα να τα δώσω πίσω και θα γυρίσω στο σπίτι».

Καρίνα: Εγώ διάλεξα την Ελλάδα γιατί ήξερα τον Πυθαγόρα από το σχολείο. Όταν φτάσαμε σε αυτή τη δύσκολη κατάσταση ο άνδρας μου ήταν διευθυντής του νοσοκομείου και βέβαια κανένας δεν το σκέφτηκε ότι εγώ θα πάω κάπου έξω να δουλέψω. Αλλά εγώ εκτός από τη δουλειά, γιατί ήμουν μηχανικός, το βράδυ καθόμουν και έραβα κάτι υπέροχα ρουχαλάκια για τα παιδιά και έδωσε στο μαγαζί. Και έτσι όλο το χειμώνα έραψα κάτι καταπληκτικό, το έδωσα στο μαγαζί και όταν πήρα τα λεφτά πήρα δύο τζήν για τα παιδιά. Τίποτε άλλο. Και λέω: όλο το χειμώνα να δουλεύω για τέτοια πράγματα. Όχι λέω. Τα παρατάω όλα και φεύγω. Αλλά να ξέρεις πήγα πρώτα προς την Πολωνία. Να δω πως είναι εκεί. Και μου είπαν ότι πρέπει να σκάβεις σε χωριό. Όλο το μήνα για να πάρεις δολάρια. Θα μπορούσα να σκάβω αλλά δεν έχω εμπειρία. Πώς να τα καταφέρω; Γυρνάω σπίτι. Δεν έμεινα εγώ στην Πολωνία είδα ότι δεν είναι για γυναίκα. Και λέω στον άνδρα μου ότι θα πάω στην Ελλάδα. Εκείνος δεν μου έδωσε σημασία καθόλου γιατί εντάξει στην Πολωνία πήγες έτσι θα πας και στην Ελλάδα. Μια εβδομάδα.

Το προσωρινό της μετανάστευσης αποτελεί βασική προϋπόθεση για να πάρει μια γυναίκα την απόφαση να φύγει και δικαιολογεί τον αποχωρισμό από την οικογένεια. Παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις τα παιδιά ακολουθούν, καμία από τις γυναίκες από την Ουκρανία που συμμετείχαν στις συζητήσεις δεν αναφέρει ότι τις ακολούθησαν και οι σύζυγοί τους. Αν και δεν μπορούν να βγουν γενικά συμπεράσματα σχετικά με τις σχέσεις του φύλου στην Ουκρανία, οι

αλλαγές πριν και μετά την ανατροπή του υπάρχοντος συστήματος είναι σημαντικές ακριβώς επειδή η εργασιακή ενασχόληση είναι καθοριστική για την ταυτότητα των μεταναστριών. Η Νατάλια θυμάται: «Γιατί πριν ήμασταν μαζί με τη Σοβιετική Ένωση. Τότε αποχωρήσαμε και για εμάς έγινε χειρότερη από πριν. Δεν είχαμε πολλές δουλειές, δεν μας πληρώνανε το μισθό κανονικά. Έτσι. Κι είχα τρία παιδιά και πήρα πόδι να πάω κάπου να δουλέψω να βοηθήσω τα παιδιά μου. Και το 1999 ήρθα εδώ». Η γυναικεία ανεργία, όμως, αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα ταυτότητας και όχι απαραίτητα ως οικογενειακό ζήτημα και ανατρέπει με τη σειρά της τις σχέσεις του φύλου. Όπως αναφέρει η Ναταλία «Τώρα οκτώ εκατομμύρια φύγανε από την πατρίδα μας. Παντού. Σε όλο τον κόσμο... Παραλίγο να φύγει όλη η Ελλάδα». Κι η μεγάλη πλειοψηφία τους ήταν γυναίκες. Ο ακόλουθος διάλογος είναι διαφωτιστικός:

Νατάλια: Δεν περίμενα ποτέ, ποτέ ότι μπορώ να πάω σε άλλο ξένο κράτος και να δουλεύω σαν υπηρέτρια. Δεν μπορούσα ούτε να το σκεφτώ.

Καρίνα: Κανείς δεν το περίμενε αλλά τι να κάνουμε.

Νατάλια: Γιατί ζούσαμε καλά με τον άνδρα μου. Αυτός μηχανικός. Είχαμε μισθό καλό. Ό,τι είχε περισσέψει, τα λεφτά μας τα βάζαμε στην τράπεζα για τα γεράματά μας.

Άννα: Και μας τα φάγανε όλα.

Νατάλια: Αυτό είναι το πρόβλημα. Και αυτό λίγο μας στεναχώρησε γιατί τα είχαμε όλα και δεν είχαμε τίποτα. Έτσι όπως λέω πολλές φορές με την κυρία μου: «τώρα ξεκινάμε από το μηδέν». Εσείς για παράδειγμα, έχετε από τον παππού, τον προπάππου και περνάτε για παράδειγμα από μια κόρη σε άλλη κόρη και δίνετε. Δεν τα χάσατε. Εμείς όλα τα

χάσαμε. Έγινε το 1917 επανάσταση. Ο πατέρας μου δεν ήταν φτωχός, είχε χωράφια, ήρθανε μπολσεβίκοι, τα πήρανε όλα. Δεν δίνανε ούτε δεκάρα. Κατάλαβες; Όλα τζάμπα. Μετά πάλι πόλεμος. Πάλι 20 εκατομμύρια έχουν πεθάνει. Ξέρεις μετά από πόλεμο πάντα. Αρχίζουμε από το μηδέν. Εντάξει περάσανε τα χρόνια. Μεγαλώσαμε. Πάλι χωρίς υπηρεσία, μας φύγανε τα λεφτά πάλι. Και το είχαμε ανάγκη κάπου να πάμε να μαζέψουμε κάτι.

Ντάσα: Μετά από τις χιλιάδες που είχαμε δεν μπορούσαμε να πάρουμε ούτε ψωμί.

Καρίνα: Ναι, αυτό είναι.

Το ταξίδι και οι πρώτες εντυπώσεις

Οι περισσότερες γυναίκες από την Αλβανία έρχονται στην Ελλάδα μετά από ή μαζί με τους άνδρες της οικογένειας (συζύγους, γιους, αδελφούς). Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, το ταξίδι το κάνουν μόνες τους: η Ρίτα ήρθε πριν από όλη την οικογένειά της, έπιασε δουλειά και έφερε τον άνδρα και τα παιδιά της. Η Αναστασία ήρθε μόνη της μετά το χωρισμό με τον άνδρα της και έφερε και το ένα παιδί της. Η Εσμέ επέστρεψε μόνη της μετά το θάνατο του άνδρα της και έφερε και τη μητέρα της μαζί. Το ταξίδι περιγράφεται από τις περισσότερες γυναίκες ως μια επώδυνη εμπειρία. Ιδιαίτερα για εκείνες που ήρθαν στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το ταξίδι γίνεται κρυφά με τα πόδια ή με αυτοκίνητο από μυστικά περάσματα ή με λεωφορείο και πλαστά διαβατήρια. Συνήθως, η πρώτη προσπάθεια αποτυγχάνει και ξαναπροσπαθούν. Σε όλες τις περιπτώσεις το κόστος είναι ιδιαίτερα υψηλό (100.000-400.000 δρχ.). Η Μαρίνα θυμάται την απελπισία της όταν διέσχισε τα σύνο-

ρα βράδυ, μετά από δύο αποτυχημένες προσπάθειες, με τα δυο ανήλικα παιδιά της, το ένα αρρώστησε με πυρετό. Η εμπειρία αυτή επανέρχεται στη μνήμη κάθε φορά που διασχίζουν τα σύνορα. Γελώντας λέει: «Και τα παιδιά έλεγαν όταν γυρίσαμε πίσω με τα χαρτιά “Μαμά δεν θα πάμε στην Αλβανία γιατί δεν θα γυρίσουμε πίσω. Δεν ερχόμαστε άλλη φορά εμείς εδώ”. Τους λέμε εντάξει κάτσε, “Τώρα είμαστε κανονικά. Θα περνάμε στα σύνορα και...”». Υπάρχουν, όμως, και ορισμένες που θυμούνται ότι το ταξίδι ήταν άνετο, όπως η Κλέιντα που ήρθε το 1997 με τον άνδρα της με ταξί αμέσως μετά το γάμο τους ή η Μαρία και η Βάνα που ήρθαν με βίζα επειδή είναι Βορειοηπειρώτισσες. Οι Ουκρανές που συμμετείχαν στη συζήτηση αντιθέτως δεν θυμούνται το ταξίδι ως μια διαδικασία επώδυνη και επικίνδυνη. Περιγράφουν τα δίκτυα μέσω των οποίων έμαθαν για την Ελλάδα και συνέλλεξαν τα απαραίτητα χαρτιά για τη βίζα και πήραν πληροφορίες. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις αναφέρουν ότι με τον ερχομό στην Ελλάδα τους περίμεναν ατζέντηδες οι οποίοι και τους βρήκαν απασχόληση. Τα δίκτυα αυτά αποτελούνται κατά κανόνα από άλλες γυναίκες από την περιοχή από την οποία προέρχονται. Ενώ οι περισσότερες Αλβανίδες ακολουθούν στα βήματα ανδρών, για τις περισσότερες Ουκρανές η μετανάστευση αποτελεί μια «γυναικεία υπόθεση» που τις απομακρύνει τόσο από τη χώρα καταγωγής όσο και από τους άνδρες και τα παιδιά τους. Αυτό συνεπάγεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι Αλβανίδες δεν αντιμετωπίζουν το ζήτημα των δια-εθνικών οικογενειών που αντιμετωπίζουν οι Ουκρανές.

Οι πρώτες εντυπώσεις από την Ελλάδα είναι συνήθως αντιφατικές. Από τη μια πλευρά θυμούνται το φόβο για το άγνωστο, τον αρσενικό «έξω κόσμο» που συνδέεται με την

αδυναμία επικοινωνίας και την άγνοια της γλώσσας. «Και σκεφτόμουν πως θα περάσω; Πώς θα περάσω; Τι θα γίνει; Αν θα μάθω γλώσσα; Αν θα μάθω δρόμους; Τι θα γίνει με εμένα;» θυμάται η Ρίτα. Η Γκεστάντα περιγράφει την αδυναμία της να μιλήσει όταν πρωτοήρθε για δουλειά στα Μέγαρα ως μια δραματική εμπειρία: «Δεν ήξερα τίποτα, ούτε καλημέρα. Ο άνδρας μου ήξερε Ελληνικά. Μου έλεγε, γιατί ήρθε πριν από εμένα. Και δούλευα στα χωράφια. Ήταν τρεις Βορειοηπειρώτισσες. Και δεν μου είπαν ένα λέξη, να μου πούνε. “Πάρε αυτό και βάλε εκεί”. Εγώ μιλούσα Αλβανικά και είπα: “Τι είναι αυτό; Για πες μου”. Καθόλου. Έκλαιγα εγώ. Τόσο πολύ». Ακόμα, όμως, και οι γυναίκες που κατάγονται από την Ελληνική μειονότητα και μιλάνε Ελληνικά, όπως η Άννα, η Ελπίδα και η Μαρία, δηλώνουν δυσκολία στην επικοινωνία ακριβώς επειδή δεν γνωρίζουν τους ανθρώπους και τις συνήθειες στην Ελλάδα. Τις ίδιες ανησυχίες περιγράφουν και οι μετανάστριες από την Ουκρανία που προσπαθούν συχνά να μάθουν τη γλώσσα μέσω εγχειριδίων που μελετάνε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

Σε ορισμένες περιπτώσεις πάντως οι γυναίκες από την Αλβανία θυμούνται τα πρώτα χρόνια με νοσταλγία, γιατί δεν υπήρχε τόση προκατάληψη από την πλευρά των Ελλήνων: «Στην αρχή είχανε πιο πολύ ανάγκη όταν ήρθαμε εδώ οι Αλβανοί. Είχαν ανοίξει όλες τις πόρτες...», λέει η Κλέιντα. Ιδιαίτερα όσες έχουν σχέση με την εκκλησία, δηλώνουν πόσο σημαντική ήταν η βοήθεια (υλικά και ψυχολογική) τα πρώτα χρόνια. Παρόλη, όμως, την υποστήριξη οι περισσότερες γυναίκες νοιώθουν στην αρχή αποξένωση. Η Άννα για παράδειγμα περιγράφει την απελπισία της όταν πρωτοήρθε στο Άργος παρόλο που μιλούσε καλά Ελληνικά και την καλοδέχτηκαν οι άνθρωποι από την εκκλησία της περιοχής της.

Και με πήγανε στο νοσοκομείο: «αυτή κάτι έχει», λέει ο σύζυγος. «Κάτι έχει δεν είναι καλά». Με πήγανε στο γιατρό να με εξετάσει. «Όλες οι εξετάσεις» λέει, «είναι καλά». Και μου λέει ο γιατρός: «πρέπει να συγκεντρωθείς και να πεις: “Ήρθα εδώ θα δουλέψω ένα χρονικό διάστημα. Έπαθα ψυχολογικό. Και μετά πάλι στο σπίτι μου. Έτσι να το σκεφτείς... Σιγά-σιγά άρχισα τα πρώτα τηλέφωνα, δεν είχα επικοινωνία με την Αλβανία, με τους δικούς μου». Βέβαια ήμουν με τα παιδιά. Αλλά ήμουν σαν στη μέση του ωκεανού. Αρχίσανε τα πρώτα τηλεφωνήματα. Ήμαστε καλά, μην ανησυχείς. Ήρθε μετά ένας θείος μου, ήρθε μετά ένας γνωστός μου, τα αδέρφια του, ξέρω ’γω και σιγά-σιγά γίναμε δυο-τρεις οικογένειες. Δηλαδή ήρθανε όλα πιο εντάξει. Δηλαδή αισθανόμουν πιο ζεστή. Και ηρέμησα. Μετά βέβαια αρχίσανε όλα αυτά με τη δουλειά. Τα προβλήματα και τα λοιπά. Της ζωής. Και μετά άρχισα να σκέφτομαι πώς θα μπω στη ζωή.

Από την άλλη πλευρά όμως, τις πρώτες εμπειρίες χαρακτηρίζει και ο εντυπωσιασμός.

Ελένη: Και μόλις ήρθατε στην Ελλάδα ποια ήταν η πρώτη σας εντύπωση (ας πούμε);

Γκεστάντα: Ήτανε, μόνο έβλεπα έτσι. Είδα όλο αυτό το ωραίο. Και ωραίο. Στο Αργυρόκαστρο... Πιο πολύ τα φώτα. Όταν ήρθα πρώτη φορά ήμουν στην Ομόνοια. Εκεί ήτανε όλοι μαζί. Μαζεύονταν όλοι οι Αλβανοί εκεί στην Ομόνοια, εκεί. Κάθισα κάτω και έβλεπα έτσι. Και είπα στον άνδρα μου τι είναι αυτό; Και πήγα μέσα στο λεωφορείο και χωρίς εισιτήριο και ήρθε αυτός και... δεν ξέρω τι λες, εγώ δεν ήξερα καθόλου Ελληνικά. Ο άνδρας μου ήξερε λίγο. Και μετά είδε αυτός ότι εμείς ήμαστε ξένοι και δεν είπε τίποτα.

Γενικά οι χώροι που οι περισσότερες γυναίκες θυμούνται ότι τις εντυπωσίασαν είναι δημόσιοι: οι δρόμοι, τα σούπερ μάρκετ, οι πλατείες. Στους χώρους αυτούς συχνά έρχονται αντιμέτωπες με κοινωνικές πρακτικές που τις ξαφνιάζουν και ανατρέπουν τα δεδομένα για το φύλο που έχουν στο μυαλό τους.

Μαρία: Μου έκαναν εντύπωση οι γυναίκες που οδηγούσαν. Πάρα πολύ (γέλια). Στην Αλβανία δεν το είχαμε αυτό.

Πολλές μαζί: Ναι, ναι.

Βάνα: Και εμένα μου έκανα πάρα πολύ εντύπωση τα αυτοκίνητα και οι δρόμοι. Που οδηγούσαν και οι γυναίκες. Πρώτον. Δεύτερον μου άρεσε το σούπερ-μάρκετ. Έτσι πολύ αυτό. Τα φώτα, οι καθρέφτες. Μέχρι που μεροδεύτηκα στον καθρέφτη και λέω: «Εδώ που πέσαμε εκεί πέρα;» (γέλια).

Οι ίδιοι αυτοί δημόσιοι χώροι που εντυπωσιάζουν προκαλούν άγχος, φόβο και ανασφάλεια. Η Μαρία διηγείται: «Κι είχαμε και προβλήματα με τη μεταφορά, με τα λεωφορεία. Να συνηθίσουμε τους δρόμους και όλα αυτά. Εγώ ιδίως είχα πολύ πρόβλημα. Είχα και ναυτία. Έμπαινα μέσα στο τραίνο, πήγαινα δύο στάσεις, κατέβαινα από το τραίνο έκανα εμετό γιατί είχα ναυτία... (γέλιο). Ναι και μετά το ξανάπαιρνα». Η εξοικείωση με τους χώρους αυτούς παίρνει τη μορφή χειραφέτησης. Η Μαρία και η Βάνα έβγαλαν δίπλωμα για να μετακινούνται από τον Κόκκινο Μύλο, όπου αγόρασαν σπίτι, στο κέντρο.

Οι ιδιωτικοί χώροι, όπου κατοικούν οι μετανάστες τα πρώτα χρόνια, περιγράφονται αντίθετα ως υποδεέστεροι αυτών της Αλβανίας αλλά και του ελληνικού μέσου όρου. Όπως λέει η Άρτεμις, οι Αλβανοί ήρθαν για να ανοίξουν οι

αποθήκες που παρέμεναν για χρόνια κλειστές. Τα περισσότερα σπίτια είναι μικρά και κατοικούν πολλοί άνθρωποι μέσα: «Όχι μόνο υπόγεια, αλλά και δύο-τρεις οικογένειες μαζί. Για να μοιράζονται το ενοίκιο, μένανε δύο αδέρφια μαζί, να σου το πω έτσι. Τα πάντα είναι θέμα οικονομίας, πώς μπορείς να ζήσεις». Η Λίλη περιγράφει: «Το σπίτι που ήρθαμε ήταν υπόγειο. Δύο δωμάτια και στο ένα μέναμε εμείς και στο άλλο τα ξαδέλφια του άνδρα μου. Δεν είχα ξαναδεί υπόγειο στην Αλβανία. Τα χειρότερα. Ήταν ένα υπόγειο και έμενε ο άνδρας με τα εξαδέλφια του». Κι η Ναταλί προσθέτει: «Όταν ήρθαμε μέναμε σε μια γκαρσονιέρα. Με στρώμα που είχαμε βρει από τον δρόμο. Τρώγαμε ψωμί και ζάχαρη και νερό. Μόνο η μάνα μου δούλευε. Ήταν υπόγειο. Ο αδελφός μου ήταν 16, πηγαίνει σε τεχνικό λύκειο, μηχανικός. Μετά εγώ βρήκα δουλειά. Σε σπίτια να καθαρίζω». Η συγκατοίκηση με άλλους Αλβανούς στον ίδιο χώρο δεν έρχεται σε αντίθεση με τη ζωή και τις συνήθειες στην Αλβανία, καθώς τα διαμερίσματα και τα σπίτια ήταν μικρά και οι οικογένειες πολυπληθείς (ζευγάρι, παιδιά, πεθερικά). Σιγά-σιγά, όμως, η συγκατοίκηση πολλών ατόμων αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα που εμποδίζει την αποδοχή από τη γειτονιά και την ελληνική κοινωνία γενικότερα.

Ελβίρα: Να σας πω και εγώ: έχουμε και εμείς τα λάθη μας κατά τη γνώμη μου, σε σχέση με τους γείτονες τους Έλληνες. Εμείς όταν ήρθαμε επειδή κάναμε μια ζωή όλοι μαζί, βγαίναμε έξω να τον χαιρετήσουμε και κάναμε θόρυβο όταν έφευγε ή όταν ερχόταν κάποιος. Και αυτή η συνήθεια έφερε μια ενόχληση.

Ρενάτα: Ήτανε αυθόρμητο, ήτανε φυσικό.

Ελβίρα: Ήτανε ένα λάθος δικό μας.

Ελένη: Ε, τώρα δεν είναι περιεργό να χαιρετήσεις κάποιον και να κάνεις λίγη φασαρία.

Πολλές μαζί: Ε ναι, κάναμε θόρυβο.

Ελβίρα: Ήταν γενικό λάθος γιατί ο άλλος δεν θέλει να ακούσει πως φωνάζουμε εμείς. Μετά το άλλο: βλέπω ότι εγώ και οι δικοί μου άνθρωποι που ήρθαμε από εκεί, εδώ και στην Ευρώπη, και αυτό που κάνουμε πάλι είναι που εμείς φωνάζουμε λίγο δυνατά.

Όλες οι γυναίκες από την Αλβανία που συμμετείχαν στις συζητήσεις κατοικούν με την οικογένειά τους (ζευγάρι παιδιά, αλλά όχι γονείς πεθερικά, ξαδέλφια) σήμερα σε ιδιωτικούς χώρους, ενοικιαζόμενους στις περισσότερες περιπτώσεις, ενώ ορισμένες έχουν αγοράσει σπίτια και διαμερίσματα στην Αθήνα. Η μετανάστευση στην Ελλάδα συνεπάγεται την απεξάρτηση από το σύστημα ελέγχου του χώρου που επικρατούσε στην Αλβανία και καθόριζε τις σχέσεις του φύλου. Στο λόγο τους, όμως, ενυπάρχει κι η νοσταλγία για τα χρόνια εκείνα που συμβίωναν καθημερινά με συγγενείς και φίλους. «Ήταν το ανθρώπινο στοιχείο πιο έντονο, τώρα έχει κρυώσει το πράγμα, αλλάζει. Στο νοσοκομείο άμα πήγαινες, ήταν σαν να πηγαίναμε επίσκεψη, πηγαίναμε όλοι μαζί. Τώρα δεν παίρνουμε τον άλλο να τον πάμε στο γιατρό». Οι πυκνοκατοικημένοι χώροι κατοικίας των πρώτων χρόνων είναι συχνά πιο «ζεστοί» από τα σημερινά διαμερίσματα στις πολυκατοικίες όπου οι περισσότερες γυναίκες ζουν.

Αντίθετα με τις Αλβανίδες οι περισσότερες γυναίκες από την Ουκρανία δεν κατοικούν στην Ελλάδα με τις οικογένειές τους. Όπως εξηγεί η Ντάσα σχετικά με τον ουκρανικό σύλλογο, οι άνδρες είναι λίγοι και έτσι δεν υπάρχει διαφοροποίηση γυναικών και ανδρών: «Δεν χωρίζουμε εμείς ακόμα.

Έχουμε μερικούς και τους προσέχουμε. Σαν σπουργιτάκια» (γέλια). Επομένως τόσο ως προς τους δημόσιους όσο και ως προς τους ιδιωτικούς χώρους υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις με τον ερχομό στην Ελλάδα. Αρχικά οι περισσότερες γυναίκες μπαίνουν εσωτερικές σε σπίτια εργοδοτών όπου διαθέτουν μικρά δωμάτια. Ο χώρος της εργασίας και της κατοικίας είναι επομένως κοινός με αποτέλεσμα να συμπίεζεται η πιθανότητα τόσο των εξόδων όσο και την προσωπικής ή οικογενειακής ζωής σε έκτακτες περιπτώσεις, για παράδειγμα στην επιστροφή στην Ουκρανία μια φορά το χρόνο και στην εβδομαδιαία έξοδο (ρεπό) τις Κυριακές. Παράλληλα υπάρχουν και σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις καταναλωτικές πρακτικές που σηματοδοτούν αντίθετα με την περίπτωση των Αλβανίδων, την υποδεέστερη θέση που κατέχουν τόσο ως προς τη χώρα καταγωγής όσο και ως προς τη χώρα μετανάστευσης. Η Νατάλια λέει για την πρώτη της εργοδότρια:

Θυμάμαι εγώ αυτήν την οικογένεια τώρα που δουλεύω δούλευα πέντε χρόνια στη γιαγιά. Πέντε χρόνια. Και η γιαγιά πέθανε και με πήρε η κόρη της για τις κόρες της. Και τώρα εφτά χρόνια είμαι στην ίδια οικογένεια. Αλλά τι θέλω να πω; Κάνω δουλειά στο σπίτι, καθαρίζω το χαλί, και η γιαγιά μου λέει: «Κοίτα το χαλί είναι ακριβό πράγμα. Πρόσεχε πως θα το κάνεις». Λέω: «Τι λέτε κυρία Ε.; Εγώ έχω τέτοια στο σπίτι μου». «Εσύ έχεις τέτοια;», « Ναι έχω». «Και τηλεόραση;» «Ναι έχω». «Και τότε γιατί ήρθες εδώ;». Δεν κατάλαβε και μετά της εξήγησα: «αυτό όλα που έχω σπίτι δικό μου, χαλιά, αυτοκίνητο, αλλά αυτά τα πήρα πριν, πριν χάσω τα λεφτά όλα». Και είχα μαζέψει πολλά λεφτά. Μπορούσα να πάρω δύο-τρία σπίτια, τρία αυτοκίνητα. Αλλά ποιος το περίμενε να πάρεις όλα αυτά.

Επομένως για πολλές από τις Ουκρανές, η μετανάστευση δεν σηματοδοτεί, όπως στην περίπτωση των Αλβανών, την πιθανότητα απεξάρτησης από τις σχέσεις του φύλου που επικρατούσαν στη χώρα καταγωγής αλλά περισσότερο την υποβάθμιση των οικογενειακών δεσμών λόγω της απόστασης και του εγκλεισμού στους χώρους εργασίας που γίνονται παράλληλα και χώροι κατοικίας.

Γενικά οι περισσότερες μετανάστριες από την Αλβανία και την Ουκρανία που πήραν μέρος στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης είτε συμμετείχαν ενεργά στην οικογενειακή μετανάστευση είτε πήραν οι ίδιες αυτόνομα ή ενάντια στα μέλη της οικογένειάς τους την πρωτοβουλία να μεταναστεύσουν. Τόσο στις περιπτώσεις εκείνες όπου «ακολουθούν» τους άνδρες τους, όσο και στις περιπτώσεις εκείνες όπου μεταναστεύουν μόνες τους, η υπόθεση της γυναικείας παθητικότητας που παραδοσιακά κυριαρχούσε στις θεωρίες για τη μετανάστευση μοιάζει απλοϊκή.⁸⁸ Η μετανάστευσή τους δε συνδέεται σε πολλές περιπτώσεις άμεσα ή έμμεσα με τη βούληση «εξόδου» από τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας στη χώρα καταγωγής. Αλλά ακόμα και όταν δεν υπάρχει αρχικά αυτή η βούληση, πολλές μετανάστριες μοιάζουν να αλλάζουν με την ίδια τη διαδικασία της μετανάστευσης. Η βούληση για «έξοδο», όμως, δεν ικανοποιείται πάντοτε κατά τη διάρκεια των μεταναστευτικών διαδικασιών. Ενώ οι Αλβανίδες συχνά αποδεσμεύονται μέσω των μεταναστευτικών διαδικασιών από τις πολιτικές αυστηρού ελέγχου που

---

88. Nancy L. GREEN, 2004, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Σαββάλας) και Rachel SILVEY, 2006, «Geographies of Gender and Migration», *International Migration Review*, No. 1, Vol. 40, σσ. 64-81.

ενίσχυναν τις έμφυλες ανισότητες στη χώρα καταγωγής και υιοθετούν στρατηγικές ενδυνάμωσης κυρίως στο χώρο της εργασίας, οι Ουκρανές περιγράφουν αρνητικά την επίδραση των μεταναστευτικών διαδικασιών στην καθημερινή ζωή τους καθώς η δυνατότητά τους να ελέγχουν το χρόνο και το χώρο τους περιορίζεται σημαντικά σε σχέση με τη χώρα καταγωγής, ιδιαίτερα όταν ζουν εσωτερικώς.

Κατάληψη της καθημερινής ζωής από το χρόνο και το χώρο της εργασίας

Εκείνο που προκύπτει έντονα στις συζητήσεις με τις γυναίκες από την Αλβανία και την Ουκρανία είναι ότι ο χωροχρόνος της οικιακής εργασίας «καταλαμβάνει» το μεγαλύτερο κομμάτι της καθημερινής ζωής. Οι περισσότερες Αλβανίδες, που συμμετείχαν στις συζητήσεις συνήθως δουλεύουν παραπάνω από μία δουλειές. Η Εσμέ που είναι χήρα με δύο παιδιά και τη μητέρα της, ξυπνάει στις 6.30 και εργάζεται ως τις 10 με ένα διάλειμμα 30 λεπτών ξεκούρασης στο σπίτι. «Αλλά δεν μένει χρόνος για τίποτα. Υποφέρω για τα πάντα... Είναι η ζωή άδεια για εμένα ας πούμε». Η Ρίτα ξυπνάει στις 6.00-6.30, πηγαίνει να καθαρίσει σπίτια, μετά γραφεία και το βράδυ δουλεύει λάντζα σε εστιατόριο, όπου άμα έχει γάμους ή βαφτίσεις πλένει πιάτα ως τις 4-5. Πριν καθάριζε λεωφορεία του Ο.Σ.Ε. Η Ρίτα συνοψίζει: «Πώς να είσαι χαρούμενη; Ξυπνάς το πρωί, που σου έλεγα. Θα κάνεις ένα σπίτι από έξω μέχρι μέσα. Θα σηκωθείς αύριο, θα πάρεις την άλλη, την άλλη, την άλλη. Κάθε ημέρα, μια ζωή. Δεν γίνεται. Που θα κάτσεις να βρεις την υπομονή για το σπίτι σου». Κι η Χρυσούλα εξηγεί πώς έφτασε να έχει οικονομική άνεση: «Έχω τραβήξει πάρα πολλά και εγώ να

σηκώνομαι στις 5.00 η ώρα το πρωί για να πάω στη δουλειά μου. Να πάρω το λεωφορείο, να πάρω τον άνδρα μου στη στάση γιατί φοβόμουνα 5.00 η ώρα νύχτα. Έχω τραβήξει πάρα πολλά στη ζωή μου μέχρι που έφτασα σήμερα, και σήμερα δεν μπορώ να πω έχω δουλέψει το εικοσιτετράωρο τουλάχιστον 20 ώρες δουλειάς σε σπίτια για να φτάσω εδώ που έφτασα και ακόμα δουλεύω. Τρεις δουλειές την ημέρα. Δουλεύω πάρα πολύ». Αυτό το φαινόμενο είναι ακόμα πιο έντονο στην περίπτωση των Ουκρανών που εργάζονται ως εσωτερικές και αναγκάζονται συχνά να δουλεύουν από τις 7.30 το πρωί έως τις 10-11 το βράδυ χωρίς διαλείμματα.

Στο χωροχρόνο εργασίας συμπεριλαμβάνονται κι οι ώρες που περνούν οι περισσότερες γυναίκες στις μετακινήσεις. Για τη φίλη της τη Ρίτα, η Εσμέ λέει γελώντας: «Έχει καθαρίσει όλη την Αθήνα». Όσες εργάζονται κοντά στο σπίτι τους, όπως η Χαρίκλεια από τον Βύρωνα που δουλεύει 6-7 ώρες την ημέρα, παίρνουν χαμηλότερα ωρομίσθια. Αντίθετα η Λίντα από του Ζωγράφου, πηγαίνει για δουλειά στα Βόρεια Προάστια (Εκάλη, Κηφισιά) και παίρνει 40-45 για κάθε σπίτι. Η δουλειά, όμως μαζί με τις μετακινήσεις διαρκεί 10-12 ώρες. Οι μετακινήσεις με λεωφορεία, μετρό και τραίνο διαρκούν τουλάχιστον δύο ώρες την ημέρα όταν είναι η δουλειά μακριά. Αντίθετα η Ρενάτα και η Άννα δουλεύουν στη γειτονιά τους, ακόμα και αν οι απολαβές είναι μικρότερες ακριβώς για να αποφύγουν το χρόνο των μετακινήσεων.

Αν και κατά κανόνα το χρόνο της εργασίας οι γυναίκες τον περνούν μόνες τους ή με άλλες γυναίκες, συνήθως Ελληνίδες, στους χώρους των μέσων μαζικής μεταφοράς γίνονται ευρύτερες συναντήσεις, που συχνά δημιουργούν

εντάσεις και πιέσεις στη ζωή των γυναικών. Το λεωφορείο αποτελεί έτσι ένα χώρο συνάντησης με τους Έλληνες και με άλλες ομάδες μεταναστών που ζουν στην Αθήνα, αλλά και ένα χώρο συνεύρεσης με το άλλο φύλο, τους άνδρες Αλβανούς ή και άλλων εθνικοτήτων. Έτσι συχνά οι γυναίκες διηγούνται πώς αναπτύσσονται αλληλοεξαρτώμενες ρατσιστικές και σεξιστικές συμπεριφορές. Στην έκτη ομάδα εστιασμένης συζήτησης, οι γυναίκες εκφράζουν την ανασφάλειά τους για τα λεωφορεία. Ο άνδρας της Μπρούνα δεν θέλει να μπαίνει μόνη της στα μέσα μαζικής μεταφοράς παρά μόνο αν συνοδεύεται από την αδελφή του, τη Μαρίνα ή με τα παιδιά. Η Εσμέ και η Χαρίκλεια θυμούνται περιπτώσεις ανδρών που τους έβαζαν χέρι στο λεωφορείο: «Εμένα ήταν μια φορά ένας άνθρωπος ψηλός με καμπαρτίνα και στην αρχή έκανε έτσι δηλαδή. Λέω εγώ τώρα θα έχει κάτι. Μετά με βουτάει από πίσω και με τσιμπάει. Εντάξει έβαλα και εγώ τις φωνές. Άρχισαν και οι γυναίκες που ήταν δίπλα μου και τον βρίζανε. Κατέβηκε στην άλλη στάση».

Κι η Κωνσταντίνα παρατηρεί:

Στο λεωφορείο είναι τρομερό πράγμα: δεν μπορούν να ακούνε να μιλάς... Το έχω συναντήσει πολλές φορές. Δεν μπορούν να ακούνε ότι μιλάς δίπλα Αλβανικά. «Πηγαίνετε στην πατρίδα σας και μιλήστε». Εντάξει. Εγώ πήγα και έμαθα ελληνικά, αναγνώρισα τα ελληνικά μου και έγραφα ελληνικά. Μαθαίνουν και τα παιδιά μου την κουλτούρα την ελληνική, δηλαδή σέβομαι αυτήν τη χώρα. Και θέλω να ενσωματωθώ σε αυτή την κοινωνία μέσα και θέλω να ενσωματωθώ σε αυτήν την κοινωνία μέσα, σε αυτήν την κοινότητα. Αλλά όχι να μην μου επιτρέπεις να μιλάω τη γλώσσα μου. Να μιλάω όποτε θέλω εγώ. Έτσι δεν είναι;

Αντίστοιχες πιέσεις δέχτηκε και η Μαρία που είναι Βορειο-

ηπειρώτισσα από έναν Αλβανό άνδρα. Μια ημέρα συνάντησε μιαν Αλβανίδα γειτόνισσα στο λεωφορείο:

Και μιλάγαμε. Αυτή από τα Τίρανα μου μίλαγε αλβανικά. Και εγώ την καταλάβαινα δηλαδή, αλλά εγώ δεν μπορούσα να μιλήσω αλβανικά. Μίλαγα ελληνικά και αυτή με καταλάβαινε. Γιατί όταν μίλαγε σπαστά ας πούμε δεν μπορούσα να την καταλάβω. Μετά μίλαγα εγώ αλβανικά τα μίλαγα σπαστά, δεν μπορούσε αυτή να με καταλάβει. Αλλά καταλαβαινόμασταν αυτή αλβανικά και εγώ ελληνικά. Και κάποια στιγμή μέσα στο λεωφορείο, μπαίνει ένας Αλβανός... άνδρας. Πώς με άκουσε, πώς κατάλαβε ότι ήξερα και εγώ αλβανικά και να αρχίσει να βρίζει, και να λέει «Αυτή είναι Αλβανίδα και δεν μιλάει αλβανικά». Αυτός είχε πειστώσει τόσο πολύ, μα τόσο πολύ... Εγώ φοβόμουν. Τα φοβάμαι αυτά τα πράγματα γενικά. Και λέω να κατεβώ μια στάση πιο πριν για να μην με παρακολουθήσει και δει το σπίτι μου. Και όντως κατεβαίνω μια στάση πριν για να μπω στο σούπερ μάρκετ να ψωνίσω και να αρχίσει να με τρομοκρατεί. Και να του ζητάω και συγγνώμη από πάνω και έτσι ξέφυγα.

Όπως προκύπτει και από τις περιγραφές των πρώτων εντυπώσεων από την Ελλάδα, τα μέσα μαζικής μεταφοράς, αλλά και τα φώτα, οι δρόμοι και η ταχύτητα των αυτοκινήτων αποτελούν μια πρόκληση για πολλές Αλβανίδες. Η πρόκληση αυτή είναι διπλή, από τη μία να ξεπεράσουν τις καθημερινές δυσκολίες και την κούραση που προκαλούν οι μακρινές αποστάσεις, και από την άλλη να καταφέρουν να επιβληθούν σε χώρους που εντυπωσιάζουν αλλά και αποκτούν «επικίνδυνα» «αρσενικά» χαρακτηριστικά. Η αγορά και το οδήγημα αυτοκινήτου ή μηχανής και ακόμα περισσότερο η οδήγηση ταξί που περιγράφει η Χρυσούλα, αποτελούν σε

αυτό το πλαίσιο πρακτικές χειραφέτησης στην καθημερινή ζωή.

*Οι υποχρεώσεις των οικιακών εργαζομένων
όπως περιγράφονται από τις ίδιες*

Αντίθετα με τις εργοδότες, οι μετανάστριες οικιακές εργαζόμενες δεν περιγράφουν την εργασία τους ως «βοήθεια». Είναι ξεκάθαρό ότι τόσο για τις Αλβανίδες όσο και για τις Ουκρανές, ο χώρος του σπιτιού είναι ένας επαγγελματικός χώρος όπου αναλαμβάνουν την ευθύνη των εργασιών έναντι αμοιβής. Η σχέση τους με τις εργοδότες καθορίζεται κατά κανόνα από εργασιακά κριτήρια, όπως η αμοιβή, η καλή συμπεριφορά ή η αναγνώριση του έργου τους. Από τη σκοπιά αυτή ο «ιδιωτικός» χώρος της οικιακής εργασίας καθίσταται τόπος βιοπορισμού, αλλά και ο τόπος όπου θα μπορέσουν να συλλέξουν τα απαραίτητα χρήματα για να «αγοράσουν» τη νόμιμη παραμονή τους στην Ελλάδα.

Οι περισσότερες γυναίκες τόσο από την Αλβανία όσο και από την Ουκρανία δηλώνουν ότι οι εργοδότες τους ζητούν να κάνουν όλων των ειδών τις δουλειές χωρίς να έχει πάντοτε συμφωνηθεί εκ των πρότερων. Αυτό συχνά προκαλεί εντάσεις καθώς η δουλειά αυξάνεται σε χρόνο και σε κόπο χωρίς την αντίστοιχη αύξηση των αποδοχών. Για παράδειγμα η Εσμέ λέει πως παραιτήθηκε από ένα σπίτι διότι της έκαναν παρατήρηση επειδή δεν τράβηξε το ψυγείο να καθαρίσει από πίσω, μια δουλειά που δεν της είχε ζητηθεί από πριν να κάνει. Μονάχα η Λίντα δηλώνει ότι από την αρχή εξηγεί στις εργοδότες ότι υπάρχουν ορισμένες δουλειές τις οποίες δεν κάνει, για παράδειγμα αρνείται να ανεβαίνει στα ψηλά και να κάνει τοίχους «γιατί τότε δεν θα

τους βάψουν ποτέ». Η αοριστία των υποχρεώσεων που καλούνται να εκπληρώσουν οδηγεί σε επιπλέον φόρτο εργασίας ιδιαίτερα για όσες κρατάνε παιδιά. Η Λίντα, η Μπρούνα και η Πωλίνα φυλάνε παιδιά, επωμίζονται και την ευθύνη του καθαρισμού των ρούχων (πλύσιμο, άπλωμα, σιδέρωμα), του μαγειρέματος του φαγητού, της τακτοποίησης των παιχνιδιών του παιδιού. Η Μπρούνα θυμάται ότι σε ένα σπίτι «η γιαγιά μου είχε πει, δηλαδή τώρα που κοιμάται να ξεσκονίζεις, να πλύνεις τα πιάτα. Η μαμά μου έλεγε τα μάτια σου και το μωρό. Τίποτα δεν θέλω».

Σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιες οι γυναίκες αναλαμβάνουν να κάνουν βαριές δουλειές προκειμένου τα σπίτια στα οποία δουλεύουν να είναι τέλεια. Η ικανότητά τους να φροντίζουν το χώρο με επαγγελματικό τρόπο, η «τελειομανία», πολλές φορές, τους προσφέρει ικανοποίηση. Η δουλειά σταματά να είναι μια βαρετή επανάληψη των ίδιων πάντα κινήσεων και γίνεται δημιουργική εργασία. Η Μαρίνα λέει χαρακτηριστικά: «Εγώ ξέρεις πώς θέλω. Δεν θέλω να το τραβήξω. Όχι. Αν δεν το βάλεις στη μέση γιατί αυτό τώρα αν το δεν τραβήξεις τον καναπέ. Κατάλαβες; Δεν το βλέπω ότι έκανα δουλειά, ρε παιδιά. Αλλά αυτή δεν το θέλει. Θέλει να τελειώσεις γρήγορα γιατί άμα θα την κάνεις αυτή τη δουλειά, περνάει η ώρα και πληρώνει. Άμα θες να το κάνεις έτσι, να μην τους βγάξεις τίποτα». Στο ίδιο πνεύμα, η Χαρίκλεια παρατηρεί: «Τα ντουλάπια της κουζίνας τα κάνω και από μέσα. Να κατεβάσω όλα τα πράγματα. Να ανέβω πάνω να κάνω κανένα πατάρι». Η Μπόνα καυχείται ότι τα σπίτια στα οποία πηγαίνει είναι όλα σε άψογη κατάσταση όταν φεύγει, σε βαθμό που η Λίλη δεν μπορεί να πάει να δουλέψει.

Η διαμόρφωση του χώρου προσφέρει ικανοποίηση ακό-

μα και όταν γίνεται σε συνεργασία με την εργοδότη, όταν οι δύο γυναίκες μοιράζονται την ίδια δουλειά ως συνεργάτιδες. Η Μαρίνα διηγείται ότι την προηγούμενη ημέρα κάθισε 12 ώρες στο σπίτι μιας γυναίκας που εργάζεται στο γραφείο που καθαρίζει τα πρωινά.

Εγώ πάω σε αυτό το σπίτι. Ξεκινάμε 8 το πρωί και τελειώνουμε 8 το βράδυ. Μου λένε «πώς θα αντέξεις αυτό;» Αλλά δεν είναι ότι δουλεύω 12 ώρες. Φτιάξαμε την κρεβατοκάμαρα μαζί. Μαζί δουλεύουμε και οι δύο μαζί. Να το στρώσω, θα το στρώσω. Βάλαμε το χαλί μαζί. «Δεν είναι ωραία έτσι, να το κάνουμε έτσι Μαρίνα;». Έτσι και θα το στολίσουμε όλο το σπίτι αλλά σαν να είμαι στο σπίτι μου. Δεν είναι ότι δούλενα 12 ώρες με τη σκούπα, ξέρεις, τους τοίχους και αυτά. Στολίσουμε το σπίτι στρώσαμε τα χαλιά. Αλλάξαμε θέση. Φεύγει η ώρα και μετά μου δίνει 100 Ευρώ. Τώρα δεν μπορεί να μην είμαι ευχαριστημένη. Τώρα κάθε Σάββατο μου λέει να έρχομαι για δύο ημέρες. Όχι, εγώ δεν μπορώ να έρχομαι αύριο. Να τελειώσουμε σήμερα. Μου λέει: «Μπορείς να αντέξεις; Αν αντέξεις εσύ και εγώ μαζί σου».

Τα όρια μεταξύ των δύο γυναικών, ενδεχομένως επειδή είναι κι οι δύο εργαζόμενες στην ίδια επιχείρηση τα πρωινά, γίνονται λιγότερο αυστηρά και η σχέση τους μπορεί να διαμορφωθεί στο πλαίσιο της συνεργασίας. Η αποδοχή της ταυτότητας της νοικοκυράς από την Ελληνίδα εργοδότη κάνει πολύ πιο εύκολη την προσέγγιση ενώ παράλληλα η υψηλή αμοιβή εκλαμβάνεται ως αναγνώριση της προσφοράς της.

Στις ερωτήσεις για το μαγείρεμα και τα ψώνια οι περισσότερες γυναίκες λένε ότι δεν τους ζητούν να αναλάβουν τέτοιου είδους ευθύνες, αν και ορισμένες φορές οι εργοδότες τους ζητούν να τις μάθουν αλβανικές συνταγές. Μόνο

η Λίλη έχει προσληφθεί για να μαγειρεύει τρεις φορές την εβδομάδα σε μια ηλικιωμένη. Για πολλές γυναίκες η δυσπιστία απέναντι στην ικανότητά τους να μαγειρεύουν είναι προσβλητική. Σε όλες τις ομάδες που τέθηκε το ερώτημα της μαγειρικής, πολλές από τις συμμετέχουσες τόνισαν πόσο ωραίο είναι το αλβανικό φαγητό, ιδίως οι πίτες και τα κρέατα. Η Καίτη θυμάται τις συνθήκες εργασίας στην πρώτη της δουλειά:

Και μου κάνει εντύπωση όταν ήρθα για πρώτη και πήγα να δουλέψω σε σπίτι, αυτή σε μια βίλα ήταν και εγώ δεν ήξερα ούτε ελληνικά. Έμαθα κάποιες λέξεις και μου φερθήκανε σαν σκλάβα. Δούλευα σαν σκλάβα. Και λέω, όταν σας λέω τώρα, γιατί είχα σπουδάσει, είχα τελειώσει πανεπιστήμιο. Δεν ξέρω η δουλειά μου που έκανα σαν μηχανικός εκεί στην Αλβανία ήτανε τίμια. Ήτανε όλη μου η οικογένεια. Και εκεί ένοιωθα ένα σκουπίδι. Πώς να το πω; Μου είπε ο γιος της αυτής που δούλευα. Μου είπε στην αρχή: «Ξέρεις να κάνεις μακαρόνια;», «Ξέρεις να ψήσεις το ψάρι;». Και εγώ ήμουν από πού ήρθα; Δεν μπορώ να καταλάβω. Αυτός μου είπε η Αλβανία είναι σαν Καλκούτα. Είσαι καλά, του λέω; Είσαι καλά; Δηλαδή δεν μπορούσα να μιλήσω. Καλκούτα, Ινδία.

Η ιδέα ότι μπορεί να κατηγορηθούν ότι δεν είναι καλές νοικοκυρές είναι για τις περισσότερες Αλβανίδες που συμμετείχαν στις συζητήσεις προσβλητική, ακόμα και όταν, όπως στην περίπτωση της Καίτης, πρόκειται για μια γυναίκα που στη χώρα καταγωγής εργαζόταν ως μηχανολόγος. Αυτή η στάση δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι λεγόμενες «γυναίκες» δουλειές έχουν ιδιαίτερη αξία για τη θηλυκή ταυτότητα στην αλβανική παράδοση, αλλά και γιατί ο βαθμός στον οποίο οι γυναίκες αυτές μπορούν να διεκπεραιώνουν

τις υποχρεώσεις τους σαν εργαζόμενες αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την οικονομική και κοινωνική τους ανεξαρτησία.

Καθαρισμός: επαφές μέσα από ίχνη

Τόσο στις ομάδες των εργοδοτριών όσο και στις ομάδες των εργαζομένων έγινε σαφές ότι, οι σχέσεις μεταξύ εργοδοτριών και μεταναστριών κατά κανόνα περιορίζονται στην εργασιακή σχέση, δηλαδή στις ώρες και στο χώρο όπου συντελείται ο καθαρισμός ή η φύλαξη των παιδιών. Είναι μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις όπου οι επαφές συντελούνται σε χώρο και χρόνο εκτός εργασίας. Έτσι, ο κατεξοχήν χώρος στον οποίο αναφέρονται οι περιγραφές είναι το σπίτι, ένας ιδιωτικός χώρος που ανήκει στις εργοδότες και αποτελεί παράλληλα τόπο εργασίας για τις μετανάστριες. Όσον αφορά στο χρόνο, οι επαφές μεταξύ των εργοδοτριών και μεταναστριών μέσα στο σπίτι περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε μικρά διαλείμματα πριν ή κατά τη διάρκεια της δουλειάς. Για όσες εργοδότες εργάζονται και κυρίως για τις πιο νέες, η επαφές περιορίζονται σε μια συζήτηση ή ένα καφέ πριν ξεκινήσουν οι δουλειές και φύγει η εργοδότης από το σπίτι. «Δεν θέλω να είμαι στα πόδια της ούτε αυτή θέλει», λέει η Κατερίνα.

Στο πλαίσιο των περιορισμένων αυτών επαφών, το σπίτι γίνεται τόπος διαμεσολάβησης μεταξύ των δύο γυναικών. Τα ίχνη που αφήνουν η μία στην άλλη καθορίζουν τις σχέσεις τους. Η Κατερίνα περιγράφει: «Αλλά γενικά η κοπέλα εντάξει τα κάνει όλα γιατί εγώ είμαι λίγο...στον κόσμο μου... Εγώ όποτε έρχομαι, επειδή φεύγω όταν έρχεται, όχι κατευθείαν, την περιμένω δηλαδή και φεύγω από το σπίτι

για να πάω στη δουλειά. Και μετά δεν τη βρίσκω. Γυρίζω πολύ αργότερα. Όποτε έχει κάτι στο ψυγείο της έχω πει, δεν έχει φάει ποτέ». Με άλλα λόγια η Κατερίνα μπαίνει στο σπίτι και αναζητά τα ίχνη της «οικιακής βοηθού», τις δουλειές που έκανε, τι έφαγε, τι ήπιε, που πήγε. Η εικόνα που σχηματίζει για αυτήν και τη δουλειά της βασίζεται κατά κύριο λόγο στα ίχνη αυτά. Αλλά και η οικιακή βοηθός πρέπει να ακολουθήσει τα ίχνη της Κατερίνας για να τακτοποιήσει και να καθαρίσει, γεγονός που δημιουργεί στην Κατερίνα ενοχές: «Και τέλος πάντων εμένα αυτό που κάνει είναι πολύ δύσκολο. Και βρίσκει ένα σπίτι βομβαρδισμένο συνήθως. Δηλαδή εγώ αισθάνομαι πολύ άσχημα». Οι τριβές μεταξύ τους δεν εκδηλώνονται ποτέ σε καυγάδες αλλά σε σιωπηλές προστριβές που προκαλούνται κυρίως από σπασίματα, καταστροφές και χαμένα αντικείμενα. Η επαφή μέσα από ίχνη μπορεί να είναι κάτι που το αναζητούν κι οι ίδιες οι μετανάστριες, αλλά μπορεί και να ελλοχεύει κινδύνους. Στην περίπτωση της Ιλεάνας, η ίδια η «οικιακή βοηθός» από την Ουκρανία ζητάει να είναι πάντα κάποιος παρόν γιατί φοβάται μήπως κατηγορηθεί άδικα για καταστροφές ή κλοπές. Οι συνεχείς αναφορές των εργοδοτριών στον «αδικαιολόγητο» φόβο των μεταναστριών ότι θα κατηγορηθούν άδικα αποτελεί σημαντική παράμετρο της αοριστίας που διέπει τις περισσότερες σχέσεις αυτού του τύπου.

Για όσες δεν εργάζονται, οι επαφές γίνονται πολύ πιο άμεσες, καθώς κυρίως οι μεγαλύτερες προσπαθούν να βοηθήνε «για να τελειώνει πιο γρήγορα η κοπέλα», αλλά και να ελέγχουν την εργασία. Το ότι υπάρχουν δουλειές, διαφορετικές σε κάθε σπίτι, τις οποίες θεωρούν οι εργοδότες δική τους αρμοδιότητα και με τις οποίες οι οικιακές εργαζόμενες δεν ασχολούνται οριοθετεί και τη χρήση του χώρου. Μπαλ-

κόνια, κήποι, ντουλάπια, κουζίνες, σιδερώστρες, πλυντήρια, και κρεβατοκάμαρες, ανάλογα με την περίπτωση, αποτελούν χώρους και αντικείμενα που επιλέγουν οι εργοδότες, να φροντίζουν μόνες τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, οι εργοδότες αναφέρουν ότι προκαλεί δυσαρέσκεια στις ίδιες τις οικιακές εργαζόμενες η απαγόρευση αυτή γιατί νοιώθουν ότι δεν τις εμπιστεύονται αρκετά, όπως στην περίπτωση της Μάριαν που της ζήτησε να στρώνει τα κρεβάτια «όπως σε όλα τα άλλα σπίτια που πάει» ή της Ζωής που την κοροϊδεύει ότι η βεράντα είναι δικό της «βασίλειο».

Τις περισσότερες ώρες εργασίας που μοιράζονται σε διαφορετικά σπίτια, οι γυναίκες από την Αλβανία δουλεύουν μόνες. Λόγω της έλλειψης επαφών, οι δουλειές του σπιτιού γίνονται ένας κώδικας επικοινωνίας μέσα από ίχνη. Η Μπόνα χαιρέτα την αυτονομία αυτή: «Εγώ μόνη μου, αλλά ένοιωθα πολύ όμορφα όμως. Γιατί έλεγα με εμπιστεύονται, κάνω τη δουλειά μου. Όχι ότι θα με ενοχλούσε αν μου έλεγε κάνε αυτό. Αλλά ένοιωθα πολύ καλά. Δεν ξέρω». Η Μαρίνα λέει χαρακτηριστικά:

Κάθε φορά που είμαι μόνη στο σπίτι όταν...εκεί που έχεις τα κλειδιά...τα ξέρεις. Όταν θα φύγεις και θα μπει η άλλη μέσα και θέλω κάτι να έχει αλλάξει, να πέφτει το μάτι της, να βλέπει ότι έχω κάνει κάτι καλό, ρε παιδί μου. Ότι έχεις κάνει κάτι και έχεις προσπαθήσει. Θα πει η άλλη κοίτα το έφτιαξε η Μαρίνα. Γι αυτό προσπαθώ εγώ πάντα να κάνω κάτι που να φαίνεται. Να φαίνεται αλλιώς, να είναι κάτι ότι έχει μπει μέσα, έχει καθαρίσει. Αλλά έχει γίνει κάτι μέσα στο σπίτι. Γιατί αν είναι όπως ήταν να το βρει και αυτή δεν σου φαίνεται ότι κάτι έχει αλλάξει. Θα μπει αυτή η γυναίκα θα λέει: «αλλά τι μου έκανε, τι άλλαξε, τι άλλαξε στο σπίτι;». Είναι στον άνθρωπο να το βλέπει».

Η διαμόρφωση του χώρου στον οποίο εργάζονται προσφέρει σε πολλές γυναίκες ικανοποίηση. Η ικανότητα του εργοδότη ή της εργοδότης να «διαβάσει» τα ίχνη που αφήνει η δουλειά τους, να τα αποδεχτεί και να τις επαινέσει είναι ιδιαίτερα σημαντική. Χαρακτηριστικά η Ρίτα διηγείται με περηφάνια μια ιστορία όπου ένας εργοδότης μπήκε σπίτι του και δεν το αναγνώρισε: «Δεν είναι σπίτι μου αυτό». Κι η Εσμέ λέει: «Εμένα σε όποιο σπίτι πάω μου ζητάνε να το βάλω όπως θέλω εγώ. Τα πράγματα να τα βάλω όπως το βλέπω με το μάτι μου. Με το μάτι τώρα. Οι πιο πολλές είναι μεγάλες. Η μαμά της Ντόρας είναι πιο μεγάλη, μου λέει. Στα ζευγάρια που είναι νέα, εγώ πάω στο γάμο τους, με καλούνε, και σαν νέοι που είναι μου λένε: «Κάν' τα όπως θέλεις εσύ. Και όπως το βλέπεις». Στις πιο μεγάλες το αφήνω όπως το βρίσκω. Τα αφήνω όπως τα κάνουν».

Αντίθετα η επαφή μέσα από τα ίχνη συχνά προκαλεί προστριβές μεταξύ εργοδοτριών και οικιακών εργαζομένων. Για τη Χαρίκλεια το πρόβλημα είναι ότι δουλεύει περισσότερο. «Μου έχει τύχει και αυτό. Είχα κλειδιά όπως λέτε και εσείς και πήγαινα. Και με παίρνανε τηλέφωνο και χάνανε πράγματα. Και μου λέγανε: «Που το έβαλες αυτό Χαρίκλεια;». Έλα να θυμάμαι εγώ που μπορεί να μην το είχα δει καθόλου αυτό το πράγμα που μου ζητάγανε. Ή που υπήρχε πράγματα που θυμόμουν που τα είχα αν τα χρειαστούν γιατί μπορεί από τη βιασύνη να είχαν αφήσει πράγματα στη μέση». Η Λίντα και η Λίλη αντιμετωπίζουν αντίστοιχα προβλήματα: τηλεφωνήματα των εργοδοτών στις δώδεκα η ώρα το βράδυ για να ρωτήσουν που είναι διάφορα χαμένα αντικείμενα, λεφτά, ζώνες, χρυσά κοσμήματα, ιατρικά εργαλεία ή σουτιέν. Σε πολλές περιπτώσεις τα «ίχνη» τοποθετούνται ως παγίδες εσκεμμένα στο σπίτι από τις ίδιες τις εργο-

δότεριες προκειμένου να δοκιμάσουν την αξιοπιστία των εργαζομένων.

Εσμέ: Ξέρεις τι μου έκανε μία γιαγιά; Είναι ένα χρόνο τώρα. Εγώ όπου δουλεύω με ξέρουν. Δουλεύω συγγενείς. Πέντε χρόνια. Με πήρε μια έτσι από γνωστό και μου είπε θα καθαρίσεις το δωμάτιο. Ήταν μέσα στο κρεβάτι. Καθάρισα εγώ το δωμάτιο, έβαλα τη σκούπα κάτω από το κρεβάτι και είχε βάλει κάτω από το κρεβάτι 50 Ευρώ. Και το πήρε η σκούπα και δεν το ήξερα εγώ.

Χαρίκλεια: Και εμένα μου το έχουν κάνει με 20 Ευρώ.

Εσμέ: Και το πήρε η σκούπα. Ούτε το ήξερα εγώ. Έκανε μπαμ έτσι η σκούπα. Τέλειωσα εγώ. Εντάξει έκανε θόρυβο. Τέλειωσα εγώ καλά και μετά...

Αίλη: Εμένα δεν μου έχει τύχει ποτέ.

Χαρίκλεια: Εμένα ένα-δύο φορές το έχουν κάνει από μόνες τους. Μια φορά την άλλη που ήταν πενηντάριο, ήταν ένα παιδάκι και είχε πέσει κατά τύχη κάτω από το κρεβάτι, και αυτό το παιδί τελειώνει πανεπιστήμιο τώρα. Και του λέω: «Παναγιώτη έχεις ρίξει κάτω από κρεβάτι κάτι;». «Που είναι;», μου λέει. Δηλαδή δεν είναι ότι το έκανε το παιδί επίτηδες».

Η Μπόνα θυμάται ότι όταν είχε πάει να αντικαταστήσει μια συνάδελφό της σε ένα σπίτι που δούλευε και μια Ελληνίδα baby-sitter, χάθηκε ένα δαχτυλίδι και η εργοδότη για να τη δοκιμάσει έπαιξε ένα παιχνίδι. «Μου είπε να πάμε μαζί γιατί θέλω να πάρω ένα δωράκι στην... (τι είχε βαφτίσει; ξέρω και εγώ...) κορίτσι πρέπει να ήταν. Ναι. Μου λέει λοιπόν να πάμε να διαλέξουμε να δω και το γούστο σου. Εγώ έχω γούστο στο άσπρο το χρυσό. Μου άρεσε, είχα αυτή τη μαβία. Και έλεγα είδα σε ένα αυτό έτσι, είδα στο άλλο αυτό...

Γυναίκες τώρα. Ήξερε τη μανία μου. Πάμε εκεί. Αλλά αυτή πριν είχε κουβεντιάσει με το μαγαζάτορα και ήξερε. Και υποτίθεται ότι είτε εγώ, είτε η κοπέλα που κρατούσε το παιδί το είχαμε πάρει». Η Λίντα δουλεύει σε ένα σπίτι όπου υπήρχε και μια γυναίκα Ελληνίδα για να κρατάει τα παιδιά. Ενώ η εργοδότης λείπει όλη την ημέρα, η μητέρα της παρακολουθεί διαρκώς τις δύο γυναίκες: «Γιατί έμεινε συνέχεια από πίσω και στην Ελληνίδα και σε εμένα από πίσω και στην κόρη και στο σπίτι της. Δεν άφηγε κανένα. Από πίσω. Δεν εμπιστευόταν κανένα. Η μάνα, γιατί η κόρη δεν ήξερε τίποτα τι γινόταν στο σπίτι. Τελικά διαπιστώνουν ότι η Ελληνίδα έκλεβε ρούχα για τα παιδιά της. Η Λίλη, η Χαρίκλεια και η Μπόνα συμφωνούν ότι το κλέψιμο είναι «αρρώστια», είναι «στο αίμα» και επομένως οι εργοδότες που δεν ξέρουν ποιος μπαίνει στο σπίτι τους είναι δικαιολογημένες να φοβούνται. Παρόλα αυτά η καχυποψία και οι εντάσεις που δημιουργούνται με τα χαμένα αντικείμενα τις κάνουν να νοιώθουν πάρα πολύ μεγάλη ντροπή.

Οι επαφές μεταξύ εργοδοτριών και εργαζομένων εντός του χώρου και του χρόνου της εργασίας είναι πολύ περιορισμένες και φορτισμένες από τις ασυμμετρίες που επικρατούν στον οικιακό χώρο ώστε να είναι πολύ δύσκολο να αναπτύξουν στενές σχέσεις με τις εργοδότες. Παράλληλα οι διαφονίες κι οι εντάσεις δεν εκδηλώνονται ανοιχτά ούτε και εκφράζονται ρητά, αντίθετα υπονοούνται ή απλά αγνοούνται σιωπηλά.⁸⁹ Η επαφή μέσα από ίχνη αναδεικνύει εντά-

89. Βλέπε επίσης Μαρίνα ΠΕΤΡΩΤΗ, 2003, «Καλή 'ναι η Φωνή, μα να ξέρεις που να σταματάς»: Οι Άδηλες Συγκρούσεις ως Σύμβολο Εξουσίας και Επιβολής», στο Χριστίνα ΒΛΑΧΟΥΤΣΙΚΟΥ (επιμ.), *Όταν οι Γυναίκες έχουν διαφορές* (Αθήνα: Μέδουσα).

σεις και διαφωνίες, καχυποψία και αντιθέσεις που δεν εκδηλώνονται ανοιχτά αλλά υποβόσκουν στις εργασιακές σχέσεις. Συγχρόνως, όμως, μέσα από τις σιωπηλές αυτές πρακτικές δίνεται η δυνατότητα στις οικιακές εργαζόμενες να αναδείξουν την εργασία τους και την αισθητική τους, μετατρέποντας καθημερινές επαναλαμβανόμενες εργασίες (όπως το ξεσκόνισμα, το σφουγγάρισμα, το πλύσιμο των τζαμιών και των χαλιών ή το ξεσκόνισμα) σε δημιουργικές πρακτικές που τους προσφέρουν ικανοποίηση και ανοίγουν ένα διάλογο με τις εργοδότες στο πλαίσιο του κοινού τύπου που μοιράζονται.

Φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων

Το ζήτημα της φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων συζητήθηκε έντονα στην ένατη ομάδα εστιασμένης συζήτησης με τις Ουκρανές οικιακές εργαζόμενες. Όλες οι συμμετέχουσες δήλωσαν ότι η πιο επίπονη εργασία είναι η φροντίδα των παιδιών διότι δεν υπάρχει καθόλου ελεύθερος χρόνος. Η Καρίνα λέει: «Και εγώ δούλεψα σε ένα σπίτι με ένα παιδάκι και οι γονείς του φεύγανε πολύ συχνά στα ταξίδια, στις εκδρομές και εμένα με αφήνανε με το παιδί. Και εγώ τώρα σκέφτομαι πώς δεν φοβήθηκα; Και η γιαγιά πήγαινε μια βόλτα και εγώ καθόμουν. Ενώ ποτέ δεν μπορούσα να κάτσω με το παιδί». Η ευθύνη αυτή περιορίζει τις δυνατότητες υιοθέτησης πρακτικών που να επιτρέπουν την αποστασιοποίηση αλλά και την ξεκούραση με αποτέλεσμα ο εργασιακός χρόνος να επιμηκύνεται.

Νατάλια: Αυτό που λέω εγώ. Δεν μπορώ να καθίσω γιατί έχω πολύ δουλειά από το πρωί. Ξυπνάω 7.30-8.00. Και το βράδυ 9.30-10.00.

Καρίνα: Το παιδί δεν θέλει να φάει, να το αλλάξεις, να το κουνήσεις.

Νατάλια: Άλλη δουλειά να μαγειρέψεις, να σιδερώσεις, να πλύνεις.

Ελένη: Είναι πολύ δύσκολο να τα κάνεις και τα δύο. Και να προσέχεις το παιδί και να κάνεις και τις δουλειές.

Καρίνα: Και εγώ όταν καθάριζα το παιδί καθόταν πάνω στη σκούπα.

Παράλληλα, όμως, μέσω των πρακτικών που σχετίζονται με τη φροντίδα, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για παιδιά, ανοίγονται πιθανότητες άμεσων διαπολιτισμικών επαφών που δεν είναι εφικτές με τους μεγαλύτερους σε ηλικία. Για παράδειγμα η Σοφία διηγείται πώς μαθαίνει στα παιδιά, που φροντίζει, τις αξίες του σοβιετικού πολιτισμού και ιδιαίτερα της μουσικής: «Και όταν το παιδί ήταν πάρα πολύ μικρό, δύο χρονών και πέντε μηνών, μόλις άρχισα εγώ να δουλεύω στο σπίτι τους. Η μαμά και ο μπαμπάς φεύγουν στο εστιατόριο και το παιδί έκλαιγε πάρα πολύ. Και άρχισα να τραγουδάω. Και λέω: «θα τραγουδάμε τώρα μην κλαις». *Μόνο κοντά σου, είναι όμορφη η ζωή... Η αγκαλιά σου είναι ανοιχτή πνοή... Μόνο κοντά σου είναι η στιγμή μεγάλη... Μόνο κοντά σου ανθίζει όλη η γη...* Το παιδί μου δίνει το χέρι του με φιλάει και με αγκαλιάζει». Οι φιγούρες του Γκαγκάριν και της Λάικα, οι σημαίες της Σοβιετικής Ένωσης και της Ουκρανίας, η όπερα, οι σωστοί τρόποι συμπεριφοράς και ο σεβασμός προς τους μεγαλύτερους ή ορισμένες ουκρανικές φράσεις και τραγούδια μετατρέπονται σε κώδικες επικοινωνίας με τα παιδιά που φυλάνε.

Οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ παιδιών και οικιακών βοηθών προκαλούν προστριβές με τους γονείς. Η Σο-

φία αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι γονείς των παιδιών που φυλάει τα τελευταία εννέα χρόνια, παρόλο που είναι λάτρεις της κλασικής μουσικής, «έχουν βαρεθεί τα τραγούδια της» και δεν έρχονται στις συναυλίες που κάνει με την ουκρανική χορωδία. Οι επιπλήξεις γίνονται «για πλάκα». «Μόνο σε κάθε πλάκα υπάρχει κάποια αλήθεια. Κάποια μήπως ζήλια έχει».

Είχε μεγάλη πλάκα με τα τραγούδια. Και μια μέρα γυρνάω εγώ την Τετάρτη που είχα βγει και η μαμά λέει: «Από αύριο δεν τραγουδάς νανούρισμα βράδυ». Γιατί λέω να βάλω το παιδί (μικρή) να κοιμηθεί και αυτή λέει πες μου τραγούδι. Λέει: «Τι να τραγουδάω;». «Ό,τι τραγουδάει η Σοφία». Λέει: «Δεν ξέρω τι τραγουδάει η Σοφία». Και η μικρή: «Να μαθαίνεις» (γέλια)... Και ρωτάω τον κύριο, που δουλεύει με κομπιούτερ, να βρει τα λόγια για να μάθουν τα παιδιά. «Όχι δεν μπορώ». Γιατί εγώ δεν μπορώ να μάθω αν δεν ξέρω λόγια. Και όταν μάθανε, τώρα δεν κοιμάται το παιδί. Λέει: «τραγουδά για εμένα και βλέπουμε». Και έχουν κοιμηθεί μέχρι να αρχίσω.

Οι πιθανότητες απεξάρτησης από το χώρο της οικιακής εργασίας περιορίζονται λόγω της φροντίδας που εμπεριέχεται σε αυτές τις εργασίες. Οι προσωπικές σχέσεις εμπλέκονται στις εργασιακές. Η Σοφία για παράδειγμα διηγείται ότι κάθε φορά που αναφέρει στα παιδιά τα οποία φροντίζει ότι θα φύγει για να παντρευτεί εκείνα κλαίνε και την παρακαλούν να μείνει. Εντούτοις σε πολλές περιπτώσεις η σχέση με τη χώρα καταγωγής και η συνέχεια στα πρότυπα του φύλου διατηρείται μέσω των πρακτικών που σχετίζονται με τη φύλαξη παιδιών πολύ περισσότερο από ό,τι μέσω των πρακτικών που σχετίζονται με τον καθαρισμό. Όπως λέει η Άννα: «Και αυτή είναι και η κουλτούρα μας, ότι εμείς έχουμε από

το σχολείο να φροντίζουμε τα παιδιά, να αγαπάμε τους μεγάλους. Όταν είσαι σε λεωφορείο όταν είναι γιαγιά. Όχι μόνο γιαγιά. Όταν είσαι αγόρι και είναι κορίτσι πρέπει να σηκωθείς να καθίσει. Πρέπει να τις βοηθήσεις. Και στα σχολεία και στα σπίτια. Να πούμε ας πούμε όταν ήταν η Σοβιετική Ένωση ίσως και πιο πολύ μαθαίναμε από το σχολείο. Γιατί η μαμά μας και ο μπαμπάς μας δούλευαν τότε και δεν είχαν τόσο χρόνο να κάτσουν να μας μάθουν. Αλλά έτσι ήταν και στα σπίτια μας να τραγουδάμε και έτσι μαθαίναμε».

Αμοιβές-ένσημα-τερματισμός εργασίας

Σύμφωνα με τις μετανάστριες οικιακές εργαζόμενες, υπάρχουν διακυμάνσεις στις αμοιβές: 5 Ευρώ την ώρα (για σκάλες), 35 για 5 ώρες (σε σπίτια και σε μαγαζιά και γραφεία). Σε ορισμένες περιπτώσεις η αμοιβή αυξάνεται όταν προσθέτουν και νέα καθήκοντα: π.χ. η Ρίτα λέει ότι ένας εργένης της δίνει 40 για τις δουλειές και άλλα 10-15 για σιδέρωμα, κήπο, πλύσιμο, μαγείρεμα κ.λπ. Αλλά γενικά στο συγκεκριμένο ωράριο συμπεριλαμβάνονται τόσο βαριές όσο και ελαφρές δουλειές, χωρίς διακυμάνσεις στην αμοιβή. Πολλές γυναίκες που συμμετείχαν στις ομάδες δηλώνουν ότι πληρώνονται ημερομίσθιο, χωρίς συγκεκριμένο ωράριο. Αν και συχνά αυτή η αοριστία έχει θετικές επιπτώσεις στη δουλειά τους, γιατί μπορούν να φεύγουν νωρίτερα όταν τελειώνουν, υπάρχουν και περιπτώσεις εκμετάλλευσης. Για παράδειγμα η Καίτη, θυμάται, «Πήγαινα και έφευγα στις 5.00. Έπρεπε να φύγω. Και έρχονταν κάθε μέρα 5.15 και θέλανε να φάνε. Εγώ του έστρωσα το τραπέζι και τρώγανε. Όταν θα τελειώσουνε πάλι 5.00. Δεν πειράζει η Καίτη εκεί. Και τότε ήταν το λεωφορείο απέναντι στη βίλα και περνούσε κάθε μισή ώρα.

Και εγώ έπρεπε να πλύνω τα πιάτα να τα κάνω όλα». Όπως προέκυψε στην ένατη ομάδα εστιασμένης συζήτησης, όσες γυναίκες ζούνε εσωτερικές πληρώνονται μηνιαίως και οι αμοιβές του κυμαίνονται από 400 Ευρώ τον μήνα έως 1000 Ευρώ το μήνα στις οποίες συχνά συμπεριλαμβάνονται και τα ένσημα και ένα δωμάτιο εντός ή εκτός του χώρου εργασίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι γυναίκες ανέφεραν ότι πρέπει οι ίδιες να φροντίζουν ή έστω να συμπληρώνουν τη σίτισή τους από το προσωπικό τους εισόδημα.

Οι περισσότερες γυναίκες φοβούνται να ζητήσουν αυξήσεις. Γιατί, όπως λέει η Ντιάνα «Τολμάς; Δεν θα έρθεις την άλλη μέρα» (γέλια) κι η Άννα αναρωτιέται: «Εμένα δεν μου έχει τύχει. Δηλαδή εγώ τόσα χρόνια σε ένα σπίτι τι πρέπει να κάνω;». Οι εργοδότες, όπως λέει η Μπρούνα, βρίσκουν πάντα δικαιολογίες για να μη σου δώσουν παραπάνω και δεν σε ξαναφωνάζουν.

Ντιάνα: They always do something in order to make you not to have the courage to say I want. «Αα είσαι καλή. You are the best Albanian woman» και έτσι κι έτσι. Και δεν μπορείς να πεις.

Ρίτα: Εγώ το λέω.

Εσμέ: Σε καλοπιάνουνε.

Μπρούνα: Σε κουράζουν.

Η Λίντα λέει ότι ζητάει αύξηση στις εργοδότης της. Όταν δεν της δίνουν απλά παραιτείται από τη δουλειά. Η Χαρίκλεια, αντίθετα, αν και ζητάει συνήθως της αρνούνται με διάφορες δικαιολογίες. «Μου λένε το κράτος έκανε; Γιατί εσύ ζητάς αύξηση; Όταν κάνει το κράτος αύξηση τότε θα πάρεις κι εσύ... Σου λέει είσαι από Αλβανία. Δεν έχει τέ-

τοια». Η Μαρίνα και η Μπόνα δεν μπορούν καν να ζητήσουν αύξηση. Όπως λέει η δεύτερη:

Γιατί εμάς τι μας θεωρούν για χαζές; Δεν ξέρουν, δεν καταλαβαίνουμε; Αυτές τι θεωρούν τον εαυτό τους; ότι είναι ξύπνιες; Γιατί; Αυτές δεν ξέρουν πότε γίνεται αύξηση; ...μισό λεπτό. Εγώ πέρσι έπαιρνα δασκάλα στο σπίτι για το παιδί μου γιατί ήταν πάρα πολύ πίσω στα μαθήματα. Και έκανα τη συμφωνία 7 Ευρώ την ώρα με αυτήν την κοπέλα. Ερχόταν η κοπέλα όποτε προλάβαινε για μία ώρα. Έκανε τα μαθήματα. Την άλλη φορά μπορεί να έκανε λιγότερα. Την άλλη φορά μπορεί να έκανε πιο πολύ. Περισσότερα. Εγώ έβλεπα, ήμουνά τόσο ευχαριστημένη με το παιδί μου. Και έδινα ποτέ 7 Ευρώ. Παραπάνω. Παραπάνω. Και τα δώρα, δώρα. Και μου έλεγε αυτή ααα έτσι, έτσι. Λέω κοίταξε να δεις. «Και εγώ δουλεύω σκληρά, και εγώ δουλεύω στα σπίτια, και εγώ δουλεύω στα σπίτια, και εγώ είμαι σαν και εσένα, και εγώ υποφέρω, αλλά εγώ έχω αυτή τη πρακτική. Ορίστε χαλάλι.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η αύξηση δίνεται κάθε χρόνο από την ίδια την εργοδότηρα, αλλά είναι μηδαμινή, 3 Ευρώ παραπάνω. Σε κάποιες περιπτώσεις, όμως, οι εργοδότεριες αποφασίζουν και κάνουν μειώσεις των μισθών. Η Λίντα διηγείται ότι μια εργοδότηρα της έκοψε το ημερομίσθιο επειδή είχε καθυστερήσει να έρθει 5 λεπτά και μια άλλη χωρίς λόγο της έδωσε 35 αντί για 40 που της έδινε συνήθως γιατί έμαθε ότι τόσα πληρώνεται σε άλλα σπίτια. Η Τζαμίλα και η Καίτη αντίθετα δηλώνουν ευχαριστημένες γιατί έχουν διαλέξει οικογένειες που τους δίνουν πάντα την αύξηση χωρίς να το ζητήσουν.

Ένσημα κολλάνε μόνο στα μαγαζιά και στα γραφεία. Οι περισσότερες εργοδότεριες σε σπίτια το αποφεύγουν, αν και

ορισμένες δίνουν κάτι παραπάνω «για να τα αγοράσει μόνη της» η εργαζόμενη, όπως επισημαίνουν η Χαρίκλεια και η Λίλη: «να σου δώσουμε 40, τα 5 τα βάζεις στο I.K.A.». Για τις περισσότερες γυναίκες τα ένσημα αυτά δεν φτάνουν και υποχρεούνται να αγοράσουν και άλλα, κόστος που το θεωρούν δυσβάσταχτο. Η Ρίτα μόνο, που είναι σαρανταπεντάρα, δηλώνει ότι επιδιώκει να παίρνει τα ένσημα από τα μαγαζιά που δουλεύει με σκοπό να τα δίνει στα παιδιά της. Όπως λέει η Μαρίνα: «για χαρτιά υποφέρουμε όλοι εδώ. Είναι πάρα πολύ δύσκολο». Αν και πολλές γυναίκες εργάζονται σε οικογένειες ή φίλους που από κοινού θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στα ένσημα αυτά, η αγορά των ενσήμων εξαρτάται από τις ίδιες τις εργαζόμενες αποκλειστικά. Αν και συχνά κάνουν την επιλογή να τα αγοράσουν, αναπάντεχα έξοδα τις υποχρεώνουν να σταματούν. Η Λίντα θυμάται: «Εγώ τα έχω πληρώσει μόνη μου τα ένσημα πριν δύο χρόνια. Έχω πάρει την άδεια με τα ένσημα που πλήρωσα. Αλλά δεν μπορούσα να βγάλω τα χαρτιά. Πήρα μεγάλο σπίτι με μεγάλο ποσό και δεν μπορούσα να πληρώνω εεε και έτσι το άφησα στη μέση. Και τώρα δεν ξέρω τι θα κάνω με τα χαρτιά». Η ευθύνη για τη νομιμοποίηση πέφτει αποκλειστικά στις ίδιες τις μετανάστριες. Όπως εξηγεί η Άρτεμις: «Δεν θέλουνε να έχουν πάρε-δώσε με το I.K.A. Νομίζουνε ότι θα είναι εκτεθειμένες προς την εφορία». Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχει συμφωνία για τα όρια της επαγγελματικής σχέσης, οπότε και ο τερματισμός καθορίζεται από αοριστία. Μόνο στις περιπτώσεις φύλαξης παιδιών, η εργασιακή σχέση είναι πιο αυστηρά καθορισμένη και απαιτεί σεβασμό των ορίων.

Οι σχέσεις μεταξύ εργοδοτριών και εργαζομένων στηρίζονται στην αοριστία και την απουσία καθορισμένων ωρα-

ρίων, υποχρεώσεων και αμοιβών, γεγονός που συχνά οδηγεί στην εκμετάλλευση των οικιακών εργαζομένων, αλλά και προσφέρει ένα πεδίο όπου εκείνες μπορούν έστω και χωρίς να το δηλώνουν ρητά, να ασκήσουν πιέσεις και να επιλέξουν καλύτερες συνθήκες εργασίας. Στο θέμα, όμως, των ενσήμων, καθώς δεν υπάρχει καμία κοινωνική ή νομική πίεση στις εργοδότες να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους, η σχέση είναι εντελώς άνιση: οι περισσότερες οικιακές εργαζόμενες είναι υποχρεωμένες να δουλεύουν άτυπα, γεγονός που έχει σοβαρές επιπτώσεις και στις σχέσεις του φύλου καθώς, ειδικά οι Αλβανίδες, παραμένουν δέσμιες του συζύγου τους για την απόκτηση της άδειας διαμονής.

Οι γυναίκες συχνά παραιτούνται για λόγους ευθιξίας. Για παράδειγμα η Εσμέ παραιτήθηκε γιατί την κατηγορήσαν ότι δεν είχε τραβήξει το ψυγείο να καθαρίσει και δεν δέχτηκε να συνεχίσει. Η Λίντα παραιτήθηκε γιατί της ζήτησαν να καθαρίσει τον τοίχο έως πάνω και αρνήθηκε. Μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις οι εργοδότες τερματίζουν την εργασιακή σχέση με αόριστο τρόπο. Σύμφωνα με τη Μαρίνα: «Σου λένε βρε παιδί μου. Θα σε πάρω τηλέφωνο και δεν σε παίρνουν. Αμα σου λένε ότι θα σε πάρουν, μην περιμένεις» (γέλια). Σε πολλές, όμως, περιπτώσεις οι εργαζόμενες αποφασίζουν οι ίδιες και παραμένουν με τις εργοδότες που έχουν την καλύτερη συμπεριφορά ανεξάρτητα από την απόσταση ή τα χρήματα που προσφέρουν. Τα πρώτα χρόνια η έλλειψη κατανόησης της γλώσσας οδηγεί σε παρανοήσεις ως προς τη συμπεριφορά των εργοδοτριών. Η Καρίνα εξηγεί:

Είναι πιο εύκολο να ζήσεις σε ένα σπίτι άμα δεν ξέρεις καλά ελληνικά. Μάλλον δεν σε πειράζει πολύ. Γιατί εγώ όταν δούλεψα σε ένα σπίτι που έχει δύο κύριος και κυρία. Και ήταν δικηγόροι. Δούλεψα εγώ χωρίς ρεπό. Και μια φορά

μου έτυχε που βγήκα εγώ την Κυριακή και του ζητήσαμε με τις φιλενάδες μου και άκουγα εγώ τότε που δουλεύουν έξω και ζούνε έξω. Και για εμένα αυτό ήταν κάτι. Πώς μπορεί να είναι έτσι; Το πρώτο και το δεύτερο, ότι πληρώνουν και Ι.Κ.Α. Δεν μπορούσα να το καταλάβω. Τι είναι το Ι.Κ.Α. Αλλά είπα ότι δεν πειράζει αφού δουλεύω σε ένα σπίτι που είναι δικηγόροι θα μου το εξηγήσουν. Έρχομαι εγώ και του ρωτάω. Η κυρία μου απάντησε: «Δεν το λες σωστά. Δεν υπάρχει τέτοια λέξη». Και εγώ αφού δεν ήξερα καλά ελληνικά, την πίστεψα ότι μου λέει αλήθεια. Μετά από χρόνια, από εκεί που μιλάμε, έχω καλή σχέση με αυτούς, αλλά ήμουν και χρειαζόμουν ένα δικηγόρο. Για το Σύλλογο, έψαχνα κάποια συνεργασία. Και σκεφτόμουν ότι σε αυτήν την κυρία δεν θα πάω γιατί δεν την πιστεύω. Δηλαδή τότε εγώ ήμουν παράνομη. Δεν είχε Ι.Κ.Α. Θα μπορούσα να βγάλω και να μου πει ξέρεις είναι αυτό, είναι κάτι.

Όπως λέει η Ελπίδα, όμως:

Με τον καιρό έχουμε διαλέξει όποιες είναι καλύτερες. Αυτές που μας καταλαβαίνουν και μπορούμε να κάνουμε και τη δουλειά μας άνετα. Δεν θα είναι ούτε το άγχος, ούτε μας πιέζουν, ούτε τίποτα.

Η δυνατότητα επιλογής είναι σημαντική διότι επιτρέπει στις γυναίκες από την Αλβανία να ελέγχουν τους όρους της εργασίας παρόλο που δεν μπορούν να αμφισβητήσουν την αβεβαιότητα που επικρατεί στις εργασιακές σχέσεις σε αυτόν τον «ιδιωτικό» και κατά βάση άτυπο τομέα της οικονομίας.

Περιγραφές εργοδοτριών από τις οικιακές εργαζόμενες

Οι περιγραφές των εργοδοτριών από τις οικιακές εργαζόμενες συνήθως δεν χαρακτηρίζονται από γενικεύσεις. Καθώς οι περισσότερες μετανάστριες, αλλά κυρίως οι Αλβανίδες, δουλεύουν ή έχουν δουλέψει σε πολλά διαφορετικά σπίτια και σε διαφορετικές περιοχές, υπάρχει μια τάση να μην υιοθετούν ένα συγκεκριμένο στερεότυπο αλλά να τονίζουν τις αντιφάσεις μεταξύ διαφορετικών γυναικών για τις οποίες εργάζονται.⁹⁰ Πολλές Αλβανίδες, όμως, ιδιαίτερα οι μεγαλύτερες, όπως η Ρίτα, η Γκεστάντα ή η Τζαμίλα, επιμένουν ότι οι σχέσεις τους με τις εργοδότριες είναι πολύ καλές. Για ορισμένες νεότερες, όπως η Χρυσούλα, ορισμένες εργοδότριες έχουν γίνει πολύ καλές φίλες, με τις οποίες μάλιστα βγαίνει και τα βράδια. Αν και συχνά οι σχέσεις αυτές μπορεί να παίρνουν πιο φιλικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα την ώρα του καφέ ή σε συζητήσεις προσωπικές, σπάνια επεκτείνονται πέρα από τον εργασιακό χώρο και χρόνο με αποτέλεσμα συχνά να θεωρούν είτε ότι είναι χάσιμο χρόνου και χρήματος, είτε ότι είναι υποκριτικές, αφού οι «καλές σχέσεις» καθιστούν πιο δύσκολες τις διεκδικήσεις.

Μαρία: Εγώ με τις πιο πολλές κοπέλες μιλάμε, πίνουμε καφέ, λέμε τα προσωπικά μας.

---

90. Δεν υπήρχε άμεση αντιστοιχία μεταξύ εργοδοτριών και οικιακών εργαζομένων. Πολλές από τις «οικιακές βοηθούς», των οποίων οι εργοδότριες είχαν έρθει στις πρώτες ομάδες αρνήθηκαν να συμμετάσχουν. Ενδεχομένως, ορισμένες γυναίκες να απέφυγαν να εκφράσουν αρνητικές ή ειρωνικές απόψεις διότι οι εργοδότριές τους είχαν έρθει στις προηγούμενες ομάδες. Αυτές είναι η Μαρίνα, η Εσμέ, η Μπόνα, Γκεστάντα και η Μαρία.

Κλέιντα: Ναι, καλά. «Πίνει και η Κλέιντα καφέ», αλλά μετά «η δουλειά πρέπει να γίνει». Να λείπει καλύτερα από το σπίτι για να τελειώνω. Με έχουν καλέσει και σε γάμους και σε βαφτίσια. Αλλά η κούραση, κούραση. Και τρώνε και λεφτά.

Η Λίντα και η Χαρίκλεια εκτιμούν το γεγονός ότι κάποιες από τις εργοδότες ενδιαφέρονται για την υγεία τους και τους λένε να προσέχουν και να μην κάνουν τις βαριές δουλειές. Στην έκτη ομάδα και οι επτά γυναίκες που συμμετείχαν συμφώνησαν ότι η οικονομική κατάσταση της εργοδότης ή του εργοδότη δεν είναι καθοριστικός παράγοντας για τη συμπεριφορά απέναντι στις οικιακές εργαζόμενες. Αντίθετα η έλλειψη ενδιαφέροντος για τις οικιακές εργαζόμενες ως ανθρώπους εκτός εργασίας, από κάποιες εργοδότες θεωρείται συχνά απάνθρωπη. Η Μπόνα τονίζει: «Εμένα να δείτε τώρα που είμαι έγκυος και ούτε τηλέφωνο δεν με πήραν. Τόσο καλές και τις έχω τέσσερα χρόνια. Όχι. Ενώ άλλες είναι πολύ εντάξει».

Η άγνοια των Ελληνίδων εργοδοτριών για τις δουλειές του σπιτιού αντιμετωπίζεται ειρωνικά από τις περισσότερες Αλβανίδες μετανάστριες ακόμα και όταν συμπαθούν τις εργοδότες. Η Μπόνα λέει ότι ορισμένες εργοδότες που δεν ξέρουν να φερθούν σωστά τις αποκαλεί περιπαιχτικά «κυρίες», όταν μιλάει με τις φίλες της.

Λίντα: Ααα κορίτσια να σας το πω αυτό. Έχω εγώ μία κοπέλα που όταν πάω στο σπίτι της λείπει και αφήνει πάντα χαρτί τόσο γεμάτο (δείχνει μια κόλλα Α4). Και γράφει μέσα όλες τις δουλειές. Αλλά δεν ξέρει. Την παίρνω τηλέφωνο. Της λέω δεν προλαβαίνω ούτε μια εβδομάδα να έχω. Θα κάνω ούτε τα μισά. Μου λέει: «Καλά βρε Λίντι δεν ξέρω εγώ από αυτά». Και είναι καλή δεν είναι... Και την επόμενη φορά, πάλι (γέλια).

Πολλές μαζί: Δεν ξέρουν, δεν ξέρουν (γέλια).

Εσμέ: Σου λένε κάτι δουλειές που δεν γίνονται.

Λίντα: Εμένα μου γράφει (γέλια). Θα πλύνεις το μάλλινο και θα το σιδερώσεις. Αλλά πώς να προλάβει να στεγνώσει; (γέλια). Και μετά με παίρνει τηλέφωνο στο σπίτι και μου λέει «θέλω να πλύνω ποτήρια. Πώς να βάλω πλυντήριο;» (γέλια).

Σε αντίθεση με τις Ελληνίδες, οι περισσότερες οικιακές εργαζόμενες γνωρίζουν τις τεχνικές καθαρισμού πάρα πολύ καλά. Η ικανότητά τους να εργάζονται γρήγορα και με αρτιότητα στον τομέα της οικιακής εργασίας είναι ιδιαίτερα σημαντική για τις Αλβανίδες, τόσο γιατί ανταποκρίνονται στα πρότυπα της Αλβανίδας γυναίκας που περιγράψαμε πιο πάνω, όσο και επειδή οι οικιακές αυτές εργασίες αποτελούν τον τομέα στον οποίο δραστηριοποιούνται επαγγελματικά. Η περιγραφή της Ρίτας είναι χαρακτηριστική:

Εγώ λέω ότι η γυναίκα στην Αλβανία, όπως η ιστορία τη γράφει, λέω ότι είναι πιο ξύπνιο, γυναίκα από εδώ Ελλάδα. Είναι πιο ξύπνιο, πιο δυνατό, πιο φορτωμένο. Λέω και εδώ για τη γυναίκα Ελλάδα, η κυρία που δουλεύω εγώ λέει: «Ρίτα, πάντα είναι ίδια η γυναίκα εκεί». Γιατί μου λέει ό,τι θέλει Ρίτα... Πότε θα έρθει η Ρίτα, θα γυρίσω αυτό, θα τραβήξω αυτό. Η Ρίτα μόνο ξέρει.

Αν και οι υποχρεώσεις τους εντάσσονται στα στερεότυπα ενός καθαρά «γυναικείου» τομέα, που περιορίζεται κατά κανόνα στην ιδιωτική σφαίρα, για τις ίδιες αυτές οι «γυναικείες» πρακτικές αποτελούν μέσο οικονομικής και κοινωνικής ανόδου.

Για τις γυναίκες, όμως που είχαν εργασιακή εμπειρία αντίστοιχη με των εργοδοτριών τους, ιδιαίτερα για τις Ου-

κρονές που συμμετείχαν στην ένατη ομάδα εστιασμένης συζήτησης, η άγνοια των εργοδοτριών αφορά όχι μόνο τις οικιακές εργασίες αλλά και άλλους τομείς. Η Καρίνα διηγείται:

Η μαμά έπιασε να κάνει μάθημα με το κοριτσάκι και εγώ καθάριζα. Καθόταν δύο ώρες μέσα στο δωμάτιό της, καθόταν χάζεψε και εγώ πέρασα από το δωμάτιο για να απλώσω τα ρούχα. Και βλέπω ότι κάνει γεωμετρία. Και ήταν ένα απλό πράγμα και βλέπω ότι αυτή είναι τόσες ώρες και όταν πέρασα κοντά τους, με το στυλ τους έδειξα πώς να κάνουν τις γωνίες. Ήταν τετράγωνα, τρίγωνα. Και τους έδειξα, αλλά αμέσως κατάλαβε η μαμά πώς να το κάνει. Δεν μου είπε τότε τίποτα, αλλά το βράδυ πάω εγώ για ύπνο, 11 το βράδυ (η δουλειά μου είναι 11 το πρωί με 11 το βράδυ χωρίς καμία ώρα για το μεσημέρι). Επειδή το παιδί δεν κοιμήθηκε ήταν οι πιο δύσκολες ώρες το μεσημέρι επειδή δεν κοιμήθηκε. Ο μικρός ξέρει ότι η μαμά είναι μέσα και δεν πρέπει να κάνει θόρυβο.... Με φωνάζει η κυρία το βράδυ και μου λέει: «από πού το ξέρεις αυτό;». «Ε πως; Αφού είναι στο πρόγραμμα του σχολείου και εγώ έχω τελειώσει πανεπιστήμιο. Στο πανεπιστήμιο δεν τα κάνουμε αυτά. Κι η μητέρα είναι δικηγόρος. Και αυτό είναι το πρόγραμμα του σχολείου μας γι' αυτό το ξέρω. Στο σχολείο μας μάθαιναν κάτι που δεν το ξεχνάγαμε. Το πρώτο μάθημα που... Και είναι μια άλλη φορά και ο κύριος είχε ένα καινούργιο κουστόμι άσπρο και είχε ένα λεκέ από καφέ. Και εκεί βλέπω ότι το έχει βάλει στην άκρη για να μην το βλέπει ο άνδρας της και μου λέει: «πέτα το». Και εγώ νομίζω ότι πρέπει να δοκιμάσω να το καθαρίσω. Διάβασα από τι ύφασμα είναι, είδα και καθάρισα το κουστόμι. Γιατί; Αφού εδώ πέρα ζω. Και το καθάρισα το κουστόμι. Και της φέρνω την κρεμάστρα. Παίρνει αμέσως το κουστόμι και τρέχει στο καθαριστήριο επειδή πήγε εκεί και της είπαν ότι δεν γίνεται. Ήταν τόσο χαρούμενη που ξέχασε να μου πει ευχαριστώ. Δεν πειράζει

(γέλια). Βέβαια το είπε το ίδιο βράδυ και στον άνδρα της και μετά με φώναξε ο άνδρας της και μου λέει: «Πώς το ήξερες με τι να το καθαρίζεις;». Και λέω αφού στο σχολείο μαθαίνουμε χημεία και ξέρουμε. Αλλά αυτό που δεν μου είχε πει ευχαριστώ με πόνναγε. Βέβαια. Μετά από λίγο καιρό αυτοί να συζητάνε στην κουζίνα. Άμα δεν ξέρεις γλώσσα είναι πιο εύκολο να ζήσεις σε ένα σπίτι. Έχει λερωθεί μα γραβάτα πανάκριβη, κάπου ξέρω και εγώ. Και λέει ο κύριος στη γυναίκα του: «Πες στην Καρίνα να το καθαρίσει». Και την άλλη μέρα εκείνη λέει: «μπορείς να βγάλεις αυτόν τον λεκέ;» Λέω: «δεν μπορώ γιατί δεν ξέρω από τι είναι. Δεν ξέρω από πού προέρχεται. Τι είναι; Αυτό πού να βάλω». Δεν το έκανα από αυτό. Το έκανα που δεν μου είχε πει ευχαριστώ. Ήταν ο τρόπος της.

Για τις περισσότερες Ουκρανές ανεξάρτητα από το βαθμό μόρφωσης η ενασχόληση με το χώρο της «ιδιωτικής» οικιακής εργασίας βιώνεται καθημερινά ως κοινωνική και οικονομική υποβάθμιση. Όπως λέει η Νατάλια, η μετανάστευση σηματοδοτεί και μια κρίση ταυτότητας που σχετίζεται άμεσα με την αλλαγή επαγγελματικού χώρου και τη μετάβαση σε ένα καθαρά «γυναικείο» πρότυπο της καθημερινής ζωής. «Δεν περίμενα ποτέ, ποτέ ότι μπορώ να πάω σε άλλο ξένο κράτος και να δουλεύω ως υπηρέτρια. Δεν μπορούσα ούτε να το σκεφτώ. Αυτό είναι το πρόβλημα. Και αυτό λίγο μας στεναχώρησε γιατί τα είχαμε όλα και δεν είχαμε τίποτα. Έτσι όπως λέω πολλές φορές με την κυρία μου, “τόρα ξεκινάμε από το μηδέν”». Η Ντάσα θυμάται: «Οπότε ήμουν σε αυτό το σπίτι όταν έγινε ο πρώτος σεισμός. Μετά από το σεισμό μας μαζεύει και λέει: «Να σας πω το πρόγραμμά σας άμα θα γίνει ξανά σεισμός. Εσύ πρώτα θα πάρεις την ψιψίνα μου. Και θα τη βγάλεις έξω» (γέλια). Εκείνος νόμιζε ότι

η γάτα θα ήταν μέσα. Αλλά πρώτη κατάλαβε ότι γινόταν σεισμός. Εγώ δεν το κατάλαβα ότι έρχεται, τα ζώα το καταλαβαίνουν αμέσως. Δεν είχε το σπίτι ούτε ασανσέρ, ούτε τίποτα. Ο πατέρας του είχε πρόβλημα. Και μου λέει: «αφού πρώτα βγάλεις την ψιψίνα μου έξω, να ανέβεις και να κατεβάσεις και τον πατέρα μου» (γέλια).

Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται στην «αγένεια» των εργοδοτών και των εργοδοτριών. Στη σχετική συζήτηση, σε αντίθεση με τις Αλβανίδες, τα πρότυπα σχετικά με την εργασία και τον κατώτερο ρόλο που περιέγραφαν ήταν σύμφωνα με αυτά των Ελληνίδων εργοδοτριών. Το πρότυπα αυτά εντείνονται με την επαναλαμβανόμενη εικόνα του χώρου της οικιακή εργασίας ως τόπου εγκλεισμού. Η Ντάσα θυμάται χαρακτηριστικά: «Αλλά τι άνθρωπος ήταν; Εγώ δεν είχα ρεπό. Και λέω: «Μπορώ να πω διεύθυνση για να μου γράψουν τα παιδιά μου και ο άνδρας μου;». «Όχι», άρχισε να φωνάζει. Καμία φίλη μου δεν είχε δικαίωμα να με πάρει τηλέφωνο. Και δεν είχα τότε κινητό. Κανείς δεν μπορούσε να με πάρει. Φώναζε: «όχι στο σπίτι μου». Και ήμασταν δυο κοπέλες και οι δύο από την Ουκρανία. Όποτε έλειπε λίγο... Η εικόνα επεκτείνεται σε ολόκληρη την Ελλάδα. Η Σοφία λέει: «Κι ήρθα εδώ. Και όταν ήρθα εδώ και όταν δούλεψα από το πρωί μέχρι το βράδυ το πρώτο σπίτι και εγώ σκεφτόμουν ότι εντάξει κουράζομαι πάρα πολύ. Μόνο για τον εαυτό μου. Και όταν μου λένε: “πώς μπορείς τόσα χρόνια να ζήσεις;”. Λέω: “είναι απλά αλλά βέβαια δύσκολα γιατί είναι σαν φυλακή”. Κι εμείς κλείσαμε μέσα τον εαυτό μας». Στο πλαίσιο αυτό, οι «γυναικείες» πρακτικές παύουν να αποτελούν μέσο οικονομικής και κοινωνικής ανόδου.

Η σκιαγράφηση του χωροχρόνου της καθημερινής ζωής καθορίζεται από τις αναμνήσεις της χώρας καταγωγής. Στο

βαθμό που πολλές Αλβανίδες καταφέρνουν μέσα από την οικιακή εργασία να αποκτήσουν οικονομική άνεση και κυρίως το δικό τους (ανεξάρτητο από την οικογένεια του συζύγου) σπίτι, η ενασχόληση με την οικιακή εργασία δεν αντιμετωπίζεται ως υποδεέστερο επάγγελμα αλλά ως μέσο κοινωνικής ανόδου. Παράλληλα συνεχής αναφορές στα αλβανικά πρότυπα νοικοκυροσύνης και καθαριότητας προσδίδουν διαφορετική αξία στις καθημερινές τους πρακτικές. Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένες Αλβανίδες οικιακές εργαζόμενες αρχίζουν να χρησιμοποιούν στρατηγικές ενδυνάμωσης και χειραφέτησης που αμφισβητούν τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, ανδρικού και γυναικείου. Επειδή οι περισσότερες δουλεύουν σε διαφορετικά σπίτια και δεν ζουν εσωτερικές στα σπίτια των εργοδοτών έχουν μεγαλύτερη άνεση να επιλέγουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και «αφεντικά». Η κατάληψη του χρόνου της καθημερινής ζωής από την οικιακή εργασία δεν είναι απλά προϊόν εξαναγκασμού αλλά και μια συνειδητή στρατηγική. Οι υπερβολικές ώρες εργασίας σε διαφορετικά σπίτια μπορεί είναι κουραστικές και περιορίζουν στο ελάχιστο τον ελεύθερό τους χρόνο. Πολλές φορές, όμως, αποτελούν στρατηγική αύξησης του εισοδήματος και αποτίναξης του ρόλου της μετανάστριας ως «μέλους» ή «φίλης» της οικογένειας που επιβάλλουν οι εργοδότες επιβαρύνοντας το φόρτο εργασίας τους. Με άλλα λόγια, οι Αλβανίδες μετανάστριες με το να εργάζονται υπερβολικά πολλές ώρες προκειμένου να βγάλουν όσο περισσότερα μεροκάματα μπορούν συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή χωροχρόνου της οικιακής εργασίας, διεκδικώντας μια δημόσια ταυτότητα σε ένα ιδιωτικό χώρο, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις στερεότυπες εικόνες του «συμπληρώματος» ή του «θύματος» που συχνά τους αποδίδεται. Παράλληλα, όμως, δέχονται

αντίρροπες πιέσεις στην καθημερινή τους ζωή, καθώς από τη μία η Αλβανική παράδοση, αλλά κι οι πρακτικές στη μετακομμουνιστική Αλβανία ωθούν προς την υιοθέτηση στερεότυπων «γυναικείων» ρόλων εκτός του χωροχρόνου της εργασίας που τις περιορίζουν.

Αντίθετα για τις Ουκρανές που συμμετείχαν στη συζήτηση, η μετανάστευση κι η ενασχόληση με την οικιακή εργασία περιγράφεται πιο συχνά με όρους καταναγκασμού και εκμετάλλευσης. Συνολικά η ταυτότητα της «καλής νοικοκυράς» εκλαμβάνεται ως υποδεέστερη σε σχέση με εκείνη που είχαν ως εργαζόμενες στη χώρα καταγωγής. Είναι σημαντικό ότι οι περιγραφές της εργασίας των περισσότερων Ουκρανών που συμμετείχαν στη συζήτηση συνδεόταν με την παροχή φροντίδας. Η έννοια της «λογικής της φροντίδας» ενισχύει την αντίληψη ότι τα επαγγέλματα αυτά ανήκουν στη σφαίρα του «γυναικείου» και εντείνουν την υποβαθμισμένη θέση τους στην αγορά εργασίας.⁹¹ Επιπλέον οι περισσότερες είχαν αφήσει τις οικογένειές τους στη χώρα καταγωγής, προσφέροντας τη «φροντίδα» που στερούσαν από την οικογένειά τους έναντι αμοιβής στην Ελλάδα. Η παρουσία τους στην Ελλάδα πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας «παγκόσμια αλυσίδας φροντίδας»⁹² που τις καθιστά δέσμιες μεταξύ της Ελλάδας και της Ουκρανίας, μεταξύ της οικογένειάς τους και της οικογένειας για την οποία εργάζονται. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι στρατηγικές που ακολουθούν σχετίζονται περισσότερο με την εξοικονόμηση χρημά-

---

91. DAVIES K., 2001.

92. Pierette HONDAGNEU-SOTELO, 2001, *Domestica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence* (California: University of California Press).

των και την αναζήτηση προσωρινών λύσεων. Εκείνο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι ενώ οι Ουκρανές κατέχουν προνομιακή θέση στην ιεράρχηση των μεταναστριών οικιακών βοηθών που κυριαρχούσε στις ομάδες των εργοδοτριών, οι ίδιες δεν περιγράφουν ότι οι εργοδότριες τις αντιμετωπίζουν πιο ευνοϊκά. Αντίθετα το γεγονός ότι κατατάσσονται στις πιο «υψηλές» θέσεις στην ιεράρχηση, οδηγεί τις εργοδότριες να τις επιλέγουν για πιο «δύσκολες» οικιακές εργασίες – που σχετίζονται με τη φροντίδα – κι οι οποίες τις εγκλωβίζουν πολύ πιο εύκολα σε ταυτότητες «φίλης» ή «μέλους της οικογένειας» που περιορίζει τη δυνατότητα ελέγχου του χωροχρόνου τους.

Αλλαγή Εργασίας

Οι περισσότερες γυναίκες επιθυμούν την αλλαγή εργασίας, αλλά το γεγονός ότι δεν έχουν ένσημα τις εμποδίζει. Για παράδειγμα στην Μπρούνα λέει ότι της πρότειναν να κάνει κεντήματα, αλλά της ζήτησαν άδεια εργασίας και έτσι αναγκάστηκε να αρνηθεί. Αν και δουλεύει στο σπίτι της, δεν μπορεί να εργαστεί σε σταθερή βάση με τα κεντήματα. Η Αναστασία, από την άλλη, ονειρεύεται να ανοίξει ένα μαγαζί επιδιορθώσεων και ραφής, αλλά δεν διαθέτει ούτε το απαραίτητο κεφάλαιο ούτε την άδεια εργασίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές γυναίκες επιθυμούν να ασχοληθούν επαγγελματικά με εργασίες, όπως το κέντημα και το ράψιμο, που στη ζωή τους στην Αλβανία είχαν καθαρά αντιεμπορικό χαρακτήρα.

Οι γυναίκες εκείνες που δεν εργάζονταν αποκλειστικά ως οικιακές εργαζόμενες, η Ντιάνα μεταφράστρια, η Βάνα υπάλληλος ανθοπωλείου και η Ναταλί υπάλληλος σε κατάστημα ρούχων, η Χρυσούλα οδηγός ταξί, εκφράζουν την

ικανοποίησή τους. Η αλλαγή εργασίας συνδέεται συχνά στο λόγο τους με μια κοινωνική κατάκτηση καθώς μπορούν έτσι να ορίζουν καλύτερα το χρόνο τους και να βγάζουν περισσότερα χρήματα. Αν και η Βάνα λέει ότι την πληρώνουν πιο λίγο από την Ελληνίδα που φτιάχνει τις ανθοδέσμες, ενώ και εκείνη κάνει την ίδια δουλειά, οι συνθήκες εργασίας παρουσιάζονται πιο ευνοϊκές. Εντούτοις, η Ντιάνα και Χρυσούλα δηλώνουν ότι παράλληλα συνεχίζουν να καθαρίζουν σπίτια και η Βάνα και η Ναταλί ότι καθαρίζουν, όταν χρειαστούν λεφτά για επιπλέον έξοδα. Φαίνεται ότι πολλές γυναίκες που αποφασίζουν να περάσουν σε άλλους εργασιακούς τομείς, αναγκάζονται να επιστρέψουν στην οικιακή εργασία σε μόνιμη βάση. Η Ρενάτα, για παράδειγμα, που είχε εργαστεί στο παρελθόν σε ζαχαροπλαστείο και κατάφερε να ανοίξει ένα μαγαζί επιδιορθώσεων ρούχων, το έκλεισε και δουλεύει πάλι σε σπίτια.

Ορισμένες που είναι άνεργες και ψάχνουν για δουλειά, όπως η Κωνσταντίνα, που αποφάσισε να σταματήσει να δουλεύει ως οικιακή βοηθός και να αξιοποιήσει το πτυχίο οικονομικών/βιομηχανικής από την Αλβανία και το δίπλωμα ελληνικών που έχει από το Λύκειο των Ελληνίδων δείχνει απελπισμένη. Στην περίπτωση της Ελβίρας, που είναι ψυχολόγος, η οικιακή εργασία της προσφέρει τη δυνατότητα να εξασκεί και την ειδικότητά της χωρίς, όμως, να απολαμβάνει τις αντίστοιχες απολαβές.

Δούλευα στην αρχή τα πρώτα δυο χρόνια καθαρίζα σπίτια. Μετά όταν ήμουνα στα Σεπόλια πήγαινα να μεγαλώσω δύο παιδιά στη Βούλα. Εφτά χρόνια τα ίδια παιδιά. Ταυτόχρονα στην ίδια γειτονιά από δύο-τρεις ώρες, δύο τρεις οικογένειες εκεί. Επειδή εγώ είμαι ψυχολόγος. Έχω τελειώσει παιδοψυχολόγος. Και δούλευα σε ένα παιδί, που είναι εκεί στη

Βούλα και με αυτό το παιδί μετά Πήγα και Άργος και Άστρος. Και με άλλα δύο παιδιά. Αυτό το παιδί είναι αντιστικό και μου ζήτησε η οικογένεια να προχωρήσω έτσι. Και είδανε πως πήρανε αποτελέσματα. Και μπορεί αν επικοινωνεί που ήταν κλεισμένο στον εαυτό του εντελώς. Μετά από αυτό, γύρισα τώρα στην Καλλιθέα και έχω αρχίσει και με παιδιά από Αλβανία και παιδιά άλλους, με παιδιά που έχουν πρόβλημα. Προσπαθώ περισσότερο για την ευχαρίστησή μου εκεί μέσα να βάλω και τις γνώσεις μου. Να τους βοηθήσω.

Οι επιθυμίες των περισσότερων μεταναστριών, ακόμα και όταν έχουν πτυχίο ή εργασιακή εμπειρία σε άλλους τομείς, περιορίζονται σε καθαρά «γυναικείες» δουλειές ή είναι απλώς συμπληρωματικές στο κύριο εισόδημα που προέρχεται από τις «γυναικείες» δουλειές. Ο «γυναικείος», ιδιωτικός, άτυπος χαρακτήρας, όμως των δουλειών αυτών τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Ο χώρος και ο χρόνος των μεταναστριών εκτός εργασίας

Η φροντίδα του σπιτιού

Καθώς ο χρόνος και ο χώρος της εργασίας διογκώνεται, δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια ξεκούρασης ή διασκέδασης. Όλες οι γυναίκες που συμμετείχαν στις συζητήσεις αφιερώνουν πολύ χρόνο στην καθαριότητα και φροντίδα του σπιτιού τους. Τις ίδιες οικιακές εργασίες για τις οποίες πληρώνονται πρέπει να τις επαναλαμβάνουν αμισθί και στον ιδιωτικό τους χώρο Η Γκεστάντα, λέει: «Όχι, όχι, η δουλειά δεν βγαίνει αν δεν καθαρίσω το σπίτι. Δεν μπορώ να πάω για δουλειά» και η Βάνα προσθέτει: «Είναι ψυχολογικό. Ψυχολογική ανακούφιση όταν το κάνουμε. Αν λίγο στο σπίτι μου

νοιώθω άβολα δεν μπορώ να κάτσω». Κατά συνέπεια δεν θα ήταν ακριβές να μιλήσουμε για «ελεύθερο χρόνο», καθώς πολλές από τις ώρες εκτός δουλειάς τις αφιερώνουν στο σπίτι και στα παιδιά. Η καθαριότητα του σπιτιού, όμως, αποτελεί κομμάτι και της δικής τους ταυτότητας. «Τα σπίτια τα δικά μας», λέει η Ρίτα, «δεν είναι απλώς καθαρά. Λάμπουν». Οι πρακτικές αυτές συνδέουν την καθημερινή ζωή των γυναικών εδώ με την προηγούμενη ζωή τους στην Αλβανία, αλλά και με τη σύγχρονη Αλβανία, όπου ο φετιχισμός με τη διακόσμηση και την καθαριότητα είναι ιδιαίτερα έντονος. Όπως λέει η Μπρούνα: «Άμα θα πας στην Αλβανία στο σπίτι μου. Εδώ καθαρίστριες με τους Έλληνες... Στην Αλβανία το σπίτι μου εδώ είναι στις καλές, εκεί θα είναι στα κάτω από τη μέση. Η μαμά μου εκεί παίρνει εκατό το μήνα, γιατί είναι λογίστρια ακόμα και έχει αλλάξει τρία σαλόνια από τότε που ήμουνα εγώ εδώ. Τρία σαλόνια (γέλια). Ή τις κουρτίνες κάθε χρόνο. Που τι είναι; Κάθε χρόνο».

Η επίπλωση και η διακόσμηση του σπιτιού είναι μια από τις βασικές προτεραιότητες των περισσότερων γυναικών. Η Κωνσταντίνα και η Νικολέτα λένε ότι διαβάζουν περιοδικά διακόσμησης και προσπαθούν να φτιάχνουν τα σπίτια τους με το δικό τους στυλ. Παράλληλα πολλές γυναίκες φροντίζουν να αγοράζουν ακριβά προϊόντα για το σπίτι. Για παράδειγμα η Ναταλί λέει: «Τα σεντόνια όλα αυτά θέλω να είναι ακριβά. Δεν θέλω τα φθηνά. Θέλω 90 Ευρώ επάνω. Τα σεντόνια. Να είναι βαμβακερό».

Χρυσούλα: Το μόνο που με πειράζει γιατί θέλω η κουζίνα να είναι μεγάλη γιατί θέλω να έχω χώρο. Προτιμώ να αγοράζω κάτι αν είναι για το σπίτι για την κουζίνα παρά για τον εαυτό μου. Σαν νέα κοπέλα να πάρω κάτι να φορέσω. Όχι. Κυρίως για την κουζίνα αλλά γενικά. Δηλαδή είναι

αυτό που είπε και η Κατερίνα, εμείς δεν είχαμε στα σπίτια απολύτως τίποτα. Όλα μας λείπανε. Φράγκο δεν είχαμε όταν ήρθαμε εδώ πέρα. Εντάξει μας δίνανε κάτι άλλο οι άλλες εντάξει πιο καλό από το πρώτο, στο δρόμο περνάμε των δέκα, μέχρι που φτάσαμε τώρα να αγοράζουμε καινούργια. Ό,τι έχω μέσα είναι όλα αγορασμένα. Καινούργια δηλαδή. Είναι και ακριβά. Είναι και αυτό: ό,τι παίρνω το θέλω και ακριβό. Καλό. Μπορεί να κάνω οικονομία κάπου αλλού, αλλά το θέλω μία για πάντα.

Ρενάτα: Αυτό να μπορείς να αγοράζεις τα ωραιότερα.

Χρυσούλα: Έχουμε ντουλάπια πολλά για τα ρούχα μας. Πρώτα δεν είχαμε τίποτα, ένα-δύο-τρία. Τώρα γεμίσαμε, και έχουμε ρούχα και ρούχα και ρούχα και δεν έχουμε που να τα βάλουμε. Ένα πιο μεγάλο σπίτι. Καλύτερα.

Οι περιγραφές του χώρου καθορίζονται από τις καταναλωτικές πρακτικές που σχετίζονται με τη διακόσμηση, και όχι τόσο με το μέγεθος ή τη διαρρύθμιση του χώρου. Για τη Ρενάτα όλες αυτές οι πρακτικές δηλώνουν την αλβανική ξενομανία, που οφείλεται στην απομόνωση 50 χρόνων, ένα χαρακτηριστικό αλβανικό, που όμως δεν θεωρείται απαραίτητα αρνητικό

Ρενάτα: Και τώρα αυτό 50 χρόνια έχει γίνει πια συνήθεια. Είμαστε ένας λαός που έχει φοβερό γούστο, δεν μπορώ έτσι, δεν το λέω κολακευτικά, αλλά πράγματι είμαστε Ευρωπαίοι. Άσχετα που το σύστημά μας άφησε τόσα χρόνια πίσω. Έχουμε φοβερό γούστο, δηλαδή όλες οι γυναίκες και για τους άνδρες που έχουν κάποια μόρφωση τέλος πάντων, στον τρόπο ντυσίματος, στον τρόπο του σπιτιού πώς το φτιάχνει, τι θα κάνει, η καθαριότητα δεν συζητείται, να...

Κατρίνα: Είναι αυτό με τις Αλβανίδες, όπου έχω δει εγώ

στην Ελλάδα, είμαστε με κουλτούρα όλες, επειδή εμείς το πιάνουμε πιο γρήγορα το καλό, το καλύτερο. Ναι. Είμαστε με τέτοιες δυσκολίες που είχαμε στην Αλβανία και είχαμε καθαρό σπίτι.

Πρανβέρα: Έτσι και τα πρώτα ελληνικά που μου είπε η κυρία που δουλεύω σπίτι της, είναι: «Μου αρέσει που το μάτι σου βλέπει».

Για ορισμένες γυναίκες, η μετανάστευση στην Ελλάδα συνεπάγεται κατωτέρου επιπέδου χώρους κατοικίας. Τόσο η Ελβίρα λέει ότι το διαμέρισμά της στους Άγιους Σαράντα ήταν καλύτερο, όσο και οι δύο γυναίκες από το Αργυρόκαστρο με τα παραδοσιακά σπίτια, η Ρενάτα και η Πρανβέρα μιλάνε για αυτές τις διαφορές. Η έλλειψη ανοιχτών χώρων, μπαλκονιών, κήπων, αυλών, η κυριαρχία των φωταγωγών και η απουσία θέας είναι βασικοί λόγοι δυσαρέσκειας για τις κατοικίες στην Αθήνα. Αντίθετα, αν και οι παλιές κατασκευές ορισμένες φορές παρουσιάζονται ως πρόβλημα, ανέσεις, όπως η θέρμανση, η ύπαρξη κουζίνας και ζεστού νερού αποτελούν σημαντική βελτίωση, για τις περισσότερες γυναίκες.

Αν κι οι χώροι είναι γενικά μικροί (δηλαδή οι περισσότερες γυναίκες ζούνε σε δνάρια, δυομυσάρια ή τριάρια) όπως ακριβώς και στην Αλβανία, η διαρρύθμιση του χώρου και οι χρήσεις συχνά διαφέρουν από τις παραδοσιακές αλβανικές. Για παράδειγμα ενώ οι περισσότερες γυναίκες στην έβδομη ομάδα έχουν την κρεβατοκάμαρα για το ζευγάρι και το σαλόνι να μετατρέπεται σε δωμάτιο για τα παιδιά. Η Κωνσταντίνα έχει κάνει την κρεβατοκάμαρα παιδικό δωμάτιο και εκείνη με τον άνδρα της κοιμούνται στο σαλόνι. Αντίστοιχα η Άννα λέει ότι έχει βάλει γραφείο στο υπνοδωμάτιο των γονιών και το χρησιμοποιούν κατά κύριο λόγο τα παιδιά

για να διαβάζουν, ενώ οι γονείς πηγαίνουν εκεί μόνο για να κοιμηθούν. Γενικά η διακόσμηση ανάλογα με το προσωπικό γούστο και όχι η ομοιομορφία όπως στην κομμουνιστική Αλβανία αποτελεί προτεραιότητα. Πολλές γυναίκες δηλώνουν ότι έχουν επηρεαστεί από τη διακόσμηση των σπιτιών στα οποία εργάζονται, όπως για παράδειγμα η Κατρίνα που λέει ότι οι εργοδότες της δίνανε δώρα που οι ίδιες δεν ήθελαν και έτσι άρχισε να στολίζει το σπίτι της. Η Άρτεμις, η Κωνσταντίνα και η Καίτη έχουν βάλει γλάστρες στα μπαλκόνια επηρεασμένες από τα σπίτια των εργοδοτριών τους, κάτι που ήταν ασυνήθιστο στην Αλβανία.

Σε σχέση με τη συμμετοχή των ανδρών στις δουλειές του σπιτιού, οι γυναίκες από την Αλβανία περιγράφουν διαφορετικές εμπειρίες, γεγονός που αντιτίθεται στο στερεότυπο του φαλλοκράτη Αλβανού που προέκυψε στις συζητήσεις με τις εργοδότες. Όπως έκαναν και στην Αλβανία οι μητέρες και οι αδελφές τους, πολλές γυναίκες συνεχίζουν να δουλεύουν σκληρά εντός και εκτός σπιτιού, ενώ οι Αλβανοί άνδρες δεν τις βοηθούν σχεδόν καθόλου. Η Μπόνα για παράδειγμα λέει για τον πατέρα της ότι δεν διαφέρει πολύ από τον άνδρα της: «Άμα σηκώνεται πάει στη δουλειά εντάξει. Αλλά και τα πουκαμίσια τα θέλει κρεμασμένα, σιδερωμένα, κολλαρισμένα στη ντουλάπα του. Αν δεν έβρισκε... Αν δεν έβρισκε δύο ή τρία ήταν μεγάλο θέμα. Θα έκανε φασαρία στην αδελφή μου και στη μαμά μου. Η αδελφή μου μετά θα τα κάνει και δεν θα μιλάει». Και συνεχίζει για τον άνδρα της: «Εγώ τον κακόμαθα. Και τον κακομαθαίνω και τώρα. Είναι ο χαρακτήρας μου που δεν έχω εμπιστοσύνη και θέλω όλα να τα κάνω εγώ. Και στο σπίτι μου με το που μπήκα όλα τα έκανα εγώ». Η έλλειψη χρόνου στην καθημερινή ζωή των γυναικών έρχεται σε αντίθεση με αυτή των ανδρών

τους. Η Μαρίνα λέει για τον άνδρα της: «Ο δικός μου 8 ώρες και 5 ώρες θα είναι στον καναπέ. Και στην τηλεόραση». Επομένως, για πολλές γυναίκες η μετανάστευση στην Ελλάδα, έχει επιβαρύνει το φόρτο εργασίας.

Άλλες γυναίκες, όμως, θυμούνται ότι οι δουλειές ήταν πιο δύσκολες στην Αλβανία λόγω της έλλειψης καταναλωτικών αγαθών, και η συμμετοχή των ανδρών ήταν πιο συχνή, ιδιαίτερα για όσους είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία. Η Αίλη λέει: «Ο μπαμπάς μου θυμάμαι σηκωνόταν το πρωί και έφτιαχνε το κολατσιό για τα παιδιά, το πρωινό. Και ο άνδρας μου είναι πολύ καλός, μα δεν... Κρατάει τα παιδιά όταν δεν είμαι εγώ εδώ. Ναι». Αντίστοιχα η Κλέιντα περιγράφει πώς ο άνδρας της ήταν ορφανός και έχει μάθει όλες τις δουλειές, μαγειρεύει και βοηθάει με τα παιδιά. Η Ρίτα, που είναι 56 χρονών, λέει πώς ο άνδρας της, που είναι ποιητής, της φέρνει πορτοκαλάδα και καφέ στο κρεβάτι κάθε πρωί και απόγευμα. «Εμένα ο άνδρας μου στην Αλβανία με βοήθησε πάρα πολύ με τα παιδιά και βοήθησε και τα παιδιά μικρά και την κόρη μου. Να σιδερώσει, τις σκόνες... όλα». Όσο για τα οικονομικά της οικογένειας, η Ρίτα λέει: «Αυτά τα έχω εγώ. Λογαριασμό, πορτοφόλι... όλα εγώ. Και μαγείρεμα και όλα όπως σήμερα στο σπίτι που δεν έρχομαι. Όλα είναι πάντα εντάξει».

Οι απαντήσεις είναι εξίσου αντιφατικές και όταν τίθεται το ερώτημα των αλλαγών που έχουν συντελεστεί με τη μετανάστευση.

Ρίτα: Εδώ είναι πιο εύκολα. Δεν χρειάζεται πάρα πολύ ο άνδρας να σε βοηθάει...

Αίλη: Να σας πω κάτι. Εδώ βοηθάνε επειδή είμαστε μόνες.

Μπόνα: Ναι, δεν έχουμε κανένα.

Αναστασία: Έχει κουλτούρα εδώ.

Ρίτα: Είναι κουλτούρα. Άλλη κουλτούρα. Εδώ έχει κουλτούρα. Βοηθάνε εδώ.

Αναστασία: Να σου πω κάτι κυρία; Εδώ στην Ελλάδα αλλάζει ο άνθρωπος. Να πούμε την αλήθεια. Δεν θέλουμε ψέματα. Όταν έρχονται από την Αλβανία. Έχω εγώ ένα παιδί στο σπίτι. Το κρατάω εγώ και είναι ξένος. Ξένος. Το παιδί μου τέλειωσε το σχολείο και αυτό και εμένα μου είναι κρίμα γιατί το ήθελαν τότε και το πήρε ο αδελφός γιατί δεν είχε που να πάει. Αλλά είναι σαν άγγελος... Αλλά ήρθε τώρα δέκα ημέρες το παιδί αλλά έχει γίνει άνθρωπος.

Για την Αναστασία που ο γιος της έχει μεγαλώσει στην Αλβανία με τον πατέρα του, η Ελλάδα έχει ευεργετική επίδραση. Το παιδί, όμως, όσο ζει στην Αλβανία παραμένει ξένος, δεν βοηθάει, δεν κάνει δουλειές. Αντίθετα η Μπόνια διηγείται ότι ο άνδρας της ντρέπεται να κάνει τις «γυναίκες» δουλειές. Όταν του ζητάει να τινάξει το χαλί, εκείνος κοιτά πρώτα να μην τον δούνε οι γείτονες. Γενικά οι περισσότερες γυναίκες φορτώνονται το μεγαλύτερο βάρος ανεξάρτητα από το αν είναι αυτές που φέρνουν το κύριο οικογενειακό εισόδημα. Η Γκεστάντα λέει: «Εμένα ούτε το πιάτο δεν παίρνει. Στους Αλβανούς όλα οι γυναίκες. Ούτε το πιάτο δεν παίρνει. Είναι καλός, όμως. Πάει καφενείο. Τώρα δεν έχει να πάει για καφέ και φωνάζει: “Που ήσουν; Τι κάνεις;”». Μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, για παράδειγμα σε περίπτωση αρρώστιας ή εγκυμοσύνης, οι άνδρες τους τις βοηθούν στο σφουγγάρισμα, στα βαριές δουλειές, στα ψώνια ή στη σκούπα. Ακόμα και οι γυναίκες που, όπως η Ρίτα και η Κλέιντα, μιλάνε για ανδρική συμμετοχή, χρησιμοποιούν πάντοτε τη λέξη «βοήθεια».

Πολλές δηλώνουν «άρρωστες» με την καθαριότητα ή όπως λέει η Μπόνα, «τελειομανείς», γεγονός που τις εμποδίζει να ζητήσουν από τους άνδρες να τις βοηθήσουν. Οι «γυναίκες» δουλειές είναι καταρχήν δική τους αρμοδιότητα και επαναλαμβάνονται συχνότερα από ό,τι στα σπίτια στα οποία εργάζονται. Η Μπόνα λέει: «Μισό λεπτό. Όταν πάω το πρωί στο σπίτι, μια φορά την εβδομάδα πάντοτε μια μέρα έτσι; Μια φορά θα γίνει. Ενώ εμείς δεν το κάνουμε μια φορά την εβδομάδα. Μια φορά την εβδομάδα θα κάνουμε γενικές, ντουλάπες, ξέρω 'γω, αλλά εμείς κάνουμε κάθε μέρα. Αν δεν θα κάνουμε τη σκούπα, θα βάλουμε σφουγγάρισμα. Δηλαδή κάθε μέρα. Δεν θα είναι μια εβδομάδα που περιμένουμε. Δεν περιμένουμε. Είμαστε συνηθισμένες. Έτσι έχουμε συνηθίσει. Στην Αλβανία πάντοτε». Πολλές γυναίκες λένε ότι δεν μπορούν να «κάθονται». Η Μπόνα περιγράφει: «Άρα για να κάτσω εγώ σαν τον Μπούφη εκεί πέρα; Δεν περνάει η ώρα. Δηλαδή θέλω να ασχοληθώ με κάτι. Μα λες: δεν βαριέσαι;». Όταν είναι μόνη της κάνει το μαγείρεμα ή το σφουγγάρισμα. «Αλλά όταν μου τυχαίνει καμία μέρα που θα μου πει από ένα σπίτι δεν θα μπορέσω σήμερα, και έχω κάνει και το σπίτι μου δεν ξέρω τι θα κάνω. Ή θα ξανακάνω πάλι τις δουλειές. Είναι αδύνατον. Κάτι θα βρω».

Η καθαριότητα διατηρεί τη σχέση με τον τόπο καταγωγής και θέτει το όριο που τις διαχωρίζει από τις Ελληνίδες: στην Αλβανία οι μητέρες και οι γιαγιάδες έκανα τις δουλειές τρεις φορές την ημέρα. Αν και οι συνθήκες διαφέρουν γιατί τα σπίτια δεν λερώνονται τόσο συχνά (στην Αλβανία υπήρχε σκόνη επειδή οι δρόμοι δεν ήταν ασφαλοστρωμένοι) και υπάρχουν πιο σύγχρονα προϊόντα καθαρισμού (στην Αλβανία είχαν σόδα, σαπούνι και πετρέλαιο), οι πρακτικές αυτές επαναλαμβάνονται και στην Αθήνα και εκεί

σχεδόν ασυναίσθητα. Η Λίλη λέει: «σηκωνόμουν το πρωί και έπρεπε να πάω χωρίς να ανοίξω τα μάτια μου, χωρίς να φάω, έπρεπε να πάω να σκουπίσω». Στο σπίτι, όμως, οι γυναίκες ενώ δεν υπολογίζουν στη συμμετοχή των ανδρών, απαιτούν βοήθεια από τα παιδιά τους, μια πρακτική που απουσιάζει σχεδόν εξολοκλήρου από τις περιγραφές της ζωής των ελληνικών οικογενειών. Όπως λέει η Μαρίνα: «Ελένη, εμείς έχουμε ένα καλό. Έχουμε πει ότι όταν θα μεγαλώσουν τα παιδιά, έχουμε πει στα παιδιά μας να μας βοηθήσουν. Γιατί μεγάλωσε η κόρη μου. Είναι 15 χρονών και σε βοηθάει στο σπίτι. Λέει αυτός ας πούμε: “εγώ δεν μπορώ”. Είναι τα πιάτα που δεν τα έχουμε πλύνει. Το ξέρει. Αν δεν θα είμαι εγώ το ξέρει θα τα πλύνει αυτή. Ή θα βάλει μια σκούπα ή θα κάνει κάτι».

Η βοήθεια των παιδιών στις δουλειές του σπιτιού ισχύει και για τα αγόρια και για τα κορίτσια. Τόσο η Μαρίνα και η Ρίτα, όσο και η Αναστασία που μένει μόνη με το γιο της, θεωρούν ότι πρέπει να μάθουν από μικρά να βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού: «Έχω και εγώ το μικρό παιδί. Πάω και δουλεύω του λέω θα κάνεις, έτσι, έτσι το φαγητό. Θα το κάνει, καμιά φορά θα το κάψει, θα το πετάξει, θα κάνει άλλο». Οι δύσκολες συνθήκες ζωής στην Ελλάδα, επιβάλουν τη συμμετοχή των αρσενικών, όχι όμως των συζύγων, όπως ακριβώς και παλαιότερα οι δύσκολες συνθήκες ζωής στην Αλβανία επέβαλαν τη συμμετοχή των μεγαλύτερων στις οικιακές εργασίες. Για την Αναστασία η μετανάστευση στην Ελλάδα, που συμπίπτει και με το χωρισμό από τον άνδρα της σημαίνει τον εκπολιτισμό. Η Ρίτα λέει: «Και ο άνδρας και η γυναίκα ό,τι μάθει από το οικογενειακό. Από μικρά. Έχω γιο εγώ και βοηθάει γυναίκα του πάρα πολύ».

Φιλικές σχέσεις

Το γεγονός ότι στις περιγραφές των γυναικών από την Αλβανία υπάρχουν λίγες διηγήσεις για κοινωνικές σχέσεις με Έλληνες και Ελληνίδες εκτός του εργασιακού χώρου και χρόνου, εκτός των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσω της εκκλησίας και μέσω των παιδιών, είναι χαρακτηριστικό του ορίου που συνεχίζει να υπάρχει, παρά τις καθημερινές επαφές και παρά της απουσίας «γκετοποίησης» στις γειτονιές κατοικίας. Εκείνο, όμως, που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι οι περισσότερες γυναίκες όταν τίθεται το ερώτημα της σχέσης τους με τους Έλληνες και τις Ελληνίδες δυσκολεύονται να δώσουν μια απλή γενικευμένη απάντηση, καθώς οι εμπειρίες τους είναι αντιφατικές. Όπως και στις περιγραφές των εργοδοτριών, όμως, οι καυγάδες και οι ανοιχτές αντιπαραθέσεις απουσιάζουν σχεδόν εξολοκλήρου από την καθημερινή ζωή. Σε αντίθεση, όμως, με τις εργοδότριες οι περισσότερες γυναίκες δηλώνουν ότι οι ίδιες βρίσκονται σε μια θέση αδυναμίας με αποτέλεσμα να μην μπορούν ούτε να διεκδικήσουν, ούτε και να μαλώσουν με τις εργοδότριες ή τις γειτόνισσές τους καθώς ο χώρος τόσο της γειτονιάς, όσο και της εργασίας ανήκει σε κάποιον άλλο.

Για την έλλειψη φιλικών σχέσεων εκτός εργασίας με τις εργοδότριες, αλλά και για την έλλειψη σχέσεων με τις γειτόνισσές τους, οι Αλβανίδες προβάλλουν διαφορετικές αιτιολογήσεις. Στις περισσότερες περιγραφές, οι γυναίκες τονίζουν ότι εκτός δουλειάς δεν έρχονται σε συχνή επαφή με τους Έλληνες. Η εξήγηση που δίνεται από την πλειοψηφία των γυναικών που συμμετείχαν στη συζήτηση δεν είναι ότι δεν κατοικούν ή δεν συχνάζουν στις ίδιες περιοχές αλλά το ότι δεν διαθέτουν ελεύθερο χρόνο. Η Μαρία λέει: «Δεν είναι

ότι έχουμε πρόβλημα με τους Έλληνες, ας πούμε. Ή ότι εκείνοι έχουνε. Είναι το θέμα ότι δεν έχουμε χρόνο». Ο ρατσιστικός διαχωρισμός μεταξύ Ελλήνων και ξένων συντελείται κατά συνέπεια μέσω της κατάληψης του χώρου και του χρόνου της καθημερινής ζωής από το χώρο και το χρόνο της εργασίας. Καθώς οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων από την ίδια περιοχή αραιώνουν λόγω της κατάληψης του χωροχρόνου της καθημερινής ζωής από την εργασία, γίνονται ιδιαίτερα σημαντικές. Όπως εξηγεί η Ελβίρα:

Εγώ θα έλεγα πώς όταν ήρθαμε εδώ στην αρχή κρατούσαμε τις επαφές που είχαμε εκεί με βάση το σόι, με βάση γνωστούς και για λόγους επειδή θέλαμε να πάρουμε πληροφορίες και επειδή μας έλειπε και η πατρίδα μας. Μετά αρχίσαμε να κουραζόμαστε πάρα πολύ στις δουλειές, οι άνδρες δουλεύουν πάρα πολύ σκληρά... Όχι, οι άνδρες οι περισσότεροι δουλεύουν δουλειές με υπερωρίες σε διάφορα. Αρχίσαμε και οι γυναίκες να καθαρίζουν σπίτια και να κουράζονται πάρα πολύ και έτσι έχουμε χάσει αυτές τις επαφές και να τις κρατάμε. Όταν έχουμε ή θα παντρευόμαστε και θα κάνουμε πρόσκληση ή θα έχουμε βάφτιση ή γεννιούνται τα παιδιά. Τέτοιες επαφές και με το τηλέφωνο μιλάμε. Με το τηλέφωνο έχουμε μεγαλύτερη επαφή παρά ζωντανά.

Κατά συνέπεια, για πολλές γυναίκες, είναι στα έκτακτα γεγονότα, και όχι σε καθημερινή βάση που συντελούνται επαφές με άλλους Αλβανούς.

Στην Ελλάδα συχνά τις καλούν σε τέτοιες εκδηλώσεις. Η Μαρία λέει για τους γείτονες: «Ίσα-ίσα εκεί που είμαστε εμείς κάνουμε και παρέα με τους Έλληνες. Μας καλούν σε βαφτίσια. Σε γάμους έχουμε πάει, μας έχουν καλέσει οι γείτονες δηλαδή. Δεν είναι ότι ζούμε ξέχωρα». Οι επαφές, όμως αυτές περιορίζονται στις έκτακτες περιστάσεις και

δεν αναπτύσσονται σε καθημερινή βάση. Η Λίντα επαναφέρει το θέμα του χρόνου: «Εμένα μια φορά με κάλεσε μία στο γάμο και πήγα με την κόρη μου. Πήγα μέχρι την εκκλησία. Εγώ δεν πήγα γιατί ήταν μέχρι 5.00 η ώρα το πρωί. Και δεν μπορούσα. Δεν αργούμε μετά τις 12.00». Η Χαρίκλεια, όμως, απαντά ότι ακόμα και όταν ο άνδρας της την αφήνει να μένει πιο αργά, δεν είναι καμία άλλη που να μπορεί να μείνει μαζί της. Παρόλο που στο πλαίσιο αυτών των πρακτικών θα μπορούσαν να υπάρξουν συναντήσεις με τους Έλληνες και τις Ελληνίδες, διαφορετικά ωράρια και οι διαφορετικές συχνότητες εμποδίζουν την ανάπτυξη πιο στενών σχέσεων εκτός εργασίας.

Παράλληλα και σε αντίθεση με τις εργοδότες που προβάλλουν οικονομικές και κοινωνικές διαφορές ως εμπόδιο στις σχέσεις με τις οικιακές εργαζόμενες, οι γυναίκες από την Αλβανία θεωρούν ότι εκείνο που παίζει ρόλο είναι κατά κύριο λόγο η καλλιέργεια. Μορφωμένες Ελληνίδες και Έλληνες, ανεξάρτητα οικονομικής κατάστασης και ηλικίας, δείχνουν πιο φιλική στάση απέναντι στις Αλβανίδες και τις αντιμετωπίζουν ως ισότιμες. Αντίθετα «χαμηλού επιπέδου» Έλληνες και Ελληνίδες συχνά φέρονται εχθρικά και σε πολλές περιπτώσεις και ρατσιστικά. Για τη Νικολέτα η εξήγηση είναι απλή. Παρά τη γεινίαση, υπάρχει κοινωνική απόσταση: «Να σου πω γιατί; Γιατί η Ελληνίδα στην ηλικία σου κυκλοφορεί σε άλλους κύκλους, κάνει άλλη δουλειά, ζητάει άλλα από τη ζωή και έχεις άλλες απαιτήσεις». Για τις περισσότερες γυναίκες, οι εμπειρίες συγκλίνουν στην άποψη ότι όσο πιο μορφωμένη και καλλιεργημένη μια Ελληνίδα, ιδιαίτερα όταν έχει ζήσει στο εξωτερικό, τόσο πιο ανοιχτή θα είναι στην επαφή της με τις Αλβανίδες. Τόσο η Κωνσταντίνα, όσο και η Χρυσούλα που έχουν φίλες στην ηλικία τους, πι-

στεύουν ότι η περιφρόνηση έρχεται από γυναίκες που είναι «χαμηλότερου επιπέδου».

Συγχρόνως, όμως, ενυπάρχει και το στοιχείο του φύλου που ενισχύει αυτό το διαχωρισμό. Οι σχέσεις του φύλου ευνοούν τον ανστηρό διαχωρισμό μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών, επαναπροσδιορίζοντας παράλληλα το όριο μεταξύ δημόσιου/ανδρικού και ιδιωτικού/γυναικείου χώρου. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι όλοι όσοι μετέχουν στο δημόσιο χώρο (ανεξαρτήτως φύλου) αποκτούν ανδρικά/απειλητικά χαρακτηριστικά από τα οποία πρέπει να προστατευτούν οι γυναίκες. Ο παρακάτω διάλογος είναι χαρακτηριστικός.

Χαρίκλεια: Εγώ στη διασκέδαση άμα του λέω κάπου να φάμε, με τα παιδιά και αυτά. Μου λέει: «που τα είδες εσύ αυτά;, που τα έμαθες εσύ αυτά;».

Ελένη: Γιατί στην Αλβανία δεν βγαίνατε;

Μπόνα: «Εμείς», λέει ο δικός μου, «φταίμε που σας φέραμε εδώ και σας άνοιξαν τα μάτια».

Χαρίκλεια: Ναι, ναι «τα είδατε όλα». Ναι, ναι. «Τα είχες δει και στο χωριό αυτά;».

Ελένη: Εκείνοι, όμως διασκεδάζουν μόνοι τους;

Μαρίνα: Μόνο άμα είχε γάμους διασκεδάζουμε.

Οι έξοδοι δεν είναι συχνές ούτε στην Ελλάδα, αλλά ούτε ήταν και στην Αλβανία. Οι άνδρες ασκούν πίεση ώστε οι γυναίκες τους να μην «ξεχνούν» τις συνήθειες της πατρίδας τους. Η Μπρούνα λέει: «οκτώ χρόνια έχω πάει δύο φορές. Για καφέ. Αυτή με τον άνδρα της δεν έχουν βγει ποτέ. Έχω βγει με τη Μαρίνα. Κυριακή να βγαίνουμε τα δύο ζευγάρια. Αλλά άμα είμαι εγώ με τον άνδρα μου και τα παιδιά. Ποτέ. Ούτε στην Αλβανία». Και η Λίλη προσθέτει: «Δεν μου λέει

τίποτα. Αν είναι ότι έχω τα παιδιά μου μαζί. Δηλαδή να πάρω ένα λεωφορείο με τα παιδιά και να πάω δεν μου λέει τίποτα. Αν είναι να πάω μόνη μου δεν μου λέει όχι. Μου λέει: «Τα παιδιά που θα τα αφήσεις;».

Οι άνδρες ακολουθούν (συχνά ασυνείδητα) διαφορετικές τεχνικές ελέγχου του χρόνου προκειμένου να εμποδίσουν το ξεπέραςμα των ορίων μεταξύ ιδιωτικού/δημόσιου και γυναικείου/ανδρικού. Η «ζήλια» των Αλβανών ανδρών απέναντι στις γυναίκες τους συχνά ενισχύει την απομόνωση τους από τους δημόσιους χώρους, όπου μπορούν να συννευρεθούν με τους Έλληνες. Για παράδειγμα, όταν ο άνδρας της Μπρούνα θέλει να την πηγαίνει ο ίδιος με το αυτοκίνητο στις δουλιές της, εκτός και αν είναι με την αδελφή του τη Μαρίνα ή τα παιδιά. Αντίστοιχα και η «βοήθεια» που προσφέρουν μπορεί να έχει τη μορφή ενός έμμεσου αποκλεισμού από τους χώρους συνεύρεσης με τους Έλληνες, όπως όταν η Λίλη και η Χαρίκλεια λένε ότι οι άνδρες της βοηθούν με το να «βγάζουν έξω» τα παιδιά προκειμένου οι γυναίκες να τελειώσουν τις δουλιές του σπιτιού. Στην περίπτωση, όμως, της Άρτεμις λόγω της δουλειάς του άνδρα, που είναι ασφαλιστής, η ίδια έχει αναγκαστεί να βγαίνει μόνη με συγγενείς και φίλους. Η Πρανβέρα αντίθετα λέει πως είναι έτσι ο χαρακτήρας της που δεν μπορεί να βγει χωρίς τον άνδρα της: μαζί διασκεδάζουν να πηγαίνουν σε παραστάσεις όπερας στο Μέγαρο Μουσικής καθώς και αυτή και ο άνδρας της έχουν σπουδάσει κλασική μουσική. Τέλος, η απαγόρευση της εξόδου πέρα από τις 12 είναι μια άλλη πρακτική που εμποδίζει τη συνεύρεση με γυναίκες και άνδρες Ελλήνων και άλλων εθνικοτήτων.

Γειτονιά: Φιλοξενία και κοινωνικές πιέσεις

Η γειτονιά στην Αλβανία αποτελεί μια ανάμνηση που οι περισσότερες γυναίκες δεν μπορούν να ξεπεράσουν. Οι περιγραφές της ζωής στην Αθήνα γίνονται κατά κύριο λόγο μέσω αυτής της σύγκρισης με την Αλβανία του παρελθόντος, τον τόπο που άφησαν πίσω. Αν και συνήθως η μεγαλούπολη περιγράφεται ως ένας αφιλόξενος τόπος, η καθημερινή ζωή στην Αθήνα εμπεριέχει και θετικά στοιχεία. Για ορισμένες γυναίκες, η Αλβανική γειτονιά είναι μια ζεστή ανάμνηση που νοσταλγούν.

Ελένη: Υπάρχει κάτι που σας λείπει από την Αλβανία;

Ρενάτα: Ναι. Έβγαίνες στην αυλή και έπινες καφέ. Έφερναν και οι άλλες οι γυναίκες τα χειροποίητα και καθόμασταν. Δεν υπήρχε επισκέπτης να έρθει και να μην τον κεράσουμε γλυκό του κουταλιού. Τα φτιάχνανε οι γυναίκες μόνες τους. Γλυκό του κουταλιού εξαρτάται από την εποχή. Το χειμώνα ας πούμε σερβίραμε κυδώνι, πορτοκάλι, τα φρούτα της εποχής. Όλες οι γυναίκες οι νοικοκυρές φτιάχναμε αυτά. Μελιτζανάκι... Εδώ, ας πούμε, πας επίσκεψη, σου σερβίρουν ένα καφέ με γλυκό, εντάξει. Δεν είναι ότι τα φτιάξανε.

Αρτεμης: Εγώ όταν πρωτοήρθα ήταν πολύ έντονη η διαφορά.

Ελένη: Δηλαδή; Για περιγράψετε το λίγο.

Αρτεμης: Στην Αθήνα έτσι δεν λείει η γειτόνισσα καλημέρα, στις πολυκατοικίες εδώ. Δεν ξέρει ο ένας τον άλλο. Εμείς είχαμε συνηθίσει, «Εεε τι κάνεις; Που πας;», σε αυτό το στυλ.

Ρενάτα: Έφευγες το πρωί από το σπίτι. «Που πας; Που θα πας». Εκατό άτομα σου λέγανε «καλημέρα», «που πας και τι κάνεις και τα παιδιά σου;».

Αρτεμης: Τώρα άμα ακούνε ότι είσαι και από την Αλβανία ακόμα χειρότερα.

Ρενάτα: Σε στραβοκοιτάνε (γέλιο).

Για τη Μερίτα, που είναι ανύπανδρη μετά τα 30, η ζωή στη γειτονιά της, στα Κάτω Πατήσια, είναι πολύ προτιμότερη από την προοπτική επιστροφής στην πατρίδα χωρίς σύζυγο. Αν και έχει αγοράσει σπίτι εκεί, λέει:

Μερίτα: Εμένα μου αρέσει τόσο πολύ εδώ επειδή δεν σε ρωτάει κανένας: άμα βγαίνεις από την πόρτα να πας πού; Στην Αλβανία ήταν πολύ κουραστικό αυτό. «Πού πας, που πας; Πότε θα γυρίσεις;». Αυτό μου αρέσει πολύ εδώ. Βγαίνεις και δεν...

Πολλές μαζί: Μπράβο.

Αρτεμης: Και εμένα μου αρέσει αυτό πάρα πολύ εδώ πέρα. Και εμείς σαν κοπέλες που ήμασταν και δεν μπορούσαμε να βγούμε. Με πειράζει και όπως είναι για τα παιδιά. Είναι πολλοί οι κίνδυνοι και... αλλά δεν πρέπει.

Ρενάτα: Αλλά δεν μιλάμε για τα παιδιά τώρα. Μιλάμε γενικά για την κοινωνία. Εμείς βγαίναμε.

Μερίτα: Δεν με πειράζει.

Αρτεμης: Λέω πώς ήταν στην Αλβανία επί Χότζα. Κουτσομπολιό δεν υπάρχει. Άμα ήταν στην Αλβανία ανύπαντρη σε κάποια ηλικία και να τη βγάζανε θα είχε περάσει από χίλια όσα.

Μερίτα: Ναι, ναι.

Ελβίρα: Άμα το συγκρίνεις με το σημερινό και με τον Χότζα. Σήμερα όχι...

Μερίτα: Επειδή αυτό με κουράζει πολύ να μου λένε που πας; Που πας; Εδώ ζω μόνη μου και έτσι.

Αρτεμς: Ε, βέβαια σε πειράζει.

Ελβίρα: Και εδώ που βγαίνει δεν την πειράζει κανείς.

Χρυσούλα: Εδώ δεν θα σου πει καμιά κουβέντα. Και μια ώρα έχω βγει στην Ελλάδα μόνη μου και δύο και τρεις τα ξημερώματα, ποτέ δεν μου έχει συμβεί τίποτα. Και ταξι που δούλευα που έλεγα εντάξει μια μικρή κοπέλα θα με πάν- ρουν, θα με κάνουν, εντάξει δεν έδινα και εγώ δικαίωμα, αλλά είμαι πολύ ευχαριστημένη.

Στην περίπτωση αυτή, η γειτονιά λειτουργεί αρνητικά ως μέσο πίεσης, υπενθυμίζοντάς της το γεγονός ότι διαφέρει. Ενώ δηλώνει την άρνησή της να αποδεχτεί τους Αλβανικούς κώδικες επικοινωνίας/πίεσης, όμως, επιθυμεί να παντρευτεί και να μείνει στην Αλβανία, όπου και έχει αγοράσει ένα σπίτι. Η επιστροφή ως παντρεμένη γυναίκα θα της επιτρέψει να «ενταχθεί» στη γειτονιά. Η αντίθεση πάντως αυτή μεταξύ της οικειότητας/πίεσης που χαρακτηρίζουν τη γειτονιά, έτσι όπως στιγματίζεται μέσα από πρακτικές όπως το κουτσομπολιό/καλησπέρισμα έχουν διττή σημασία για τις περισσότερες γυναίκες. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στο λόγο της Άρτεμς, που υποστηρίζει και τις δύο πλευρές.

Πολλές γυναίκες τονίζουν ότι στη σύγχρονη Αλβανία, η πίεση που ασκείται από τους γείτονες και κυρίως από τις γειτόνισσες, στα θέματα καθαριότητας και ευπρέπειας παίρνει τη μορφή πρακτικών αλόγιστης κατανάλωσης για τη διακόσμηση του σπιτιού, που δεν μπορούν να ακολουθήσουν.

Μπρούνα: Είναι που τα δίνουνε στην Αλβανία. Ό,τι βγάζουνε τα δίνουνε. Κάθε δύο μήνες θα τα δίνουνε στην Αλβανία.

Εσμέ: Ναι, λένε γιατί να μην το έχω εγώ; Να το έχει πιο ωραίο αυτή; Να το έχω και εγώ.

Μαρίνα: Και το σπίτι να το σκουπίσουμε να το σφουγγαρίσουμε. Κάθε ημέρα. Ξεσκονίζεις κάθε ημέρα. Άμα μπεις στο σπίτι τους και βρεις κανένα ποτήρι, είναι ντροπή.

Στην Ελλάδα, όμως, οι πιέσεις συνήθως περιγράφονται ως ρατσισμός διότι στρέφονται ενάντια στις γυναίκες από την Αλβανία λόγω της καταγωγής τους. Η Ελβίρα θυμάται ότι μια γειτόνισσά της κρατούσε όλη την ημέρα την πόρτα της ανοιχτή για να «κατασκοπεύει» τους γείτονες. Πολλές γυναίκες παραπονιούνται ότι τις χρεώνουν παραπάνω λεφτά για τα κοινόχρηστα, επειδή είναι ξένες. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η αντιπαλότητα με τους γείτονες εκδηλώνεται πιο ανοιχτά. Η Βάνα θυμάται ότι όταν ζούσε σε μια ταράτσα στο κέντρο της Αθήνας, η Ελληνίδα γειτόνισσά της την απειλούσε συνεχώς.

Ήταν μια κυρία που ήταν πάρα πολύ ρατσίστρια. Πάρα πολύ. Και το ότι ερχόταν ο... γιατί τότε εντάξει ήμασταν αραβωνιασμένοι. Αλλά εγώ δεν θα δώσω λογαριασμό ποιος θα έρθει σπίτι. Έτσι; Και γενικώς θέλανε να τα μάθουνε όλα. Και εγώ δεν έλεγα. Και δεν μου άρεσε αυτό το σκηνικό. Και γενικώς έτσι υπήρχε ένταση. Και για τα σκουπίδια με μάλωνε. Όλος ο κόσμος τα σκουπίδια στο σκουπιδοτενεκέ να τα πετάει ό,τι ώρα θέλει. Έτυχε να έρθει από πάνω και να μου λέει: «γιατί τα πετάς τέτοια ώρα;». Πρωί. Λέω: «Έχεις πρόβλημα;» Και άρχισε και έβριζε και κώλο-Αλβανοί και χίλια δυο. Βέβαια εγώ δεν της μίλησα. Και μου λέει θα σου κάνω μήνυση, θα, θα, θα... Δεν την έβρισα και της λέω: πήγαινε κάνε ό,τι θέλεις και δεν με ενδιαφέρει. Και αυτή ήταν πολύ αυτή η γυναίκα.

Και στο προάστιο της Αθήνας, όπου μετακόμισε αντιμετώπισε προβλήματα: «Στην αρχή δεν μας πλησίαζαν. Καθόλου. Δεν μας νοικιάζανε στην αρχή». Έπειτα, όμως, «άρχισαν να μας καλούν σε παιδικές γιορτές, γάμους, βαφτίσια», όπως λέει και η Μαρία. Αντίστοιχα, η Καίτη θυμάται ότι όταν την κάλεσαν στην αστυνομία, οι γειτόνισσες κράτησαν την κόρη της έως ότου να γυρίσει. «Να σου πω και κάτι άλλο στη γειτονιά μας έχω το γιο μου που είναι τώρα 18 χρονών που είναι έτσι, που ήταν 12, ούτε 12 δεν ήταν. Και κάνει έτσι ένα ατύχημα. Και τότε μου πήρανε εμένα στην αστυνομία. Γιατί εγώ δεν το αφήνω μόνο του, αλλά πήγε μόνος του στο ασανσέρ και ήταν 12 χρονών. Ούτε 12 χρονών δεν ήταν. Και ένοιωθα πολύ έτσι. Και είχα ήρθανε οι γείτονές μας, που είχα και την κόρη μου που ήταν 2 χρονών, και αυτοί μου το πήρανε επειδή έμεινα μέσα επειδή το παιδί άφησα μόνο και μου αφήσανε το άλλο παιδί. Εντάξει αυτό είναι νόμοι, εντάξει κάνουνε τη δουλειά τους».

Παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις η γειτονιά προσφέρει βοήθεια, πολλές Αλβανίδες, δηλώνουν ότι με τις Ελληνίδες γειτόνισσες δύσκολα αναπτύσσονται φιλικές σχέσεις. Στην έβδομη και στην όγδοη ομάδα, όλες οι γυναίκες συμφωνούν ότι οι μικρότερες σε ηλικία Ελληνίδες αποφεύγουν περισσότερο τις επαφές μαζί τους. Όπως παρατηρεί η Ελβίρα που έχει ζήσει σε τρεις διαφορετικές γειτονιές της Αθήνας, δεν μπορεί κανείς να βγάλει γενικά συμπεράσματα για το ποιες περιοχές είναι πιο φιλόξενες προς τους ξένους και ποιες δεν είναι. «Στον Πειραιά μου έκανε πολύ καλή εντύπωση, είχε πολύ καλούς ανθρώπους στον Πειραιά, στην καινούργια συνοικία, επειδή ήταν και αυτοί μετανάστες καταλάβαιναν. Και έχω γίνει πάρα πολύ φίλη μαζί τους. Έχω σχέση. Επίσκεψη με αυτές τις οικογένειες, μια

φορά το χρόνο ή έτσι με παίρνουν τηλέφωνο και πηγαίνω. Στα Σεπόλια δεν έχω καλή εντύπωση, έτυχε η γειτόνισσα που είχα απέναντι να κρατάει την πόρτα κάτω σε κάθε στιγμή ανοιχτή και έβλεπε τι κάναμε εμείς και οι άλλοι. Όχι μόνο εμείς... Εκτός από αυτό ήταν και διαχειρίστρια και επειδή εμάς μας θεωρούσε ξένους και δεν ξέραμε από πολυκατοικίες επειδή ερχόμασταν από την Αλβανία μας έκλεβε μπορώ να πω 10.000 δραχμές κάθε μήνα. Μας τα έβαζε στα κοινόχρηστα περισσότερο από όλους. Και όταν της ζητούσαμε λογαριασμό, έλεγε: «έτσι είναι στην Ελλάδα» και αλλάξαμε σπίτι».

Εκκλησία/Θρησκεία

Λόγω της απαγόρευσης των θρησκειών στην Αλβανία, η εκκλησία αποτελεί ένα χώρο που οι περισσότερες γυναίκες ανακαλύπτουν με τον ερχομό τους στην Ελλάδα. Η Άννα θυμάται χαρακτηριστικά:

Οι γονείς μου μαθαίνανε τα παιδιά μου θυμάμαι, σαν παιχνίδι, πώς όχι δηλαδή δεν επιτρεπόταν αυτά σε εκκλησία που λέγαμε, και σαν παιχνιδάκι λέγανε: κάνε τα τρία δάχτυλα μαζί. Και το παιδάκι τα έκανε. Έλεγε πάρε αυτό και βάλε το εδώ. Στο μέτωπο. Και πες ένα για τον παππού, ένα για τη γιαγιά, ένα για τη μαμά (δεξιά) και τον πατέρα στην καρδιά (δεξιά) γιατί ο πατέρας εκείνο το διάστημα δεν ήταν, ας πούμε, ήταν στη δουλειά και ξέρω εγώ. Αλλά έκαναν το σταυρό. Και τους μάθαιναν σαν παιχνιδάκι να το κάνουν.

Η έλλειψη θρησκευτικής πίστης στην Αλβανία δεν αντιμετωπίζεται από όλες τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο. Η Άρτεμης που ανήκει στην ελληνική μειονότητα, υπερασπίζεται το

κομμουνιστικό σύστημα, ενώ η Ρενάτα ειρωνεύεται το συγκεντρωτισμό του.

Αρτεμης: Το καλό είναι ότι εγώ, ο πατέρας μου δηλαδή, έμαθα να ζω, μου άρεσε ο τόπος, με όλους τους ανθρώπους. Μου άρεσε δηλαδή. Δεν είχε Αλβανούς, μουσουλμάνους, Τούρκους. Ήταν αυτό όποιος έκανε σπίτι του την Αλβανία, ήταν Αλβανός. Δεν είχε... Ή πίστη των Αλβανών ήταν ο Αλβανισμός. Δεν είχε ξεχωριστά Χριστιανούς-Μουσουλμάνους.

Ρενάτα: Ναι, γιατί ήθελε να γίνει ο ίδιος ο Θεός, τέλος πάντων.

Με την πτώση του καθεστώτος του Χότζα και τον ερχομό στην Ελλάδα, η θρησκεία γίνεται νέο πεδίο αναζητήσεων. Πολλές γυναίκες βρίσκουν εκεί μια διέξοδο από την αποξένωση των πρώτων χρόνων. Η Άννα θυμάται:

Αλλά η εκκλησία δηλαδή με έχει βοηθήσει πάρα πολύ. Πήγαινα εκεί με την κουμπάρα μου πολλές φορές Κυριακή. Αλλά με ηρεμούσε αυτό το πράγμα, δηλαδή, η λειτουργία και όλα αυτά. Προσπαθούσα να μπω σε αυτόν τον κόσμο και έλεγα, από εκεί με πέταξε ο Θεός, από εδώ όμως με περίμενε ο Θεός. Γιατί έδωσα τα πάντα όταν ήμουνα Αλβανία, τα έδωσα όλα, ό,τι είχα, σε παρτές μου, σε γείτονες. Σε αυτά. Όλα ό,τι είχα. Όμως έδωσα δύο και μου έδωσε ο Θεός 100. Και έλεγα ποτέ ο Θεός δεν σε παρατάει. Δεν σε αφήνει.

Αν και δεν γνωρίζουν την ουσία των τελετουργικών, μυούνται στις θρησκευτικές πρακτικές συχνά πριν ακόμα μάθουν τη γλώσσα και σιγά-σιγά μέσω της επανάληψης των πρακτικών αυτών πλησιάζουν στη θρησκεία.

Καίτη: Εγώ πιστεύω αλλά δεν ξέρω πολλά από εκκλησία.

Πάμε εκεί ανάβουμε κανένα κεράκι. Λέω αυτά που έχω στο μυαλό μου αλλά δεν ξέρω.

Άννα: Μπορείς να πας στην εκκλησία να μην καταλάβεις τίποτα. Και τι έγινε;

Κωνσταντίνα: Αυτό έρχεται σιγά-σιγά. Γιατί και εγώ στην αρχή δεν καταλάβαινα. Υπάρχει δίπλα μας όμως κάποιος... και άμα διαβάξεις σιγά-σιγά σπάει και το αυτί και αρχίζεις και τα καταλαβαίνεις και την ιστορία και όλα. Υπάρχει η Καινή Διαθήκη, που είναι μεταφρασμένη.

Αγνή: Ελένη να ρωτήσω και εγώ κάτι την Κωνσταντίνα;

Ελένη: Ναι, ναι, βέβαια.

Αγνή: Τι εννοείτε; Πώς νομίζεις ότι η εκκλησία σε βοηθάει να γίνεις καλύτερη;

Κωνσταντίνα: Βεβαίως και βοηθάει. Βεβαίως. Γιατί τη στιγμή που έχεις την ανάγκη εσύ. Δεν είσαι ήρεμη, έχεις κάποιο πρόβλημα, ξέρω 'γω. Εγώ το έχω βρει συγκεντρώνομαι εκεί πέρα και δεν χρειάζεται να νευριάζω ή να εκτονώνομαι ξέρω 'γω να προσεύχομαι. Επίσης μαθαίνω το γιο μου, γιατί και ο γιος μου είναι λίγο έτσι και αυτός. Δεν κοιμάται χωρίς να κάνει την προσευχή του και επίσης όλα τα προβλήματα στην απελπισία του τέλος πάντων. Θα συγκεντρωθεί εκεί να προσεύχεται και όλα αυτά.

Πολλές γυναίκες έχουν αναπτύξει κοινωνικές σχέσεις με Έλληνες και Ελληνίδες μέσω της θρησκείας. Έτσι οι εργοδότες/εργοδότητριες με τους οποίους έχουν πιο στενές σχέσεις αναλαμβάνουν συχνά το ρόλο του νονού/νονάς ή του κουμπάρου/κουμπάρας. Αυτός ο δεσμός μοιάζει να έχει ισχυρό χαρακτήρα παρόλο που οι επαφές δεν είναι καθημερινές, ούτε καν συχνές. Η Ρίτα αναφέρεται σε μια από τις πρώτες

οικογένειες στις οποίες έπιασε δουλειά με θερμά λόγια: «Με αγαπούσαν πολύ... όταν έπιασαν σπίτι στο Μενίδι έκλαιγαν τα δύο κορίτσια... στη Σαντορίνη με παίρνανε μαζί τους... Και μετά ο άνδρας έγινε νονός και η γυναίκα του νονά μου». Η μεταστροφή από εργοδότη/εργοδότηρια σε νονό/νονά έχει ενδιαφέρον καθώς η εργασιακή σχέση μετατίθεται στο κοινωνικό πεδίο, χωρίς να αλλάζουν οι συσχετισμοί δυνάμεων. Για τη Βάνα οι πρώτες εμπειρίες από την Ελλάδα σχετίζονται με την Εκκλησία. Ένα μοναστήρι κοντά στον Γέρακα τους νοίκιασε ένα σπίτι, όπου έμενε όλη η οικογένεια βοηθώντας στις δουλειές του μοναστηριού. Από εκεί έφυγε όταν μπήκε εσωτερική σε σπίτι. Ο νονός/νονά σε πολλές περιπτώσεις είναι και πνευματικός καθοδηγητής: για τη Βάνα οι ψυχολόγοι νονοί της είναι ιδιαίτερα σημαντικοί γιατί την έμαθαν «να διεκδικεί, να απαιτεί».

Με παρόμοιο τρόπο, η Καίτη και η Κωνσταντίνα μιλάνε για μια μικρή εκκλησία, τον Άγιο Νικόλαο στην οδό Νάξου στην περιοχή της Κυψέλης, όπου έχουν αναπτύξει πολύ στενές σχέσεις με Έλληνες. Η Κωνσταντίνα διηγείται την εμπειρία της με την εκκλησία.

Αυτούς τους ανθρώπους τους γνώρισα μέσω ενός παπά που ήταν στην εκκλησία εκεί. Πήγαίνα σε αυτήν την εκκλησία στην αρχή. Μας κατάλαβε ότι ήμασταν ξένοι, δηλαδή από τον τρόπο, πώς συμπεριφεροθήκαμε και έτσι. Και μας στάθηκε. Ήρθε κοντά μας και μας έχει βοηθήσει πάρα πολύ. Με την κυρία που ξέρει και η Καίτη, αλλά η κυρία, η οποία έγινε και η νονά του γιου μου, αλλά στην αρχή είχα μια κοιλιά ξέρετε... Και με γνώρισαν με μια οικογένεια. Όχι, όχι, δεν ήξερα καθόλου. Σας είπα με μια κοιλιά στο στόμα εγώ έτοιμη να γεννήσω. Δεν είχα καμία ιδέα, δηλαδή τίποτα. Τι πρέπει να κάνω, που πρέπει να πάω. Και μου

γνώρισε την αδελφή του γιατρού, που ξεγένησε τα παιδιά μου, δηλαδή... Είναι πάρα πολύ καλοί άνθρωποι. Είναι φοβερόι άνθρωποι. Ας μην ήξερα εγώ ελληνικά. Εμείς με τα μάτια επικοινωνούσαμε μια χαρά. Εγώ ήξερα ότι αυτή είχε πρόθεση να με βοηθήσει. Είχα άστρο και το λέω και το έχω πει κιόλας. Και σας λέω ότι όταν το έχω πει σε μια ομιλία σας πληροφορώ, έχω πει στοιχεία για το πώς έφυγα από την Αλβανία και τι έζησα εδώ. Έβαλα τα κλάματα γιατί αναφερόμουν σε πράγματα... στην αγάπη που μου έδειξε ο κόσμος δηλαδή. Φοβερό. Γιατί ήρθα χωρίς... Ο άνθρωπος θέλει και στο δίνει. Είσαι σε ξένο μέρος.

Και η Άννα περιγράφει:

Όταν πρωτοήρθα ήμουν φοβισμένη. Την πρώτη... Τις δύο-τρεις πρώτες ημέρες ο σύζυγος δούλευε και εγώ ήμουν με τα παιδιά. Ήταν Χειμώνας. Με τα παιδιά μέσα, καθόμουν. Δεν είχαν γραφτεί ακόμα στο σχολείο τα παιδιά. Οπότε ήρθαν δύο κυρίες, μου χτυπάνε την πόρτα. Η πόρτα ήταν με τζαμαρία και κάγκελα. Άνοιξα εγώ την τζαμαρία και πίσω από τα κάγκελα, έτρεμα. Μου λέει: κυρία μάθαμε που ήρθατε από τη Βόρειο Ήπειρο. Ήμασταν η πρώτη οικογένεια που ήρθαμε εκείνη την εποχή εκεί. Στο Άργος συγκεκριμένα. Και μου λέει: «Τι ανάγκες έχετε να σας βοηθήσουμε. Είμαστε από την Εκκλησία. Μην φοβάστε». Εγώ τους καταλάβαινα ας πούμε, δεν είχα πρόβλημα. Επικοινωνούσα μαζί τους. Αλλά φοβόμουν. Και λέω «Τίποτα δεν θέλω. Τίποτα». Μα εμείς, «θα τα φέρουμε, θα έρθουμε το απόγευμα». Μην ανοίξετε. Δεν πειράζει. Μην ανοίγετε. Εγώ φοβόμουν να ανοίξω. Λοιπόν... και ήρθαν το απόγευμα αυτοί με τους συζύγους και ήταν ομάδα. Και μου φέρνουνε. Το τι μου φέρνουνε; Το μισό Άργος μου φέρνουνε μέσα στο σπίτι. Το μισό Άργος να φανταστείτε. Τι κουβέρτες, τι ... και τι μου κάνανε; Μου λέει: «έλα λιγάκι να πάμε να ψωνίσουμε ό,τι θέλεις στο σούπερ μάρκετ». Και

όταν πήγα εγώ βρήκα άλλο σπίτι. Τα είχανε στρώσει, τα είχανε βάλει τα χαλιά, καρέκλες τραπέζια, παπλώματα, ήταν χειμώνας ήτανε. Αφού κοιμόμασταν εγώ με τα παιδιά και ο σύζυγος με τα μπουφάν κοιμόμασταν από το κρύο.

Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι ακόμα και γυναίκες, όπως η Τζαμίλα και η Λίλη, που είναι μουσουλμανικής καταγωγής, ακολουθούν τις ίδιες πρακτικές και πηγαίνουν στην εκκλησία. Όπως εξηγεί η Μαριλίνα, «Ακριβώς. Και δεν είναι εκεί επειδή δεν γεννηθήκαμε δεν μεγαλώσαμε με τη θρησκεία, με την εκκλησία, δηλαδή δεν υπήρχε καμία σχέση. Δηλαδή θεωρούσαμε ότι ήταν αστείο και δεν βλέπαμε διαφορά, θεωρούσαμε ότι δεν χωρίζεται η θρησκεία. Δεν μπορείς να πιστεύεις στον Βούδα ή στον Χριστό για παράδειγμα, γιατί είναι ένας. Και αυτό πιστεύουμε και το πιστεύουμε όλοι εμείς. Εγώ αυτό τουλάχιστον πιστεύω». Για πολλές μετανάστριες, η εκκλησία είναι ένας χώρος που προσφέρει αυτό που λείπει από την καθημερινή ζωή: ησυχία, ηρεμία και συγκέντρωση. Παράλληλα προσφέρει τις γενναιόδωρες επαφές με τους Έλληνες. Αν κι οι σχέσεις αυτές είναι μονόπλευρες έρχονται σε αντίθεση με τις σχέσεις που αναπτύσσονται σε άλλους δημόσιους χώρους όπου υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών. Η άγνοια του τελετουργικού οδηγεί συχνά τις γυναίκες από την Αλβανία σε αμηχανία.

Πρανβέρα: Μια φορά στον Άγιο Μελέτιο, ήταν αυτή με παντελόνι και ήταν Μεγάλη Παρασκευή και δεν ήξερε η κοπέλα.

Ρενάτα: Δεν επιτρέπεται, δεν επιτρέπεται.

Χρυσούλα: Καλά τώρα αυτό θα τύχει. Την άλλη φορά εγώ πήγα με παντελόνι.

Προανβέρα: Δεν το έκανε με σκοπό, μιλάμε ειλικρινά δεν το ήξερε. Δεν πήγε να προσβάλει την εκκλησία. Αλλά της κάνανε φασαρία και τη διώξανε.

Ρενάτα: Ναι, σίγουρα δεν πήγε με σκοπό. Εγώ μια φορά έχω πάει σε ένα μοναστήρι και με μια παρέα δεν ήξερα ότι δεν επιτρέπεται με παντελόνι και μας δώσανε μια φούστα. Λέω τι είναι αυτό; Λέει δεν επιτρέπεται να μπειτε με παντελόνι μέσα.

Εντούτοις, η απόσταση παραμένει καθώς οι Αλβανίδες είναι σε όλες τις περιγραφές οι ευεργετούμενες, αυτές που μαθαίνουν, αυτές που τις δέχονται και τις βοηθούν. Αντίθετα η εκκλησία λειτουργεί πιο σπάνια ως τόπος συνάντησης μεταναστών. Όπως δείχνει ο παρακάτω διάλογος, οι βαφτίσεις είναι συχνά προϊόν κοινωνικής πίεσης:

Αρτεμης: Εγώ το '91 που ήρθα εδώ όλοι βαπτίστηκαν. Εμένα δεν με πειράζει όταν το πιστεύεις μπράβο σου, αλλά μου αρέσουν αυτές που είναι ειλικρινείς και λένε εμένα με λένε έτσι. Με γεια σου. Δεν είναι ντροπή, ούτε το κρίνω. Φτάνει να το νοιώθεις γιατί βαπτίζονται τρεις και τέσσερις φορές για να πάρουν το όνομα.

Κατρίνα: Στην επαρχία όταν πήγαμε εμείς και ήταν δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε τα αλβανικά ονόματα και το πρώτο πράγμα που μας είπαν ήταν να μας βαπτίσουν. Εντάξει. Μαζευτήκαμε. Εγώ προσωπικά δεν είχα πάει, δεν είχα πάει, πώς το λένε, ούτε σε εκκλησία δηλαδή η πρώτη επαφή ήταν με την εκκλησία και βαπτίστηκα εκεί στην Καλαμάτα, βαπτίστηκαν και τα παιδιά, ο άνδρας μου και εντάξει. Είμαι ευχαριστημένη, όμως δεν είναι τίποτα. Το όνομα το είχα Κατρίνα στην Αλβανία, Κατερίνα εδώ. Δεν ήταν... Αλλά στη γειτονιά λέγανε είναι κρίμα να μην βαπτίσεις τα παιδιά και να μην πάνε στην εκκλησία όταν πάνε στο σχολείο. Όλα τα

παιδιά να πηγαίνουν και τα δικά σου αβάρφιστα να μην μπορούν να πηγαίνουν. Ήταν σε μια επαρχία.

Πέρα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, για τις περισσότερες γυναίκες η βάφτιση αποτελεί και στρατηγική κοινωνικής ενσωμάτωσης. Τα ονόματα παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτές τις πρακτικές.

Κωνσταντίνα: Γιατί δεν μπορούν να καταλάβουν μερικοί άνθρωποι ότι εμείς κουβαλάμε δύο ονόματα. Εγώ έχω το Κωνσταντίνα το οποίο βαφτίστηκα και έχω το άλλο το οποίο όταν γεννήθηκα δεν επιτρεπόταν και να βάζουν ορθόδοξα ονόματα. Οπότε μερικοί Έλληνες αναρωτιούνται, μήπως τυχόν είναι το παίζει ξέρω 'γω; Μια κατάσταση περίεργη.

Καίτη: Ήταν μια λίστα τότε από την οποία θα διάλεγες το όνομα που μπορείς να βάλεις. Δεν μπορούσες ό,τι ήθελες εσύ.

Αννα: Εγώ όταν ήθελα να βγάλω το όνομα του γιου μου, επειδή ήταν ο παππούς μου Χαράλαμπος, το βάλουμε Χάρη, όταν ήταν ο άλλος παππούς του, Δημήτρης δεν θέλανε να το βάλουνε. Τέλος πάντων μετά με τα πολλά πάει ο πεθερός μου μετά να τον γράψουνε.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη τηλεφωνική μας επικοινωνία οι πιο πολλές γυναίκες δήλωσαν ελληνικά ονόματα. Στις συναντήσεις των ομάδων εστιασμένης συζήτησης, όμως, υπέγραψαν και μίλησαν με τα αλβανικά τους ονόματα. Στην ερώτηση: «σας ενοχλεί καθόλου που δεν μαθαίνουν τα ονόματά σας οι εργοδότες;», οι πιο πολλές απάντησαν καταφατικά, αλλά εξέφρασαν την άποψη ότι οι Έλληνες δυσκολεύονται να τα προφέρουν και για αυτό νοιώθουν την ανάγκη να τα αλλάξουν με ελληνικά ονόματα που μοιάζουν στον ήχο. Τις ίδιες πρακτικές ακολουθούν και για τα παιδιά τους, που

έχουν διπλά ονόματα: αν και έχουν βαφτιστεί, στα επίσημα πιστοποιητικά γέννησης που εκδίδονται στην Αλβανία, διατηρούν τα αλβανικά τους ονόματα. Για να αποφύγουν τον στιγματισμό τα παιδιά συχνά απαιτούν να τα φωνάζουν με το ελληνικό τους όνομα, ακόμα και στο σπίτι. Η Μπρούνα λέει: «Την κόρη μου τη λένε Γκεστάντα (Γκερτιάνα και Αλεξάνδρα), και είναι πολύ δύσκολο και τη φωνάζουν στο σχολείο Σάντρα-Αλεξάνδρα. Μα μου λένε άμα το λες Γκέσα. Ενώ εμείς στα Αλβανικά τη φωνάζουμε Γκέσα. Λένε: «τι είναι αυτό το όνομα;». Άμα είναι Σάντα, το κάνουν Σάντρα. Και αυτή το έχει: «μαμά πήγαινε να μου το αλλάξεις το όνομα. Να μου το κάνεις Αλεξάνδρα». Και με έχει βάλει τώρα εδώ και μια εβδομάδα: «Μαμά εδώ λέγομαι Αλεξάνδρα. Γιατί Αλεξάνδρα το λένε. Τι είναι αυτό που λες Σάντα;».

Η Πρανβέρα εξηγεί γιατί δεν θα αλλάξει ποτέ το όνομά της: «Θα ήθελα να σου πω και κάτι για το όνομα. Όταν γεννήθηκα εγώ, δηλαδή στην Αλβανία, είχαν πεθάνει δύο κορίτσια. Όχι πριν. Του πρώτου ξαδέλφου του πατέρα μου. Επειδή η προγιαγιά είχε πει: «Αν δεν βγάλετε αυτό το όνομα να μην ζήσει 40 ημέρες. Τώρα παιδιά πώς έτυχε αυτό το πράγμα και δεν... και πέθαναν; Δεν ξέρω. Πάντως ότι τα δύο κορίτσια πέθαναν αυτό είναι αλήθεια. Δεν βγάλανε το όνομα και τα κορίτσια πέθαναν. Η Τρίτη ήμουν εγώ και λέει θα βγάλεις αυτό το όνομα επειδή η κόρη της προγιαγιάς μου και είχε πεθάνει 18 χρονών. «Και αν αλλάξει να μην ζήσει». Μάλλον από φόβο ποτέ δεν τόλμησα να το αλλάξω. Ούτε εδώ. Ποτέ. Είμαι η μόνη δηλαδή που το αφήνω». Η αλλαγή των ονομάτων αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην αποδοχή από μια κοινότητα είτε είναι αυτή της εκκλησίας, είτε είναι αυτή της ελληνικής κοινωνίας, αλλά αποτελεί μια πρακτική που έχει διττή σημασία. Σε ορισμένες περιπτώσεις,

το όνομα σηματοδοτεί, όπως στην περίπτωση της Κωνσταντίνας, μια κατάκτηση καθώς δηλώνει ένα καινούργιο εαυτό. Στην περίπτωση, όμως, εκείνων των γυναικών, όπως της Εσμέ, που αναγκάζονται να αλλάξουν το όνομά τους επειδή δεν μπορούν να το προφέρουν οι εργοδότες, η πρακτική αυτή θέτει σε αμφισβήτηση τις γυναίκες ως υποκείμενα των οποίων η ζωή έχει μια συνέχεια από την Αλβανία ως εδώ.

Προσωπική και οικογενειακή ζωή

Τα στερεότυπα που κυριαρχούν στην Αλβανία γύρω από τη γυναίκα αντιστρέφονται με τη μετανάστευση καθώς οι ίδιες «γυναίκες» πρακτικές παίρνουν τη μορφή αμειβόμενης εργασίας. Σε σχέση με τους Αλβανούς άνδρες οι γυναίκες παίρνουν χαμηλότερες αμοιβές, όπως και στην Αλβανία. Όμως οι άνδρες-μετανάστες ιδιαίτερα όσοι εργάζονται στον κατασκευαστικό τομέα, ως χτίστες, αλλά και οιμπογιατζήδες, αντιμετωπίζουν προβλήματα γιατί δεν έχουν σταθερό εισόδημα και συχνά οι πληρωμές αργούν. Στις γυναίκες αντίθετα, υπάρχει σταθερή ζήτηση και η πληρωμή είναι άμεση. Όπως λέει η Μαρίνα, οι γυναίκες «δουλεύουνε στα σπίτια. Τα λεφτά τα παίρνεις στο χέρι. Ας πούμε αυτά που είναι σε εταιρία δεν μπορείς να πάρεις. Ό,τι είναι να πάρεις, θα πάρεις». Πολλοί Αλβανοί άνδρες έχουν πληγεί από την ανεργία μετά το τέλος των Ολυμπιακών έργων, με αποτέλεσμα το γυναικείο εισόδημα, αν και χαμηλότερο, να αποτελεί το κύριο οικογενειακό εισόδημα. Οι περισσότερες γυναίκες δηλώνουν ότι στις περιόδους ανεργίας των ανδρών αισθάνονται άσχημα τόσο αυτές όσο και οι σύζυγοί τους. Η Μπόνα που είναι έγκυος και ο σύζυγός της έχει βρεθεί χωρίς δουλειά, λέει: «Εγώ νοιώθω πολύ άσχημα, δηλαδή η πρώτη

κουβέντα που θα είναι: Μόνο εγώ δουλεύω» (γέλιο). Και η Χαρίκλεια προσθέτει: «Και εγώ δεν τα πάω καλά όταν δουλεύω παραπάνω». Όμως η Λίντα παρατηρεί: «Αν δεν έχει τι να κάνει και ο άνδρας μου νοιώθει άσχημα». Τέλος η Μαρίνα διηγείται μια ιστορία:

Εγώ έχω την κουνιάδα μου που δουλεύει. Αυτός δεν μπορεί να δουλεύει, κάνει τις δουλειές στο σπίτι, κρατάει το παιδί, μαγειρεύει. Αλλά δουλεύει μόνο η γυναίκα του εδώ και τρία χρόνια. Έχει το ενοίκιο του σπιτιού και το παιδί και τα πάντα τα πληρώνει η γυναίκα. Ότι μεροκάματο θα βγάλει, το δικό της. Κάτσε αυτός έχει πρόβλημα αυτός με τη μέση του και δεν μπορεί να κάνει... Εντάξει δεν μπορείς να κάθεται να περιμένει μια γυναίκα να κάνει τα πάντα. Αλλά λέμε μια γυναίκα να κρατάει το σπίτι. Δεν λέμε τώρα.

Από την άλλη πλευρά ορισμένες γυναίκες παραδέχονται ότι στην Ελλάδα μπορούν και διεκδικούν πολύ περισσότερα προνόμια από ό,τι στην Αλβανία. Σύμφωνα με την Μπρούνα: «Είσαι πιο ανεξάρτητη, δηλαδή αν θα σου πει ότι ‘αα κάτι’ θα του πεις: ‘το ίδιο δουλεύουμε. Εγώ περισσότερο’. Αυτός δουλεύει πιο πολλές ώρες στη δουλειά, εγώ κουράζομαι στο σπίτι. Στη δουλειά, με τα παιδιά, το μαγειρέμα».

Οι περισσότερες γυναίκες θυμούνται ότι στην Αλβανία οι προγαμιαίες σχέσεις ήταν απαγορευμένες. Το προξενείο, όπως λέει η Βάνα, σε πολλές περιπτώσεις γίνεται όταν τα «παιδιά είναι στην κούνια τους». Αν και παραδέχεται ότι υπήρχαν διαφορές στα έθιμα μεταξύ Βορρά και Νότου, χωριού και πόλης, η Γκεστάντα θυμάται: «Να σου πω ας πούμε μια κοπέλα που ήτανε στην Αλβανία. Ήτανε φίλη μου, δουλεύουμε μαζί. Εγώ δούλευα στα τσιγάρα στην Αλβανία, εργοστάσιο με τσιγάρα. Και έκλαιγε μέχρι τώρα αυτή η κο-

πέλα που είναι, έκλαιγε γιατί δεν τον γνωρίζει τον άνδρα. Τον γνωρίζει τη μέρα που πήγε μέσα στο δωμάτιο. Και κάνει τέσσερα αγόρια. Δύο κοριτσάκια. Έξι παιδιά έκανε κάτω».

Με τον ερχομό στην Ελλάδα αυτές οι πρακτικές αλλάζουν. Η αδελφή της, η Πωλίνα, που δεν είναι παντρεμένη αλλά συζεί με τον σύντροφό της, διστάζει στην αρχή να το δηλώσει και λέει ότι είναι παντρεμένη. Στη συνέχεια της συζήτησης, όμως, το παραδέχεται και εξηγεί: «Θέλεις να ζήσεις. Να ζήσουμε καλά. Να γνωριστούμε πιο καλά... Είναι καλός. Το χαρακτήρα, όμως, πρέπει να το γνωρίζεις». Η Γκεστάντα λέει: «Θα παντρευτεί. Τώρα. Παλιά ήταν ντροπή. Πριν από 25 χρόνια που παντρεύτηκα εγώ; Εμένα ούτε να με φιλήσει δεν επιτρεπόταν. Όχι, όχι...». Η Βάνα προσθέτει ότι υπάρχουν και περιπτώσεις ζευγαριών στα Τίρανα που ζουν μαζί χωρίς γάμο. Παρόλο που η συγκατοίκηση συμβαίνει ειδικά στα ζευγάρια που ζουν στην Ελλάδα, υπάρχουν συνεχείς πιέσεις για αποκατάσταση. Στην ομάδα, όλες προτρέπουν τη Βάνα, που παντρεύτηκε αφού συζούσε 5-6 χρόνια με τον σύντροφό της, να κάνει παιδιά.

Γκεστάντα: Παλιότερα εμείς λέγαμε έμεινε νύφη χωρίς παιδιά, δεν έχει ζωή.

Βάνα: Παλιότερα ναι, ούτε να το φανταστώ... Ε βέβαια γιατί και εγώ θέλω να ζήσω λίγο καλά. Δεν μπορώ να πω μόλις τον γνώρισα, όπως το είχαμε εμείς στο χωριό, αύριο να κάνεις παιδιά. Γιατί αν είχα κάνει εγώ παιδί ούτε τη ζωή που κάνω θα έκανα. Δεν θα το έκανα αυτό. Γενικώς πιστεύω ότι θα το έκανα λίγο δυστυχισμένη, ενώ τώρα πιστεύω είναι διαφορετικά. Έχω δει κάποια πράγματα για τον άνδρα μου, έχω ζήσει μαζί του καλά.

Γκεστάντα: Ωραία αυτό είναι.

Παράλληλα η εξάρτηση από την οικογένεια του άνδρα και ειδικότερα από τη μητέρα του, την «πεθερά», περιορίζεται σημαντικά. Τα νεαρά ζευγάρια ζούνε στα σπίτια μόνα τους με τα παιδιά, παρόλο που συχνά συνεχίζουν να συντηρούν οικονομικά τα πεθερικά στην Αλβανία. Η Χαρίκλεια θυμάται ότι την είχαν «δούλα» στο σπίτι τα πεθερικά της. Άλλες παρατηρούν ότι οι πεθερές είναι μονίμως επικριτικές για τις γυναίκες των γιών τους ενώ τα κορίτσια τους τα προστατεύουν. Και οι τρεις γυναίκες που ζούνε μόνες τους με τα παιδιά τους (η Αναστασία και η Μαρία λόγω χωρισμού και η Εσμέ λόγω χηρείας) δηλώνουν ότι δεν θέλουν να ξαναπαντρευτούν. Οι περισσότερες γυναίκες συμφωνούν ότι δεν επιθυμούν την προοπτική μετακόμισης των πεθερικών στην Ελλάδα. Μονάχα η Μαρίνα και η Μπόνα θυμούνται τη ζωή τους στην Αλβανία και σκέφτονται ότι θα ήταν καλά να έχουν ένα φαγητό έτοιμο όταν γυρίζουν από τη δουλειά ή κάποιον να φροντίζει τα παιδιά.

Παρόλο που πολλές από τις γυναίκες που συμμετείχαν στις ομάδες ζούνε μόνες του, το διαζύγιο είναι μια δύσκολη απόφαση και η μετανάστευση στην Ελλάδα συχνά δυσχεραίνει την κατάσταση. Παρά την οικονομική ανεξαρτησία, είναι δύσκολος ο χωρισμός.

Εσμέ: Δεν είναι εύκολο να χωρίσεις σε εμάς.

Ελένη: Γιατί όμως;

Ντιάνα: Εμείς κρατάμε γιατί... για τα παιδιά. Κάθε μάνα μπορεί να δώσει τα λεφτά του και την καρδιά του (χτυπάει ξύλο). Προς Θεού. Αν έχω το γιο μου, την κόρη μου να έχει προβλήματα και ο γιατρός θα μου πει να του δώσω την καρδιά, βέβαια θα το κάνω. Όταν κάνω αυτό δεν μπορώ να κάνω την άλλη, να σβήσω έναν άνδρα που αγαπούσα all the time.

Παρά τις σημαντικές αλλαγές που συντελούνται με τη μετανάστευση στις σχέσεις του φύλου η οικογενειακή και η προσωπική ζωή συνεχίζουν να υπακούουν στους κανόνες που ίσχυαν στην Αλβανία πριν τη μετανάστευση. Η οικογένεια και τα παιδιά κυριαρχούν στις προτεραιότητες των περισσότερων γυναικών και όσες γυναίκες ξεφεύγουν από τα πρότυπα αυτά, πιέζονται από τις υπόλοιπες να ακολουθήσουν, ακόμα και αν οι προσωπικές τους εμπειρίες με το γάμο είναι αρνητικές. Αναμφισβήτητα, πάντως, για τις περισσότερες γυναίκες υπήρξε δυσκολία να μιλήσουν για την προσωπική τους ζωή στο πλαίσιο των ομάδων εστιασμένης συζήτησης.

Παιδιά: Φόβοι και επιθυμίες

Οι περισσότερες γυναίκες εκφράζουν αγωνία για τη ζωή των παιδιών τους στην Ελλάδα, συχνά πολύ εντονότερη από την ανησυχία που έχουν για τη δική τους ζωή. Μέσα από τις εμπειρίες των παιδιών, όμως, προβάλλονται συχνά οι φόβοι και οι επιθυμίες των μητέρων. Όπως παρατηρεί και η Χαρίκλεια: «είναι ένα θέμα με τα παιδιά. Δηλαδή τα παιδιά το τραβάνε. Εμείς δεν έχουμε τραβήξει τίποτα. Αυτά που λένε το παίρνουμε σοβαρά δηλαδή. ‘Μαμά’ μου λέει ‘δεν θέλω να τραγουδήσω τον ύμνο της Ελλάδας’. ‘Γιατί παιδί μου, τι έχεις;’ του λέω: ‘Αφού δεν μας θέλουν οι Έλληνες εγώ γιατί να το τραγουδήσω;’ Είναι ένα θέμα αυτό».

Για πολλές γυναίκες οι επαφές με τους Έλληνες και τις Ελληνίδες γίνονται κατά κύριο λόγο μέσω των παιδιών. Έτσι, η Κωνσταντίνα, η Άρτεμις, η Χρυσούλα και η Μαρία δηλώνουν ότι κάνουν παρέα με τους γονείς των φίλων των παιδιών τους. Η Μπρούνα, η Μπόνα, η Άρτεμις, η Χρυσού-

λα και η Γιώτα αναφέρουν ότι συναντάνε τακτικά Ελληνίδες μόνο στους παιδότοπους και τις παιδικές χαρές. Κατά κανόνα οι περισσότερες Αλβανίδες συμφωνούν ότι οι γονείς με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο και οι γονείς που έχουν ζήσει στο εξωτερικό είναι πιο ανοικτοί στις φιλικές σχέσεις με Αλβανούς γονείς. Στο λόγο των γυναικών, όμως, που συμμετείχαν στις συζητήσεις επαναλαμβάνονται πολύ συχνά περιγραφές ρατσιστικών πρακτικών που έχουν στόχο τα παιδιά. Έτσι, ο όρος ρατσισμός εμφανίζεται πιο συχνά στις συζητήσεις για τα παιδιά από ό,τι στις συζητήσεις για τις εργασιακές σχέσεις.

Παιδικοί σταθμοί-σχολεία

Αν και τα περισσότερα παιδιά έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα, πολλά από αυτά δεν έχουν πάει στον παιδικό σταθμό, γεγονός που οδηγεί ορισμένες Αλβανίδες, όπως την Πρανβέρα και την Κλέιντα εκτός εργασίας έως ότου πάνε τα παιδιά στο νηπιαγωγείο. Όπως λέει η Βάνα τα παιδιά δεν τα παίρνουν στον παιδικό σταθμό αν δεν έχει η μητέρα ένσημα. Η Χαρίκλεια και η Λίλη αντιμετώπισαν το ίδιο πρόβλημα, με αποτέλεσμα να μην έχουν που να αφήσουν τα παιδιά τους για να πάνε στη δουλειά. Η Αναστασία διηγείται: «Έχω δει δύο Αλβανίδες. Έχω δει δύο Αλβανίδες στην Εκάλη που πάνε με μπέμπα στη δουλειά σε οικογένειες. Να το γράψεις αυτό. Και μία ήταν από την Αυλώνα. Παντρεύτηκα μου είπε 37 ετών. Παντρεύτηκα μεγάλη μου είπε η κοπέλα. Και ήταν πάρα πολύ καλή κοπέλα. Και η μπέμπα ήταν δύο μηνών. “20 ημερών”, μου λέει εμένα, “μπήκα στη δουλειά. Γιατί που να τα αφήσω;” “Ο άνδρας μου” όταν ήταν λέει έγκυος, “κι ένα μήνα θα γένναγα το παιδί και ένα

μήνα θα ήμουν” λέει “έγκυος πέθανε ο άνδρας από καρκίνο εδώ στην Ελλάδα”».

Και στην όγδοη συζήτηση επαναλαμβάνεται το ίδιο ζήτημα.

Αρτεμις: Γιατί δεν μπορείς άμα είσαι εργαζόμενη μητέρα. Ούτε ένσημα έχεις. Εδώ στον παιδικό σταθμό σου ζητάνε. Το πρώτο πρόβλημα είναι αυτό. Και δεν το παίρνουνε. Άλλο που στην ηλικία είναι βρεφονηπιακό. Εγώ εργαζόμουν όταν γέννησα πρακτική, δεν ήμουν σε σπίτια. Αυτά περνάνε πρώτα από το κέντρο.

Πρανβέρα: Αν είναι απαραίτητο να το πάρουν το παιδί το παίρνουν. Και αν έχεις βέβαια όλα τα απαραίτητα.

Αρτεμις: Δεν έχουν, οι πιο πολλές δεν έχουν χαρτιά.

Όλες σχεδόν οι γυναίκες στέλνουν τα παιδιά τους σε δημόσια σχολεία της περιοχής τους, αλλά δηλώνουν ότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ σχολείων (τόσο στη μετάβαση από το δημοτικό στο γυμνάσιο, όσο και στη μεταφορά σε σχολεία άλλων περιοχών). Η Κωνσταντίνα, για παράδειγμα, που αναγκάστηκε να μεταφέρει το παιδί της σε ένα σχολείο που βρίσκεται σε μια πιο «ευκατάστατη» περιοχή της Κυψέλης για να αποφύγει την αρνητική συμπεριφορά των συμμαθητών του, δεν αναγνωρίζει ευθύνες στους εκπαιδευτικούς. Αντίθετα πιστεύει ότι φταίνε οι οικογένειες των παιδιών. Στις συζητήσεις για το ελληνικό σχολείο, όμως, οι περισσότερες γυναίκες διστάζουν να αναφερθούν στη ρατσιστική συμπεριφορά δασκάλων και καθηγητών και επιμένουν στο ρόλο των οικογενειών στη διαμόρφωση των ρατσιστικών συμπεριφορών των παιδιών. Η Νικολέτα, μόνο, θυμάται ότι όταν προσπάθησε να γράψει το παιδί της σε ένα πρότυπο δημόσιο σχολείο στο Παλαιό Φάληρο, ο διευ-

θунτής αρνήθηκε να δεχτεί την αίτησή της με την αιτιολογία ότι «θα ρίξει το επίπεδο» επειδή είναι αλβανικής καταγωγής. Μόνο τρεις γυναίκες από την έβδομη ομάδα εστιασμένης συζήτησης αναφέρουν ότι αποφάσισαν να στείλουν τα παιδιά τους σε ιδιωτικό ιταλικό σχολείο, προκειμένου να αποφύγουν το χαμηλό επίπεδο των σπουδών και το ρατσισμό που επικρατεί στο ελληνικό σχολείο. Και η Πρανβέρα έστειλε το γιο της σε ιδιωτικό, στη Λακωνική Σχολή.

Το σχολείο, όπως εξηγεί η Άρτεμις, αποτελεί τον κατεξοχή χώρο εκδήλωσης ανοιχτών ρατσιστικών συμπεριφορών. «Στην πλατεία είναι σαν το χωριό. Παίζει με την παρέα του. Στο σχολείο είναι υποχρεωτικά σε ένα περιβάλλον που είναι 30 παιδιά». Τα παιδιά μεταφέρουν τις εντάσεις που εκδηλώνονται στο σχολείο μέσα στο σπίτι. Η Λίντα θυμάται ότι όταν η Ελλάδα έχασε από την Αλβανία στο ποδόσφαιρο, η κόρη της ερχόταν κλαίγοντας από το σχολείο. «Τι έχεις; Δεν μπορώ να το ακούσω άλλο». Η Εσμέ και η Κωνσταντίνα παραπονιούνται επειδή καλούν όλα τα παιδιά της τάξης στα πάρτι εκτός από τα Αλβανάκια.

Και η Άννα θυμάται:

Μια φορά που μου έχει μείνει αξέχαστο, ήταν πρώτη-δευτέρα δημοτικού και είχε αρχίσει, ξέρεις, έβγαινε έξω, πήγαινε στους φίλους του με δώρα και αυτό. «Μάνα, ένα δωράκι μικρό γιατί θα πάω στον τάδε». Πήρε ένα δωράκι. Κάποια στιγμή που είχε ο δικός μου τα γενέθλια είχε καλέσει 10-20 άτομα, ξέρεις πόσοι ήρθανε; Μόνο ένας. Είχα κάνει εγώ ετομασίες, χαρές, πατατάκια. Το παιδί: «θα έρθει η παρέα μου;». Και ήρθε μόνο ένας γείτονας. Οι άλλοι, οι μανάδες ούτε τα παιδάκια τους δεν φέρανε, ούτε οι ίδιοι ήρθανε... Το κλάμα που έχει ρίξει ο γιος μου και εγώ η ίδια γιατί χτυπήθηκα πολύ, πώς να σου το πω; Αισθάνθηκα προσβολή.

Πως εγώ δεν ήμουν νοικοκυρά. Πώς εγώ είχα έρθει από Αλβανία και δεν ήμουν στο επίπεδό τους, ας πούμε. Μπορεί να μην είχα την πολυτέλεια τη δική τους. Αλλά ήμουν υπερήφανη από εκεί που ήμουν και είχα έρθει. Είχα καθαρή δουλειά και δεν ντρεπόμουν που έκανα αυτή τη δουλειά. Γιατί πήγαινα στα σπίτια. Δεν ήταν βρώμικη δουλειά. Ήταν τίμια δουλειά αυτή που έκανα εγώ. Και αυτό έλεγα: πρέπει αν είσαστε υπερήφανοι στα παιδιά μου, όταν ήταν μικρά, τώρα μεγαλώσανε εντάξει, που οι γονείς σας κάνουνε τίμια δουλειά. Είναι εργάτες αλλά κάνουν τίμια δουλειά και να είσαστε υπερήφανοι γι' αυτό.

Οι περισσότερες γυναίκες πιστεύουν ότι για τη ρατσιστική συμπεριφορά ευθύνεται κατά κύριο λόγο η αρνητική επιρροή ορισμένων ελληνικών οικογενειών που εμποδίζουν τα παιδιά να αποδεχτούν την αλβανική προέλευση των φίλων τους. Η Λίντα διηγείται: «Εγώ δεν ξέρω. Ο γιος μου στο παλιό σπίτι είχε δύο φίλους στην ηλικία του και ήθελαν τα παιδιά να μάθουνε, του λένε, αλβανικά. Και πήραν ένα χαρτάκι και κάνανε έτσι και ο γιος μου πήγε μαζί στο σπίτι του ενός. «Τι είναι αυτό», λέει ο πατέρας του. «Να μην το ακούω αυτό που λες». Έρχεται ο γιος μου: «μαμά τι έχει η Αλβανία;». Εγώ δεν ξέρω. Εκλαιγα με το παιδί μου. «Πήγα στο φίλο μου και έτσι κι έτσι και έφυγα έτσι και ένοιωθα πολύ άσχημα».

Κι η Ρενάτα προσθέτει:

Όταν ήταν ο γιος μου μικρός. Ήταν στην πρώτη δημοτικού. Τα παιδιά τα μαθαίνουν γρήγορα τα ελληνικά. Εγώ το πήγαινα το πρωί το παιδί και κάθε μεσημέρι το έπαιρνα. Δεν ξέρανε οι κυρίες εκεί οι άλλες που εγώ ήμουν ξένη. Ξέρανε πως είμαι ξένη αλλά από πού δεν το ξέρανε. Έλεγα εγώ μια καλημέρα, γιατί δεν ήξερα καλά ελληνικά όταν

πρωτοήρθα, δεν ήξερα καν ελληνικά, τέλος πάντων και μια στιγμή, κάτι είπαν εκεί. Και ρωτάω μια κυρία: Συγγνώμη μπορείτε να μου εξηγήσετε τι είπε ο δάσκαλος γιατί δεν το κατάλαβα. Από πού είσαι; Από την Αλβανία. Την άλλη μέρα καμία από αυτές τις κυρίες δεν μου είπε καλημέρα. Ναι λοιπόν. Εγώ στεναχωρήθηκα αλλά επειδή είμαι, ήμουν μεγάλη και λέω εντάξει και είχανε πει στα παιδιά τους να μην κάνουν παρέα με το δικό μου το παιδί. Έρχεται την άλλη μέρα στο σπίτι και έκλαιγε. Μαμά μου λέει ο τάδε και ο τάδε (γιατί τα παιδιά τα λένε) και μου λέει μας είπαν οι μαμάδες να μην σου μιλάμε εσένα γιατί είσαι Αλβανός. Εγώ τρελάθηκα λέω κάτι στο παιδί και έκλαιγα εγώ. Πάω την άλλη μέρα στο σχολείο και λέω στο δάσκαλο αυτό και αυτό και αυτό. «Κοίταξε να δεις μου λέει από εμάς τους δασκάλους δεν υπάρχει τέτοιο πρόβλημα». Κοίταξε εγώ καταλαβαίνω ορισμένα πράγματα γιατί είμαι μεγάλη αλλά το παιδί 7 χρονών που να καταλάβει τώρα; Είναι Αλβανός, είναι μαύρος, είναι; Αλλά μετά εντάξει δεν είχαμε πρόβλημα.

Αντίθετα οι περισσότερες γυναίκες εκφράζουν την έντονη ανησυχία για το επίπεδο των μαθημάτων και ιδιαίτερα των μαθηματικών. Σύμφωνα με την Μπρούνα, η ύλη που καλύπτουν στα μαθηματικά ειδικά, αλλά και στη φυσική και στη χημεία, στην Ελλάδα είναι πολύ πίσω σε σχέση με την Αλβανία. Όπως διαπιστώνει και η Χαρίκλεια: «ό,τι μαθαίνουν εδώ στα Γυμνάσια, εκεί τα έχουν τελειώσει ήδη στα Δημοτικά στην Αλβανία». Επίσης όλες θεωρούν ότι στην Ελλάδα το εκπαιδευτικό σύστημα είναι λιγότερο αυστηρό, λιγότερο απαιτητικό αλλά και λιγότερο ισότιμο.

Χαρίκλεια: Αυτό είναι: στην Αλβανία δουλεύουν πολύ οι δάσκαλοι. Δηλαδή δεν υπάρχει το πρώτο παιδί του 10.

Μπρούνα: Είναι πολύ αυστηροί.

Χαρίκλεια: Όχι δεν ήταν. Στα μαθηματικά ήμασταν ένα όλοι. Εμείς θυμάμαι στην τάξη ήμασταν ίδιοι. Δεν είχε παιδί του 10, του 20, του 5. Όποιος δεν ήθελε να...

Ελένη: Δηλαδή δεν υπήρχαν βαθμοί;

Χαρίκλεια: Υπήρχαν. Έπρεπε και ήταν υποχρεωτικό να τα μάθουν όλα τα παιδιά.

Μπρούνα: Εδώ είναι πολύ ελεύθερα.

Χαρίκλεια: Εδώ όποιος θέλει διαβάζει, όποιος δεν θέλει όχι.

Η αυστηρότητα του εκπαιδευτικού συστήματος αντιτίθεται με την αποτελεσματικότητα. Στην Αλβανία δεν υπήρχαν φροντιστήρια. Τα παιδιά όλα τα μάθαιναν στο σχολείο, ενώ στην Ελλάδα απαιτούνται έξοδα που τις περισσότερες φορές οι μετανάστες γονείς αδυνατούν να καλύψουν.

Χαρίκλεια: Οι πιο πολλοί Αλβανοί διαλέγουν πρώτα το τεχνικό Λύκειο για να βρουν δουλειά. Είναι δηλαδή η πιο εύκολη λύση για όσο εγώ ξέρω. Για όσο εγώ γνωρίζω δηλαδή.

Μαρίνα: Γιατί αν δεν θα βρεις αυτή τη λύση πρέπει αν πληρώσεις να τα στείλεις σε φροντιστήρια και να μαθαίνουν. Και να μπει, ας πούμε δεν μπορεί να μπει σε Αθήνα, πρέπει αν το στείλεις κάπου. Εγώ δεν μπορώ να τη στείλω την κόρη μου. Ούτε να πάει. Άμα θέλει εδώ.

Η «δεύτερη γενιά» μεγαλώνει με τρόπο τελείως διαφορετικό από τις μητέρες, ενώ συχνά δεν γνωρίζουν καν γραφή και ανάγνωση στα αλβανικά. Αν και πολλά παιδιά πηγαίνουν σε φροντιστήρια αγγλικών, δεν υπάρχει χρόνος για την εκμάθηση της αλβανικής. Με εξαίρεση τα μαθηματικά, οι γυναίκες δυσκολεύονται να βοηθήσουν τα παιδιά στα σχολικά μαθήματα. Μόνο η Εσμέ κάνει μια ώρα μάθημα στα παιδιά

τα Σαββατοκύριακα και η Λίντα λέει ότι ο γιος της ξέρει να γράφει στην αλβανική. Οι ίδιες οι γυναίκες θυμούνται τη δική τους παιδική ηλικία, η οποία σε αντίθεση με το παρόν, χαρακτηρίζεται από την πλήρη έλλειψη καταναλωτικών αγαθών: Η Εσμέ κέρδισε ένα μπαλόνι ως βραβείο γιατί αρίστευσε στο σχολείο, στα πάρτυ όλη η τάξη συγκέντρωνε λεφτά για μαντήλια, σαμπουάν, οδοντόβουρτσες. Τα δώρα περιορίζονταν σε κούκλες φτιαγμένες από καλαμπόκι ή ξύλο, μπάλες φτιαγμένες από κουρέλια. Σε αντίθεση, η αφθονία των καταναλωτικών αγαθών στην Ελλάδα αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα, καθώς πολλοί γονείς αδυνατούν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των παιδιών για παιχνίδια, ρούχα, κινητά, διασκέδαση κ.λπ. Η Καίτη θυμάται την ταπείνωση που ένοιωσε όταν ο εργοδότης της την πρόσβαλε, επειδή αποφάσισε να κάνει παιδί: «Ήμουνα έγκυος με την κόρη μου και ο κύριος (τόρα δεν είναι έχει πεθάνει) και μου είπε “γιατί θέλεις να κάνεις παιδιά αφού δεν έχεις λεφτά, αφού δεν έχεις σπίτι, αφού δεν έχεις τίποτα”. Και εγώ έκλαιγα εκείνη τη στιγμή. Δεν μπορώ να σου το περιγράψω».

Η έντονη διαγενεακές διαφορές επιβάλουν την υιοθέτηση ορισμένων κανόνων συμπεριφοράς μέσα από τους οποίους συντηρείται η αλβανική κουλτούρα. Η Μπρούνα τονίζει ότι τα παιδιά πρέπει να χαιρετούν με ευγένεια και να συμπεριφέρονται κόσμια απέναντι στους συγγενείς. Τέτοιες πρακτικές «κουλτούρας» είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Για την Κωνσταντίνα αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά πρέπει να μαθαίνουν την ειλικρίνεια.

Λοιπόν είναι ένα πρόβλημα το οποίο εμένα με έχει προβληματίσει πάρα πολύ. Μαθαίνω στα παιδιά στο σπίτι να είναι ειλικρινείς. Να μην κρύβονται. Όμως, ας πούμε, βλέπουν άλλα παιδιά τα οποία έρχονται με άλλη πολιτική ή τους

έχουν φάει τα μούτρω τους κάποια στιγμή και αρχίζουν να κρύβονται. Εγώ κάποια στιγμή συνειδητοποίησα ότι ο γιος μου στο δρόμο δεν ήθελε να μιλάει αλβανικά. «Μαμά μην μου μιλάς», μου έλεγε και αυτό μου έκανε μεγάλη εντύπωση. Δηλαδή κάποια στιγμή και ο γιος μου αν δηλαδή στην αρχή στα πρώτα χρόνια του Δημοτικού, ας πούμε, τους φωνάζανε και έλεγε για την εμπειρία του, τις διακοπές του που είχε πάει στην Αλβανία, δεν τα έλεγε πια. Δηλαδή συνειδητοποιούσε ότι αυτό το πράγμα τον ενοχλούσε. Όταν πήγαινε και του λέγανε: «Αλβανέ κ.λπ.».

Η διάσταση του φύλου παίζει σημαντικό ρόλο και σε αυτό τον τομέα. Η συζήτηση στην έκτη ομάδα περιστρέφεται κυρίως γύρω από το πόσο επηρεάζονται τα κορίτσια από τα ελληνικά πρότυπα. Η Λίντα λέει ότι έχει πρόβλημα με την μεσαία κόρη της διότι δεν δέχεται να κάνει τις δουλειές, αντίθετα ζητάει τα ίδια προνόμια που έχουν και οι Ελληνίδες φίλες της, να πάει φροντιστήριο, χορό κ.λπ. Η αγωνία των γονιών είναι κυρίως για τα κορίτσια. Το ερώτημα που τίθεται είναι εάν τα κορίτσια κρατάνε «αυτό το έθιμο που είχαμε εμείς δηλαδή ότι από 18 χρόνων και έπειτα έχουμε αγόρι ή είσαι όπως είναι εδώ από 15 χρόνων, 14 έχεις φίλο και να δεχτεί τον φίλο στο σπίτι;». Και η Εσμέ προσθέτει: «Είναι 16 χρόνων η ανιψιά μου. Ο αδελφός μου έχει τρία κορίτσια μεγάλα. Και έκλεισε 16 χρόνων και έκανε γενέθλια. Είπε να καλέσει τους φίλους. Και είπε ο αδελφός μου: (γέλιο) “Θα φέρεις αγόρια στο σπίτι; Αποκλείεται”».

Τα πρότυπα του φύλου διαμορφώνονται και στις σχέσεις μεταξύ κοριτσιών και αγοριών μέσα στην οικογένεια. Παρόλο που πιέζει τόσο το γιο όσο και την κόρη να βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού η Μαρίνα λέει: «Όχι εγώ έχω τον γιο μου για την αδελφή του. Άμα περάσει 2.05, δεν ήρθε, με

παίρνει τηλέφωνο εμένα: “Μαμά δεν ήρθε. Που έχει πάει αυτή;” Την προσέχει την αδελφή του». Οι υπόλοιπες, όμως, γυναίκες στην έκτη ομάδα αντιδρούν γιατί θεωρούν ότι αυτές οι πρακτικές αναπαράγουν την καταπίεση που και οι ίδιες είχαν υποστεί στο παρελθόν.

Χαρίκλεια: Ναι αλλά τα αδέρφια είναι και μικρά παίρνουν το ρόλο λάθος κατά τη γνώμη μου.

Μαρίνα: Δεν είναι λάθος, Χαρίκλεια, γιατί την προσέχει. Δεν μιλάμε να μιλήσει για την αδελφή του που είναι 25 χρονών να μιλήσει το 15. Μιλάμε 15 με 12. Δεν είναι τόσο μεγάλη διαφορά.

Αίλη: Εγώ φοβόμουν από τον αδελφό μου πιο πολύ από τον πατέρα μου. Μου έλεγε που ήσουν γιατί άργησες πέντε λεπτά. Γιατί δεν ήρθες στην ώρα σου; Γιατί άργησες; Και κάτι τέτοια. Και εγώ δεν θέλω στα παιδιά μου ο μεγάλος να λέει για την αδελφή του.

Εσμέ: Μου το πήρες από το στόμα. Και εγώ έτσι.

Χαρίκλεια: Έχω και εγώ μεγάλο πρόβλημα στο σπίτι, δηλαδή λέμε διάφορα και συζητάμε και ακούει ο μικρός, και αυτά που έχω πει εγώ τα λέει την άλλη μέρα και του λέω εσύ τι δουλειά έχεις; Εγώ είμαι η μάνα της, εσύ τι δουλειά έχεις; Δηλαδή 10 χρονών παιδί θα πει στην 15 ότι μην κάνεις αυτό. Είναι λάθος.

Αίλη: Εγώ πνιγόμουν από τον αδελφό μου. Δεν μπορούσα να βγαίνω έξω...

Εσμέ: Όταν ήμουν 16 χρονών πήγαινα σχολείο. Όχι ήμουν πολύ καλή στο τρέξιμο. Και πήγα 16 χρονών μεγάλωσα λίγο, ο μεγάλος είπε στη μαμά μου...

Μπόνα: Να μην βγάλεις τα μπουτία έξω...

Λίλη: Ο αδελφός μου, έπρεπε να πάω πρώτα στον αδελφό μου να πω να το πάρω αυτό το ρούχο, σε παρακαλώ.

Καμία από τις γυναίκες που συμμετέχουν στη συζήτηση, όμως, δεν θέλει να δει την κόρη της παντρεμένη με Έλληνα.

Λίντα: Γιατί πάντα θα έχουν πρόβλημα. Λένε θα είναι με μια παρέα στα βαφτίσια, στο γάμο και θα κοροϊδεύουνε. Θα νοιώθει πολύ άσχημα.

Μαρίνα: Όχι άμα σε δεχτεί ο άλλος, η γυναίκα θα τη βρει τη θέση της και στην παρέα και παντού δεν θα αισθάνεται άσχημα. ...

Χαρίκλεια: Έχουν παντρευτεί Ελληνίδες Αλβανούς και μέχρι στιγμής είναι πολύ ευχαριστημένες. Έχουν κάνει και δύο και τρία παιδιά και έχουν έρθει στο χωριό μας. Αλλά δεν έχει τύχει να παντρευτεί από εμάς Έλληνα. Δεν έχει τύχει. Αλβανίδα να πάρει Έλληνα.

Μαρίνα: Για το γιο μου δεν με πειράζει, αλλά για την κόρη μου όχι γιατί δεν το πιστεύω ότι θα της φέρεται καλά...

Λίντα: Η μικρή είναι έτσι. Και μαύρο θέλει...

Λίλη: Ααα εδώ έχω πρόβλημα. Μόνο Πακιστανό δεν θέλω.

Λίντα: Αυτή λέει: «Δεν έχω πρόβλημα ρε μαμά μόνο να τον αγαπάω θέλω...».

Όμως ούτε και η ίδια η Εσμέ δεν θέλει να παντρευτεί Έλληνα για χάρη των παιδιών.

Εσμέ: Θα μου πει «Αλβανίδα» όταν νευριάζει μια φορά. Δεν ξέρω. Θα μου πει...

Εσμέ: Να σου πω. Μια Αλβανίδα, όμως, που παντρεύτηκε με δύο παιδιά και έκανε ένα κοριτσάκι, ξέρεις τι έκανε ο άνδρας της; Πήρε ψάρι για το παιδί, ακριβό ψάρι, για τα

παιδιά της σαρδέλα. Και είπε αν θα φάμε ψάρι θα σε βγάλω έξω με τα παιδιά. Εγώ δεν αντέχω για τα παιδιά τέτοια πράγματα. Όχι άνδρας...αν είναι για άνδρας επειδή μιλούσαμε μεταξύ μας, δεν την ήξερα πολύ καλά. Όχι άνδρας.

Κατά συνέπεια αν και οι ίδιες οι γυναίκες από την Αλβανία σε πολλούς τομείς ξεφεύγουν από τα πρότυπα που επιβάλλονται από την αλβανική παράδοση, στα παιδιά τους ακολουθούν πολλές από τις πρακτικές ελέγχου και διαπαιδαγώγησης με τις οποίες είχαν και οι ίδιες μεγαλώσει.

Το ερώτημα της πατρίδας τίθεται έντονα για τις περισσότερες γυναίκες σε σχέση με τα παιδιά. Όπως λέει και η Χρυσούλα: «Η Ελλάδα είναι για τα παιδιά μας, όχι για εμάς». Μπορεί η κόρη της να επιθυμεί να γυρίσει για την ελευθερία του χωριού, το γάιδαρο, τα παιδιά, το παιχνίδι στο ύπαιθρο, αλλά το σπίτι της είναι εδώ. Αντίθετα η Πρανβέρα διηγείται ότι η κόρη της έχει διαφορετικά συναισθήματα και για τις δύο πατρίδες της:

Ο γιος μου γεννήθηκε στην Αλβανία, η κόρη μου γεννήθηκε στην Αθήνα. Θα ήθελα να πω αυτό που είπε και η Ρενάτα πιο πριν. «Το αίμα νερό δεν γίνεται». Η μικρή δεν ξέρει από Αλβανία. Εν τω μεταξύ έχουμε πάει τρεις-τέσσερις φορές διακοπές και αγαπάει ακόμα το μέρος εκεί παρόλο που εγώ δεν κρατάω έστω και λίγο.

Χρυσούλα: Την Ελλάδα την αγαπάει;

Ρενάτα: Ε, βέβαια την αγαπάει.

Πρανβέρα: Θα έλεγα την θεωρεί δεδομένο.

Ρενάτα: Δεν συζητιέται αυτό.

Πρανβέρα: Είναι αυτό. Αυτό εδώ. Εδώ είναι το σπίτι. Αυτός είναι ο μπαμπάς, η μαμά. Ξέρει δηλαδή ότι εδώ είναι το

σπίτι. Αλλά υπάρχουν και κάποιιοι που με λατρεύουν εκεί πάνω, άρα το τραβάει αυτό.

Όπως λέει και η Μαρία, αισθανόταν πάντοτε Ελληνίδα κι η μητρική της γλώσσα ήταν τα Ελληνικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι υπάρχουν Βορειοηπειρώτες που δεν μιλούν καλά τα αλβανικά διότι στο σχολείο το μάθημα γινόταν στα ελληνικά. Στην Ελλάδα, όμως, η Μαρία δεν αναγνωρίζεται ούτε καν ως ομογενής, καθώς οι Έλληνες της Αλβανίας εξαιρούνται των ευνοϊκών διατάξεων του νόμου για τους ομογενείς. Τόσο η Μαρία όσο και Άρτεμις που οι γονείς της είναι Έλληνες που μετανάστευσαν στην Αλβανία από τα Γιάννενα δηλώνει ότι δεν ξέρει τι να μάθει στην κόρη της ότι είναι «πατρίδα». Στην Αλβανία υπήρχε λιγότερος ρατσισμός. «Μου άρεσε δηλαδή. Δεν είχε Αλβανούς, μουσουλμάνους, Τούρκους. Ήταν αυτό όποιος έκανε σπίτι του την Αλβανία, ήταν Αλβανός. Δεν είχε...». Πατρίδα, για την Άρτεμις, είναι ο τόπος παραμονής, αλλά αυτό δεν μπορεί να το μάθει στο παιδί της. «Εμάς μας έμαθε ο Χότζας ότι εκεί που γεννιέσαι είναι η πατρίδα. Και κατά τη γνώμη μου είναι σωστό. Δεν μπορώ να πω εγώ ότι το παιδί μου που γεννήθηκε εδώ ότι είναι Αλβανίδα. Εκεί που γεννιέσαι εκεί που ζεις είναι η πατρίδα και κατά τη γνώμη μου είναι σωστό. Δεν μπορώ εγώ να πω στο παιδί μου ότι είναι η Αλβανία».

Το «εκεί» και το «εδώ»

Για τις περισσότερες Αλβανίδες που συμμετείχαν στις ομάδες, η παραμονή στην Ελλάδα δεν είναι κατοχυρωμένη νομικά. Όσες είναι παντρεμένες ζούνε με άδεια που αποκτούν μέσω του συζύγου τους και όσες είναι ανύπανδρες, χήρες ή χωρισμένες δεν έχουν καν άδεια παραμονής. Η εργασία της

οικιακής βοήθου είναι κατά κανόνα άτυπη. Αντίθετα οι περισσότερες γυναίκες, όπως και τα παιδιά τους, είναι εγγεγραμμένες στους δημογραφικούς καταλόγους της Αλβανίας και συχνά πληρώνουν τα ένσημα εκεί, προκειμένου κάποια στιγμή να βγάλουν μια έστω και μικρή σύνταξη. Τα «χαρτιά», οι άδειες παραμονής, είναι πρόβλημα για τις περισσότερες γυναίκες και ως προς τα παιδιά. Σε αυτό το πλαίσιο η ζωή στην Ελλάδα των γυναικών από την Αλβανία εμπεριέχει μια συνεχή κίνηση μεταξύ του «εδώ» και του «εκεί» που κυριαρχεί στην καθημερινή ζωή.

Η σχέση χώρας καταγωγής και χώρας υποδοχής είναι συγχρόνως σχέση χώρου και σχέση χρόνου. Ο χωροχρόνος περιγράφεται χαρακτηριστικά στον παρακάτω διάλογο.

Άννα: Εγώ έχω πάει στην Κέρκυρα. Από εδώ έχω πάει με την εργατική εστία. Πολύ ωραία. Πολύ οργανωμένα. Εκδρομή 4-5 ημέρες. Πάρα πολύ όμορφα. Εμένα είναι η καταγωγή μου από τους Άγιους Σαράντα. Ήμουν μικρή θυμάμαι τη γιαγιά μου τον παππού μου που με πήγαιναν βόλτα εκεί ακρογιαλιά και έβλεπα απέναντι τα φώτα. Κάποια στιγμή τώρα μετά από 30-40 χρόνια βρέθηκα από εδώ. Και λέω τώρα που είμαι εδώ. Και είχα τρελαθεί από τη χαρά μου. Δεν σας λέω τίποτα. Δεν σας λέω τίποτα. Έχω τρελαθεί τι να σου πω. Παράδεισος.

(γέλια)

Κωνσταντίνα: Να σου πω κάτι; Τώρα είναι σαν να βλέπεις το παρελθόν μπροστά σου. Τότε που ήσουν 40 έβλεπες το μέλλον.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι καθώς η Αλβανία που άφησαν πίσω τους οι μετανάστριες δε υπάρχει στο παρόν αλλά στο παρελθόν, «δεν είναι πια όπως ήταν», η επιστρο-

φή στον ίδιο τόπο που άφησαν πίσω είναι σχεδόν αδύνατη. Για όλες, όμως, η χώρα στην οποία γυρίζουν δεν είναι η χώρα την οποία άφησαν. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Γκεστάντας και της Πωλίνας, οι περισσότεροι συγγενείς έχουν μεταναστεύσει στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Αμερική. Για τη Ρενάτα που περιγράφει το Αργυρόκαστρο με νοσταλγία, η πόλη έχει αλλάξει σημαντικά, αν και η πόλη παραμένει ίδια: «Η γειτονιά μου είναι, ήταν πάρα πολύ ωραία. Τώρα οι περισσότεροι ή έχουνε φύγει, έχουνε πάει στα Τίρανα, στην πρωτεύουσα ή έχουν έρθει στην Αθήνα, στην Ελλάδα ή κάπου αλλού, δεν ξέρω. Πάντως οι ντόπιοι Αργυροκαστρίτες είναι πολύ λίγοι. Όπως και στην Αθήνα άλλωστε. Έτσι γίνεται πάντα. Όλοι τρέχουν στην πρωτεύουσα. Λοιπόν αυτά...».

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, η οικογένεια δεν έχει πλέον σπίτι να μείνει. Γενικά οι συνεχείς αλλαγές κάνουν την Αλβανία ένα ξένο τόπο που συνεχώς μεταβάλλεται.

Γκεστάντα: Έχουν γίνει πολλά πράγματα...έχει πολλά πράγματα. Έχει φτιαχτεί πολύ. Ήμουν εκεί πριν από ένα μήνα και τρελάθηκα.

Μαρία: Ναι, έχουν κάνει πολλές κατασκευές.

Πωλίνα: Εκεί χτίζουν πολύ.

Κλέιντα: Να δεις σπίτια εκεί που δεν υπάρχουν εδώ. Αυτοκίνητα...

Για ορισμένες Αλβανίδες, οι αλλαγές αυτές είναι θετικές. Όπως λέει η Μαρία: «Εκεί έχω περάσει πάρα πολύ καλή ζωή... Αλλά πλέον με ενδιαφέρει η ζωή μου εδώ πέρα». Η μετακομμουνιστική Αλβανία είναι ένας τόπος άλλος από αυτόν που έζησαν πριν μεταναστεύσουν. Είναι χαρακτηριστικό

ότι ενώ γενικά στο λόγο τους οι περισσότερες γυναίκες κάθονται λάθος στους χρόνους και δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο αν πρόκειται για παρόν ή παρελθόν, όταν μιλούν για την Αλβανία προσδιορίζουν πάντοτε το χρόνο: «τότε» και «τώρα».

Εσμέ: Όταν πηγαίνουμε πίσω μας λένε εμείς ήμαστε ξένοι. Υπάρχει ένα τραγούδι που λέει και εδώ και εκεί ξένοι.

Ελένη: Είναι αλβανικό;

Εσμέ: Όχι παλιό ελληνικό. Όχι πολύ ωραίο τραγούδι. Έτσι ήμαστε και εμείς στην Αλβανία.

Μαρίνα: Ναι, ναι εκεί δεν έχεις άγχος. Είναι μια χαρά. Οι γυναίκες εκεί ζούνε. Είναι στο σπίτι, μεγαλώνουν τα παιδιά στο σπίτι. Είναι χαρούμενοι. Μια χαρά.

Ρίτα: Συγγνώμη αυτοί που ζούνε εκεί και δεν έχουν δουλειά; Δεν το ξέρεις ποιος είναι εδώ; Είναι εύκολα, όπως είναι δύο-τρεις ώρες θα κάνεις...

Μαρίνα: Εμείς τι ωραίο κάνουμε εδώ; Εμείς οι γυναίκες; Τι κάνουμε; Είναι που δεν έχεις όπως εκεί όλη την ημέρα, άμα θέλεις να μαγειρεύεις. Δεν θα το είχες το πρόβλημα. Εδώ δουλεύουμε όλη την ημέρα. Μεγαλώνουμε τα παιδιά. Τα πάντα.

Ρίτα: Εγώ είμαι ευχαριστημένη.

Μαρίνα: Εκεί δεν τους λείπει τίποτα.

Μπρούνα: Οι δύο κουνιάδες μου έχουν έρθει εδώ. Ήταν 5 χρόνια, πήγαν στην Αλβανία. Άμα θα τους πεις τώρα έλα γιατί θα έχεις τα χαρτιά, δεν θέλουνε λέει.

Μαρίνα: Γιατί να έρθουνε;

Μπρούνα: Ούτε γυναίκες κανένα Σαββατοκύριακο να βγούνε. Εκεί σπίτια δεν έχουνε γιατί δεν τις πληρώνουν.

Δουλειά δεν έχουν. Οι άνδρες που ήρθαν τότε εδώ, να έχουν. Είναι όπως τα θέλεις. Αφού μάθανε εκεί, εγώ δεν μπορώ.

Ρίτα: Εγώ είμαι αληθινά ευχαριστημένη.

Μπρούνα: Και εγώ.

Ρίτα: Εγώ είμαι κουρασμένη.

Μαρίνα: Είσαι κουρασμένη όμως αυτή την κούραση δεν το έχουν εκεί πάνω οι γυναίκες.

Ρίτα: Εκεί είσαι στεναχωρημένη και δεν έχει φως, δεν έχει νερό.

Καθώς οι πρακτικές της καθημερινής ζωής αλλάζουν με τον ερχομό στην Ελλάδα, η σχέση με την Αλβανία ενυπάρχει ως ανάμνηση της «αγνής» ζωής πριν το γάμο. Η Αλβανία σχετίζεται επίσης με το καλό «αγνό» φαγητό. Όσες γυρίζουν πίσω φέρνουν κρέας, τυρί, γάλα, ψάρια, κοτόπουλο, ελιές. Συχνά οι οικογένειες στέλνουν κιβώτια με φαγητά. Πιο σπάνια αναζητούν φτηνά προϊόντα για το σπίτι, βάζα, παπλώματα, σεντόνια. Αλλά η Αλβανία ενυπάρχει επίσης και ως η πιθανότητα μιας άλλης ζωής που δεν έζησαν. Για ορισμένες, η προοπτική επιστροφής είναι οδυνηρή, γιατί περιλαμβάνει την ανεργία, το κουτσομπολιό και την επιστροφή στον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας. Για άλλες αυτή ακριβώς η επιστροφή σημαίνει την ανάκτηση του προσωπικού χρόνου, της ξεκούρασης, της ηρεμίας, της χαράς, της οικογενειακής ζωής που συνάδει με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας.

Η επιστροφή στην Αλβανία σημαίνει, όμως, κατά κανόνα τη διακοπή όσων κάνουν στην καθημερινή ζωή. Τα ταξίδια στη χώρα καταγωγής είναι συνήθως για διακοπές, για

γάμους, κηδείες ή και αρρώστιες συγγενών. Τα ταξίδια είναι ολιγοήμερα και δεν είναι συχνά. Συνήθως επιστρέφουν μία φορά το χρόνο, ενώ ορισμένες δήλωσαν ότι δεν έχουν πάει παρά μια ή δύο φορές στα τελευταία πέντε χρόνια ή ότι δεν επιθυμούν να γυρίσουν ποτέ. Μόνο η Χαρίκλεια λέει ότι πηγαίνει στην Αλβανία τρεις φορές το χρόνο. Η επιστροφή στην Αλβανία δεν μπορεί παρά να διαρκεί μικρά χρονικά διαστήματα, όχι μόνο διότι διαφορετικά δεν μπορούν να ανανεωθούν οι άδειες παραμονής αλλά και διότι οι περισσότερες γυναίκες δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις κοινωνικές πιέσεις. Όπως λέει η Χαρίκλεια: «Λες και ερχόμαστε από το χωριό, λες και είμαστε από τη ζούγκλα και πάμε εκεί και μας ντύνουνε κιόλας. “Αυτό έχει; Ακόμα δεν το πέταξες αυτό; Τόσα χρόνια το έχεις πάλι; Ακόμα δεν το πέταξες”»;

Η αντιμετώπιση των Αλβανίδων για τη δουλειά τους στην Ελλάδα είναι απαξιωτική. Καθώς οι περισσότερες γυναίκες στη μετακομμουνιστική Αλβανία δεν δουλεύουν, το επάγγελμα της οικιακής εργαζόμενης αντιμετωπίζεται ως κατώτερο. Η Λίντα περιγράφει τη στάση των συγγενών της: «Εγώ θα κάνω λέει η νύφη μου αυτή τη δουλειά που κάνεις εσύ; Αποκλείεται. Γιατί αυτήν τη δουλειά που κάνουμε εμείς εδώ την κάνουν οι γύφτοι εκεί». Προκύπτει λοιπόν το παράδοξο της επιστροφής: προκειμένου να ανταποκριθούν οι γυναίκες στις κοινωνικές πιέσεις στην Αλβανία πρέπει να απαρνηθούν (προσωρινά) τις καθημερινές πρακτικές που ακολουθούν στην Ελλάδα.

Οι συνεχείς αναφορές στην καταναλωτική κουλτούρα της μετακομμουνιστικής Αλβανίας, με ειρωνικό συχνά τρόπο, δίνουν μια εικόνα υπερβολής. Όταν η συζήτηση στρέφεται στα σπίτια και την επίπλωση, πολλές γυναίκες συγκρί-

νουν τις σύγχρονες πρακτικές του χώρου με αυτές του παρελθόντος. Η Κατρίνα εξηγεί τι έχει αλλάξει: «Ας πούμε τη διακόσμηση, στην Αλβανία είναι κάτι το διαφορετικό. Δηλαδή πώς; Στην Αλβανία είναι όλοι ίδιοι. Τώρα που ήρθαν εδώ και μάθανε και είδανε πάνε στην Αλβανία και η διακόσμηση γίνεται πιο κοντά στις Ελλάδας, αυτοί που μένουν στην Ιταλία, στις Ιταλίας. Αυτό το γούστο. Επειδή είναι η Αλβανία χώρα αποστολής». Στο πλαίσιο αυτό οι αλβανικές πρακτικές κατανάλωσης ξεπερνούν σε σπατάλη και αφθονία και τις ελληνικές. Οι γυναίκες που ζουν στην Αλβανία αλλάζουν κάθε καλοκαίρι κουρτίνες και τα έπιπλα κάθε δύο-τρία χρόνια. Τα μεταχειρισμένα προϊόντα τα πετούν αμέσως, δεν κρατούν τίποτε παλιό.

Μπρούνα: Περιμένα να σου πω εγώ τώρα. Και φύγαμε και πήγαμε τον περασμένο χρόνο και εκεί με περιμένα ο κουνιάδος μου. Για να με πάει από τα σύνορα που είχαμε ένα γάμο. Και όλο το δρόμο αυτός είχε Benz. Μόλις είχε έρθει από Ιταλία. Από την Ιταλία και είχε αγοράσει ωραία Benz. Και όλος ο δρόμος ήταν με ελληνικές στο αυτοκίνητο. Με ελληνικές πινακίδες. Και παλιά αυτοκίνητα. Και όλος το δρόμο αυτός να βρίζει: «Έλα ρε σιγά το αυτοκίνητο». Οι Έλληνες, δηλαδή οι Αλβανοί που είχαν ελληνικά αυτοκίνητα, τα προσέχανε. Γιατί λείπανε. Και αυτός καβαλάει τη Benz στη μέση. «Έλα ρε μαλάκα. Τι κάνεις στη μέση του δρόμου; Σιγά το Audi». Δηλαδή σιγά το αυτοκίνητο. Εγώ με τέτοιο αυτοκίνητο και σιγά του σπάσανε τα αυτά.

Πολλές μαζί: Ναι, ναι.

Χαρίκλεια: Λες και τα αυτοκίνητα εκεί είναι κάτι ασήμαντο. Είναι ένα ποτήρι. Το σπάς.

Πολλές μαζί: Ναι, ναι, έτσι είναι.

Μαρίνα: Τρέχουν με τα αυτοκίνητα λες και είναι για πέταμα.

Μπρούνα: Μεταχειρισμένα. 100.000 Ευρώ το Benz.

Μαρίνα: Τι μεταχειρισμένα; Τα έχουν κλέψει και τα πουλάνε (γέλια).

Μπρούνα: Πας εκεί και σου λένε για τη τσάντα, για το παπούτσι.

Λίντα: Ναι με το ίδιο ήρθατε πάλι; Έτσι σου λένε.

Οι Αλβανίδες που ζουν στην Ελλάδα κάθε φορά που επιστρέφουν νοιώθουν την ανάγκη να αγοράζουν καινούργια ρούχα και μακιγιάζ. Η πίεση είναι μεγάλη επειδή πρέπει διαρκώς να επιβεβαιώνουν την εικόνα της καλής ζωής, όπως λέει και η Μπρούνα, που έχουν για την Ελλάδα όσοι ζουν στην Αλβανία. Η επιστροφή συνεπάγεται πολύ περισσότερα έξοδα από αυτά που συνηθίζουν να κάνουν όσο καιρό βρίσκονται στην Ελλάδα. Με την επιστροφή δέχονται πιέσεις να ακολουθήσουν τα αλβανικά πρότυπα γιατί, όπως λέει Μπρούνα, η μόδα φτάνει εκεί πρώτα καθώς όλοι ενημερώνονται από τη δορυφορική τηλεόραση. Η επιστροφή στην Αλβανία συνεπάγεται την επιστροφή σε ένα «γυναικείο» ρόλο: της γυναίκας που δεν εργάζεται, δεν κουράζεται, δεν βγαίνει από το σπίτι, παρά μόνο καταναλώνει. Προκειμένου, όμως, να υιοθετήσει μια γυναίκα, έστω και προσωρινά το «θηλυκό» αυτό ρόλο μία φορά το χρόνο, πρέπει στην καθημερινή ζωή να υιοθετεί πρακτικές που συνδέονται με ανδρικές αξίες όπως τη σκληρή δουλειά και την κυριαρχία του χωροχρόνου εργασίας, με άλλα λόγια πρέπει να κουράζεται, να βγαίνει από το σπίτι και να καταναλώνει ελάχιστα.

Επίλογος

Το έμφυλο υποκείμενο της μετανάστευσης

Στον επίσημο λόγο για τη μετανάστευση στην Ελλάδα, η διάσταση του φύλου ως κοινωνικοπολιτική σχέση είτε αγνοείται είτε αποσιωπάται στρατηγικά. Αντίθετα οι γυναίκες αποτελούν προνομιακό αντικείμενο του λόγου και των πολιτικών που αφορούν στην οικογενειακή συνένωση και στην παράνομη διακίνηση προσώπων. Τόσο η άγνοια όσο κι η στρατηγική αποσιώπηση της διάστασης του φύλου στις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση πραγματώνεται μέσω δύο παράλληλων πρακτικών: της υιοθέτησης φαινομενικής ουδετερότητας στα κείμενα του νόμου και της κατά κόρον χρησιμοποίησης έμφυλων προτύπων και στερεοτύπων στις συζητήσεις των νομοσχεδίων στη Βουλή. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα ουδέτερα υποκείμενα που εγκαλούνται στην επίσημη νομοθεσία παραπέμπουν σχεδόν συνειρμικά σε έμφυλες ταυτότητες που δεν γίνονται άμεσα αντικείμενο πολιτικής. Κατά συνέπεια, το φύλο ως κοινωνικοπολιτική σχέση δεν ορίζεται ποτέ ως κεντρικό πρόβλημα των πολιτι-

κών για τη μετανάστευση στην Ελλάδα. Το κεντρικό πρόβλημα των πολιτικών οικογενειακής συνένωσης ορίζεται με βάση τη σχέση του δημογραφικού ελλείμματος της Ελλάδας και της μετανάστευσης. Στην περίπτωση αυτή, η γυναίκα μετανάστρια αναπαρίσταται ως «συμπλήρωμα» του αρσενικού μετανάστη. Το κεντρικό πρόβλημα των πολιτικών για την παράνομη διακίνηση προσώπων είναι η καταπολέμηση του εγκλήματος κι η προστασία των γυναικών που διακινούνται από αυτά τα κυκλώματα. Στην περίπτωση αυτή η γυναίκα μετανάστρια αναπαρίσταται ως «θύμα». Κατά τη διάρκεια των ετών 1991-2005, τα έμφυλα πρότυπα της γυναίκας μετανάστριας ως «συμπλήρωμα» και ως «θύμα» εδραιώθηκαν και ενδυναμώθηκαν στις επίσημες πολιτικές. Το γεγονός ότι τα κείμενα του νόμου χαρακτηρίζονται από φαινομενική ουδετερότητα επιτρέπει στα πρότυπα αυτά να επικρατούν χωρίς ποτέ να γίνονται άμεσα αντικείμενο πολιτικής.

Τα έμφυλα αυτά πρότυπα είναι άμεσα συνδεδεμένα με τον ελληνικό εθνικισμό που λειτουργεί ως πλαίσιο στις πολιτικές για τη μετανάστευση και αντιμετωπίζει τους μετανάστες ως υποδεεστέρα όντα, ταυτίζοντας τους αλληγορικά με «παιδιά» στα οποία πρέπει να επιβάλλεται συγχρόνως και έλεγχος και προστασία. Το Ελληνικό κράτος αναλαμβάνει έτσι ένα πατερναλιστικό ρόλο απέναντι τόσο στη μετανάστρια «συμπλήρωμα» όσο και στη μετανάστρια «θύμα» που επιβάλει συγχρόνως και την αστυνόμευση και την ανθρωπιστική προστασία και αρωγή. Οι γυναίκες μετανάστριες εγκλωβίζονται σε αυτά τα πρότυπα με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζονται ως μια ενιαία κατηγορία ανεξαρτήτως προέλευσης, φυλής, επαγγέλματος και κοινωνικής τάξης. Αποσιωπάται έτσι, η ποικιλομορφία των ταυτοτήτων που

μπορεί να εμπεριέχονται στην κατηγορία των γυναικών-μεταναστριών και αποκλείονται σημαντικές ομάδες και άτομα από τον δημόσιο λόγο. Το φύλο του υποκειμένου της μετανάστευσης δεν είναι απλά μια τεχνική λεπτομέρεια, αλλά ένα ουσιαστικό πολιτικό ζήτημα. Η αποσιώπηση της πολυμορφίας των γυναικείων μεταναστευτικών ταυτοτήτων δεν είναι απλά ένα κενό ή μια παράληψη στις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση αλλά ενισχύει την εδραίωση των έμφυλων ανισοτήτων και ασυμμετριών που επικρατούν.

Σε αντίθεση με τις επίσημες πολιτικές για τη μετανάστευση, στο λόγο των εργοδοτριών γίνονται πολύ λίγες σαφείς αναφορές στα πρότυπα της μετανάστριας ως «συμπλήρωμα» και της μετανάστριας ως «θύμα». Εκείνο που κυριαρχεί, όμως, είναι η ιεράρχησή τους με γνώμονα την εθνικότητα. Επικαλούμενες προφανείς «αλήθειες» αλλά και προσωπικές εμπειρίες, οι περισσότερες εργοδότριες κατατάσσουν τις γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι τους σε ένα σύστημα ιεράρχησης ανάλογα με την κουλτούρα τους. Η κουλτούρα, όμως, αυτή δεν εξαρτάται από το εκπαιδευτικό επίπεδο, τα ενδιαφέροντα, τις γνώσεις ή ακόμα και τη συμπεριφορά αλλά αποκλειστικά και μόνο από τη χώρα καταγωγής τους. Υπέρμετρα δυνατές, γρήγορες, καταπιεσμένες από τους άνδρες τους, οι Αλβανίδες κατατάσσονται στον πάτο αυτής της ιεραρχίας. Πολιτισμένες αλλά και καταπιεσμένες λόγω των ανδρών αλλά και της ιδιότητάς τους ως μετανάστριες. Οι Ουκρανές βρίσκονται σε πιο υψηλό επίπεδο. Ο λόγος για την οικιακή εργασία των μεταναστριών αναπτύσσεται στο πλαίσιο ενός ρατσισμού «χωρίς φυλές», που επικαλείται «μη αναγώγιμες πολιτισμικές διαφορές», προκειμένου να αναπτύξει ιεραρχήσεις που έμμεσα ή άμεσα στρέφονται ενά-

ντια στην επιμειξία των πολιτισμών.⁹³ Έτσι κατανέμονται και οι πρακτικές στον οικιακό χώρο με βάση πολιτισμικά κριτήρια: οι Αλβανίδες θεωρούνται πιο ικανές για τον καθαρισμό και τις δύσκολες δουλειές, ενώ οι Ουκρανές αναδεικνύονται συνήθως πιο «καλές» για τις λεπτοδουλειές, τη φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων αλλά και απλώς «για παρέα». Αντίστοιχα, οι πρακτικές του μαγειρέματος και των ψώνιων, που αξιολογούνται ως πιο σημαντικές καθώς σχετίζονται άμεσα με καταναλωτικά πρότυπα που κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία, συνεχίζουν να εξασκούνται από τις ίδιες τις εργοδότες, οι οποίες μέσω του «καλού φαγητού» και των «σωστών» αγορών μοιάζουν να διατηρούν ανέπαφη την ελληνικότητα του προσωπικού τους χώρου.

Ο χώρος της οικιακής εργασίας, παρά την ιεράρχηση αυτή παραμένει ένας αυστηρά γυναικείος χώρος, όπου κυριαρχούν τα έμφυλα πρότυπα που σχετίζονται με τη νοικοκυροσύνη και την ευπρέπεια. Η παρουσία της «οικιακής βοηθού» μεταθέτει τις υποχρεώσεις της εργοδότριας σε μια άλλη γυναίκα έναντι αμοιβής, χωρίς όμως να αναπροσδιορίζονται οι υποχρεώσεις των ανδρών του σπιτιού. Αντίθετα, η μετανάστρια με την έμμισθη εργασία της καλείται να καλύψει όλες τις ανάγκες του σπιτιού σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα και συχνά με πολύ πιο αυστηρά κριτήρια από αυτά τα οποία θα επέβαλαν οι ίδιες οι εργοδότες στους εαυτούς τους αν έκαναν την ίδια δουλειά. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εργοδότες ακολουθούν στρατηγικές παραδοχής της άγνοιάς τους για τις δουλειές του σπιτιού, αλλά η

---

93. Ετιέν ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, 1998, «Υπάρχει Νεο-ρατσισμός;», στο ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ και ΒΑΛΕΡΣΤΑΪΝ, ό.π., σσ. 34-37.

παραδοχή αυτή δηλώνει αυτόματα και τον υποβαθμισμένο χαρακτήρα της οικιακής εργασίας αλλά και την ανώτερη κοινωνική θέση της εργοδότης, που επιβεβαιώνεται από την παρουσία της μετανάστριας που δουλεύει στο σπίτι της. Δεν είναι τυχαίο ότι και στις δύο ομάδες, το διακείμενο της συζήτησης είναι πως θα προσδιοριστεί το όριο το οποίο διαχωρίζει εργοδότης και «οικιακή βοηθό», στο πλαίσιο της ρευστότητας των εργασιακών σχέσεων που επικρατούν στο χώρο της οικιακής εργασίας. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη θετική στάση απέναντι στις «οικιακές βοηθούς» παραμένει η αυστηρή οριοθέτηση του ρόλου εργοδότης-εργαζόμενης σε μια σχέση ανισότητας που καθορίζεται με αυστηρά κοινωνικά και κυρίως πολιτισμικά κριτήρια. Τόσο οι εργοδότες που αυτό-προσδιορίζονται ως «καλές», όσο κι εκείνες που αποδέχονται ανοιχτά ότι είναι ρατσίστριες, αναφέρουν ότι στην καθημερινή ζωή ακολουθούν στρατηγικές (στον καταμερισμό εργασίας, στους μισθούς, στην εικόνα που έχουν σχηματίσει για τις μετανάστριες, στη διαμόρφωση του χώρου και του χρόνου) που προϋποθέτουν και ισχυροποιούν την απόσταση και συχνά την αποξένωσή τους από τις μετανάστριες. Έτσι προκειμένου να διατηρηθούν οι καλές σχέσεις εργοδότης-«οικιακής βοηθού», πρέπει διαρκώς να αναπροσδιορίζεται το όριο που τις διαχωρίζει και η πολιτισμική απόσταση που τις απομακρύνει.

Η εστίαση στις εμπειρίες των μεταναστριών που εργάζονται στο χώρο της οικιακής εργασίας θέτει σε αμφισβήτηση τόσο τα όρια που διαχωρίζουν Έλληνες και ξένους, όσο και τα όρια που διαχωρίζουν τις «γυναικείες» από τις «ανδρικές» πρακτικές. Όπως υποστηρίζει η *Anderson*, η οικιακή εργασία δεν είναι αόρατη αλλά «εξαιρετικά ορατή», καθώς δεν έχει σκοπό μόνο την κάλυψη βασικών «ιδιωτικών» ανα-

γκών, αλλά κατά κανόνα αποσκοπεί στη δημόσια «επίδειξη» του οικιακού χώρου ως συμβόλου του τρόπου ζωής των ιδιοκτητών του.⁹⁴ Παράλληλα, όμως, όπως φαίνεται και από τις συζητήσεις, οι ίδιες οι οικιακές εργαζόμενες διεκδικούν ενεργή συμμετοχή στην «επίδειξη» αυτή, επιθυμούν δηλαδή η εργασία τους να φαίνεται και να αναγνωρίζεται αφήνοντας τα «ίχνη» τους στο χώρο. Οι ίδιες σχέσεις εξουσίας που καθιστούν τις μετανάστριες δέσμιες στην οικιακή εργασία επεκτείνονται και στον ιδιωτικό τους χώρο, όπου εξασκούν και εκεί (με μεγαλύτερη ίσως ένταση) τις οικιακές πρακτικές, χωρίς όμως να αμείβονται. Μια «παθιασμένη προσκόλληση» στις οικιακές πρακτικές μειώνει το χρόνο ξεκούρασης, τις δυνατότητες απόδρασης από την καθημερινότητα.⁹⁵ Η καθημερινή ζωή αποκτά ένα συνεχή ρυθμό. Η δημόσια αυτή διάσταση του ιδιωτικού χώρου τον κάνει να μετατρέπεται σε πεδίο αναπροσδιορισμού των σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών. Συνήθως (αλλά όχι πάντα) οι μετανάστριες οικιακές εργαζόμενες ζουν μεταξύ δύο τόπων όπου οι ενδεδειγμένοι ρόλοι του φύλου διαφέρουν και δέχονται διαρκείς επιρροές και πιέσεις και από τους δύο. Οι γυναίκες αυτές αποκτούν χαρακτηριστικά υβριδικά και μεταβατικά, καθώς βρίσκονται μεταξύ δύο γενιών, δύο χωρών και δύο φύλων.

Η μετανάστευση προϋποθέτει έμφυλες διχοτομήσεις καθώς ο μετανάστης ως «άλλος» συνδέεται άρρηκτα με τη δι-

94. Bridget ANDERSON, 1999, «Overseas domestic workers in the EU: Invisible Women», in HENSHALL MOMSET J. (ed.), *Gender Migration and Domestic Service* (London: Routledge).

95. Judith BUTLER, 1997, *The Psychic Life of Power* Stanford, CA: Stanford University Press.

χοτόμηση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού. Όμως, μεταξύ της γυναίκας ως «άλλου» και του μετανάστη ως «άλλου» υπάρχουν τόσο συνέχειες όσο και ασυνέχειες που δεν αποκρυσταλλώνονται απαραίτητα σε μια διπλή κοινωνική υποβάθμιση για τη γυναίκα μετανάστρια λόγω φύλου και φυλής.⁹⁶ Αυτό έγινε εμφανές στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης, όπου η ταυτότητα του υποκειμένου της μετανάστευσης συχνά αμφισβητεί τα όρια που διαχωρίζουν το αρσενικό με το θηλυκό, το ελληνικό με το ξένο. Οι μετανάστριες περιγράφουν τους εαυτούς τους ως εργαζόμενες με στερεότυπα «αρσενικά» χαρακτηριστικά (δύναμη, αντοχή, επαγγελματικότητα τελειομανία). Για να επαναλάβουμε μια φράση της Ρενάτας για το αφεντικό της:

Καλά δεν λέω υπάρχουν κι οι Έλληνες που δουλεύουν πολύ. Εγώ λέω για τον άνδρα του αφεντικού μου, «Δουλεύει σαν Αλβανίδα γυναίκα».

Το υποκείμενο της μετανάστευσης σε αυτή τη φράση είναι θηλυκό, αλλά χρησιμοποιείται για να περιγράψει έναν Έλληνα άνδρα. Η αντιστροφή αυτή τόσο της σχέσης εαυτού-άλλου όσο και της σχέσης αρσενικού-θηλυκού αντικατοπτρίζει την αμφισημία του υποκειμένου της μετανάστευσης και επιτρέπει την αμφισβήτηση της ανωτερότητας των Ελλήνων απέναντι στους ξένους.

Η έμφυλη αμφισημία του υποκειμένου της μετανάστευσης συντελείται, όμως, σχεδόν αποκλειστικά στο χώρο της εργασίας. Οι υπερβολικές ώρες καθημερινής δουλειάς κι η κατάληψη του χωροχρόνου της καθημερινής ζωής από την

---

96. PAPAETTERGIADIS, 2000.

οικιακή εργασία αποτελούν στρατηγικές που σηματοδοτούν εναλλακτικές ταυτότητες που βρίσκονται στα όρια μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, του ελληνικού και του ξένου. Στο λόγο των ίδιων των μεταναστριών μέσα από αυτή την έμφυλη αμφισημία διαφαίνεται πλέον η πιθανότητα απαγκίστρωσης από τις ταυτότητες που τους αποδίδονται στις επίσημες πολιτικές αλλά και στην υποβαθμισμένη τους θέση στον εργασιακό χώρο. Η τάση τους να μετατρέπουν την ιδιότητα της νοικοκυράς σε μια επαγγελματική ταυτότητα ανατρέπει τη διπλή υποβάθμιση μυαλού-σώματος που υφίστανται λόγω του ότι είναι γυναίκες και μετανάστριες. Στο λόγο τους, η οικιακή εργασία απαιτεί μυαλό, εμπειρία, γνώση, που οι Ελληνίδες δεν κατέχουν. Προσδίδοντας δημόσια χαρακτηριστικά σε ταυτότητες που παραδοσιακά σχετίζονται με τον ιδιωτικό χώρο αμφισβητούν τις κυρίαρχες προσλήψεις όχι μόνο για το επάγγελμά τους αλλά και για τη μεταναστευτική τους ιδιότητα και το φύλο τους. Έτσι, ενώ στον οικιακό χώρο ανοίγεται ένα πεδίο έμφυλης χειραφέτησης και μεταναστευτικών διεκδικήσεων, στον δημόσιο χώρο όπου επικρατούν εθνοκεντρικές πολιτικές, οι μεταναστευτικές αυτές ταυτότητες που αμφισβητούν τα όρια μεταξύ Ελλήνων και ξένων, ιδιωτικού και δημοσίου, θηλυκού και αρσενικού είναι ελάχιστα ορατές. Η οικιακή διάσταση της σχέσης φύλου και μετανάστευσης πολύ δύσκολα ξεπερνά τα όρια αυτά προκειμένου να αναδειχτεί σε κυρίαρχο πολιτικό ζήτημα. Αόρατες στον δημόσιο λόγο, αλλά «εξαιρετικά ορατές» στον ιδιωτικό χώρο της οικιακής εργασίας οι μετανάστριες συμμετέχουν στην παραγωγή της καθημερινής ζωής με ανατρεπτικό τρόπο.

Βιβλιογραφία

- ANDERSON Bridget (1999), «Overseas domestic workers in the EU: Invisible Women», in HENSHALL MOMSET J. (ed.), *Gender Migration and Domestic Service* (London: Routledge).
- ANDERSON Bridget (2000), *Doing the dirty work? The global politics of domestic labour* (London: Zed Books).
- ANDERSON Bridget and DAVIDSON O'CONNELL Julia (2003), «Is Trafficking in Human Beings Demand Driven? A Multi-country Pilot Study», *IOM Migration Research Series*, No 15 (Geneva: IOM).
- ANDRISAJEVIC Rudvica (2003), «The Difference Borders Make: (Il)legality, Migration and Trafficking in Italy among eastern European Women in Prostitution», in CASTAÑEDA, FORTIER and SHELLER (eds.) (2003), *Uprootings/Regroundings: Questions of Home and Migration* (Oxford: Berg).
- ANTHIAS Floya (2000), «Metaphors of Home: Gendering New Migrations in Southern Europe», in Floya ANTHIAS και Gabriella LAZARIDIS (eds.), *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move* (Oxford: Berg).
- AUGUSTIN Laura (2003), «Forget Victimization: Granting Agency to Migrants», *Development*, No. 46, Vol. 3, σσ. 30-36
- AUGUSTIN Laura (2006), «The Disappearing of a Migration Category: Migrants Who Sell Sex», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, No. 1, Vol. 32, σσ. 29-47.
- BAKAN B. Abigail και STASIULIS Daiva (1997), *Not one of the Family: Foreign and Domestic Workers in Canada* (Toronto: University of Toronto Press).

- BACCI Carol (1999), *Women, Policy and Politics: The Construction of Policy Problems* (London: Sage).
- BURGESS Jaqueline (1998), «But Is It Worth Taking the Risk? How Women Negotiate Access to Urban Woodland: A Case Study», in Rosa AINLEY (ed.) (1998), *New Frontiers of Space, Body and Gender* (London: Routledge).
- BUTLER Judith (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge).
- BUTLER Judith (1997), *The Psychic Life of Power* (Stanford, CA: Stanford University Press).
- CASTLES Stephen και MILLER J. Mark (1993), *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (London: The Macmillan Press).
- CRAIG Mike (2004), «Rhythms of the City», in Jon MAY and Nigel THRIFT (eds.), *Time and Space: Geographies of Temporality* (London: Routledge).
- DAVIES Karen (2001), «Responsibility and Daily Life: Reflections over Time Space», in Jon MAY and Nigel THRIFT (eds.), *Timespace: Geographies of Temporality* (London: Routledge).
- DE CERTEAU Michel (1984), *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press).
- DONATO K.M, GABACCIA D., HOLDAWAY J., MANALANSAN M., PESSAR P. (2006), «A Glass Half Full? Gender in Migration Studies», *International Migration Review*, No. 1, Vol. 40 (Spring 2006): σσ. 3-26.
- DUSTIN Moira (2006), «Gender Equality, Cultural Diversity: European Comparisons and Lessons Report», Gender Institute, LSE and Nuffield Foundation (London: LSE).
- GREEN L. Nancy (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Σαββάλας) και Rachel SILVEY (2006), «Geographies of Gender and Migration», *International Migration Review*, No. 1, Vol. 40, σσ. 64-81.
- HONDAGNEU-SOTELO Pierette (2001), *Domestica: Immigrant Workers*

- Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence* (California: University of California Press).
- KARAKATSANIS M. Neoni και SWARTS Jonathan (2003), «Migrant Women, Domestic Work and the Sex Trade in Greece», *Greek Review of Social Research*, 110, σσ. 239-270.
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κούλα (2003), «Γυναικεία Μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και Διαφορετικότητες», στο Κούλα ΚΑΣΙΜΑΤΗ (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης* (Αθήνα: Gutenberg).
- ΚΕΙΤΗ Michael και PILE Steve (1993), «Introduction: The Politics of Place», in Michael ΚΕΙΤΗ and Steve PILE (eds.), *Place and the Politics of Identity* (London: Routledge).
- KOFMAN Eleonore, PHIZACKLEA Annie, RAGHURAM Parvati and SALES Rosemary (2000), *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare and Politics* (London: Routledge).
- KOFMAN Eleonore (2000), «The invisibility of skilled female migrants and gender relations in the studies of skilled migration in Europe», *International Journal of Population Geography*, No. 6, σσ. 45-59.
- LAZARIDIS Gabriella (2000), «Filipino and Albanian Women: Multiple Layers of Oppression», in Floya ANTHIAS and Gabriella LAZARIDIS (eds.), *Migration and Exclusion in Southern Europe* (Aldershot: Ashgate).
- LEFEBVRE Henry, 1997 (1991), *The Production of Space* (Oxford: Blackwell).
- LEFEBVRE Henry, 1991 (1947), *Critique of Everyday Life: Volume 1*, trans. John Moore (London: Verso).
- MADRIZ E. (2000), «Focus Groups in Feminist Research», in N.K DENZIN και F.S. LINCOLN (eds.), *Handbook of Qualitative Research* (Thousand Oaks, CA: Sage).
- MASSEY Doreen, 2004 (1994), *Space, Place and Gender* (London: Polity Press).

- MEIER Petra, LOMBARDO Emanuela, BUSTELO Maria και PANTELIDOU MALOUTAS Maro (2005), «Gender Mainstreaming and the Benchmarking Fallacy of Women in Political Decision Making», *The Greek Review of Social Research*, 117, B, σσ. 35-61.
- ΜΟΡΟΚΒΑΣΙΚ Mirjana (1993), «In and out' of the Labour Market: Immigrant and Minority Women in Europe», in Katie WILLIS and Brenda YEOH (eds.), *Gender and Migration* (Chelthham: The International Library of Studies on Migration).
- ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Λουκία και ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ Μαρία (2004), *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής: Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις* (Αθήνα: Gutenberg).
- ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ Ετιέν και ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ Ιμμανουέλ (1991), *Φυλή, Έθνος, Τάξη: Οι Διφορούμενες Ταυτότητες* (Αθήνα: Πολίτης).
- ΠΑΡΑΣΤΕΡΓΙΑΔΙΣ Νικο (2000), *The Turbulence of Migration* (Cambridge: Polity Press).
- PARRENAS SALAZAR Rhacel (2001), *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work* (Stanford Stanford University Press).
- ΠΕΤΡΑΚΟΥ Ηλέκτρα (2001), «Η Κατασκευή της Μετανάστευσης στην Ελληνική Κοινωνία», στο ΑΘ. ΜΑΡΙΒΑΚΗΣ, Δ. ΠΑΡΣΑΝΟΓΛΟΥ, και Μ. ΠΑΥΛΟΥ (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα).
- ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ Μαρίνα (2003), «Καλή 'ναι η Φωνή, μα να ξέρεις που να σταματάς»: Οι Άδηλες Συγκρούσεις ως Σύμβολο Εξουσίας και Επιβολής», στο Χριστίνα ΒΛΑΧΟΥΤΣΙΚΟΥ (επιμ.), *Όταν οι Γυναίκες έχουν διαφορές* (Αθήνα: Μέδουσα).
- PHIZACKLEA Annie (1998), «Migration and Globalization: A Feminist Perspective», in Khalid KOZER and Helma LUTZ (eds.), *The New migration in Europe* (London: Macmillan Press).
- PIPER Nicola (2005), «Gender and Migration», paper prepared for the policy analysis and research program of the Global Commission on International Migration.

- RADCLIFFE E. Sarah (1993), «Women's Place/El Lugar de Mujeres. Latin America and the Politics of Gender Identity», in Michael KEITH and Steve PILE (eds.), *Place and the Politics of Identity* (London: Routledge).
- SILVEY Rachel (2006), «Geographies of Gender and Migration», *International Migration Review*, No. 1, Vol. 40, σσ. 64-81.
- STRATIGAKI Maria (2005), «Gender Mainstreaming versus Positive Action: An Ongoing Conflict in EU Gender and Equality Policy», *European Journal of Women's Studies* Vol. 12 (2), σσ. 165-186.
- ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (2003), «Επέκταση της Καταβολής του Πολυτεχνικού Επιδόματος σε Αλλοδαπές Πολύτεχνες Μητέρες Τέκνων εχόντων την Ελληνική Υπηκοότητα» Πόρισμα.
- ΤΣΙΑΚΑΛΑΚΗΣ Γιώργος (2002), *Καταπολεμώντας την Παράνομη Διακίνηση και Εμπορία Ανθρώπων: Οι Εμπειρίες μιας Ομάδας Anti-Trafficking* (Αθήνα: Κέντρο Αποκατάστασης Θυμάτων Βασανιστηρίων).
- VERLOO Mieke (2005), «Mainstreaming Gender Equality in Europe: A Critical Frame Analysis Approach», *The Greek Review of Social Research*, 117, B, σσ. 11-34.
- WRIGHT Caroline (1995), «Gender Awareness in Migration Theory: Synthesizing Actor and Structure in Southern Africa», in Katie WILLIS and Brenda YEOH (eds.), *Gender and Migration* (Cheltham: The International Library of Studies on Migration).